

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL DİLBİLİM ANABİLİM DALI
GENEL DİLBİLİM PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

BİLGİSAYARLI DİLBİLİM ÇERÇEVESİNDE
DEYİMLERİN BİLİŞSEL YÖNELTİMLİ
ETİKETLENMESİ

Umut YOZGAT

Danışman
Prof. Dr. Özge CAN ERDOĞAN

İZMİR-2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Bilgisayarlı Dilbilim Çerçevesinde Deyimlerin Bilişsel Yönelimli Etiketlenmesi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih/.....

Umut YOZGAT

ÖZET

Doktora Tezi

Bilgisayarlı Dilbilim Çerçevesinde Deyimlerin Bilişsel Yöneltilimli Etiketlenmesi

Umut YOZGAT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Genel Dilbilim Anabilim Dalı

Genel Dilbilim Doktora Programı

Bilişsel bakış açısına göre dil, bilişsel bir dizgenin bir parçasıdır ve soyutlama süreçleri, karar verme gibi tüm bilişsel yetiler de dille etkileşime girer. Bu çerçevede dili bir kavramsallaştırma süreci olarak ele alan özellikle 1970’li yıllardan sonraki çalışmalar, sözdizim ve anlambilim temelli yaklaşımların çözümlemede yetersiz kaldığı deyim olgusuna farklı bir bakış açısı getirmiştir. Dili özerk olmayan bilişsel bir süreç olarak gören bu bakış açısına göre yapısal olarak tahmin edilemeyen uzlaşmış anlatımlar olarak deyimler, doğası gereği dilsel değil kavramsal olarak tanımlanmaktadır. Tek tek parçalarının anlamlarından öte, parçalarının tümünün anlamın yapılandırılmasına katkıda bulunduğu çok sözcüklü bileşenlerin bir alt türü olan deyimler, bireyin dünyayı anlamlandırmasında etkin bir rol oynar; bu da söz konusu dil olgusunu başta bilişsel dilbilim olmak üzere pek çok farklı disiplinin merkezine yerleşmesiyle sonuçlanır. Ne var ki hem deyimlerin iç yapısı hem bağlam ve olası diğer tetikleyiciler gibi etmenlerden etkilenmesi, bu olgunun çözümlenmesini oldukça karmaşık hale getirdiğinden deyimler, günümüzde bilgisayarlı dilbilim alanının adeta çözüme gereksinim duyan odak noktası konumundadır. Bu noktada çalışmamız, deyimlerin temsil ettikleri kavramların belirlenmesi bilgisayarlı dilbilim çalışmaları açısından deyimlerin tahmin edilebilirliğinde işler olduğu varsayımından hareketle Türkçe deyimlerin düşünce içeriklerinin birer parçası olarak kavramları İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller çerçevesinde saptamayı, bu yolla bilgisayarlı dilbilim araçlarına bir veri etiketleme yöntemi oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda 68

Türkçe deyim kavram etiketlenmiş, TUD verileri üzerinden gerçek kullanım örüntüleri saptanmış, bölüt içerisinde deyim-kavram eşleşmesini sınamak için bir Phyton kodu yazılmış, bu kodda Türkçe için geliştirilmiş bir dil modeli kullanılmıştır. Tüm bu kuramsal ve uygulamalı yöntemler sonucunda varsayımımız doğrulanmış, deyimler geliştirdiğimiz sistem tarafından yakalanarak işaretlenebilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Deyim, İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller, Bilişsel Dilbilim, Bilgisayarlı Dilbilim, Kavram

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
Cognitive-Oriented Labeling of Idioms within the Framework of Computational
Linguistics
Umut YOZGAT

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of General Linguistics
General Linguistics Program

From a cognitive perspective, language is part of a cognitive system; and all cognitive abilities such as abstraction processes and decision making also interact with language. In this context, especially the studies after the 1970s, which deal with language as a conceptualization process, have brought a different perspective to the idiom phenomenon where syntax and semantics-based approaches are insufficient in analysis. According to this perspective, which sees language as a non-autonomous cognitive process, idioms as consensual expressions that are structurally unpredictable, are defined conceptually rather than linguistically in nature. Idioms in which the whole of their parts contribute to the construction of meaning, rather than the meanings of their individual parts, and are a subtype of multi-word components play an active role in the individual's understanding of the world; this results in the language phenomenon being placed at the center of many different disciplines, especially cognitive linguistics. However, because of the internal structure and the influence of the factors such as context and other possible triggers, idioms are the focal point of computational linguistics field that needs a solution. At this point, our study is based on the assumption that the determination of the concepts that idioms represent works in the predictability of idioms in terms of computational linguistics studies. In this study, it is aimed to determine the concepts as part of the thought content of Turkish idioms within the framework

of Idealized Cognitive Models, and in this way to create a data labeling method for computer linguistics tools. For this purpose, 68 Turkish idioms are taken as a database and appropriate concepts are assigned to them, real usage patterns of idioms were determined through TUD data, a Python code has been written to test phrase-concept matching within the segment and in this code, a language model developed for Turkish is used. As a result of all these theoretical and applied methods, our hypothesis is confirmed, and the idioms are captured and marked by the system we developed.

Key Words: Idiom, Idealized Cognitive Models, Cognitive Linguistics, Computational Linguistics, Concept

BİLGİSAYARLI DİL BİLİM ÇERÇEVESİNDE DEYİMLERİN BİLİŞSEL YÖNELTİMLİ ETİKETLENMESİ

İÇİNDEKİLER

TEZ/PROJE ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
TABLOLAR LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKSÖZCÜKLÜ BİRİMLER VE DEYİMLER

1.1. ÇOKSÖZCÜKLÜ BİRİMLER	6
1.1.1. ÇokSözcüklü Birimlerin Özellikleri	9
1.1.2. ÇokSözcüklü Birim Sınıflandırmaları	11
1.2. DEYİMLER	13
1.3. YAKLAŞIMLAR TEMELİNDE DEYİMLER	17
1.3.1. Geleneksel Yaklaşımlar	17
1.3.2. Bileşimsel Bakış	23
1.3.3. Bilişsel Bakış	26
1.4. DEYİM TANILAMA İLKELERİ	33
1.5. DEYİM TÜRLERİ	39
1.5.1. Anlambilim Temelli Deyim Türleri	42
1.5.2. Sözdizim Temelli Deyim Türleri	46
1.5.3. İşlev Temelli Deyim Türleri	49

1.6. DEYİM VE DİĞER DİLSEL BİRİMLER	54
1.6.1. Deyim ve Eğretileme-Düzdeğişmece İlişkisi	55
1.7. DEYİM İŞLEMLEMENİN KARMAŞIKLIĞI	60
1.8. TÜRKÇE ALANYAZININDA DEYİM ÇALIŞMALARI	63

İKİNCİ BÖLÜM

DİLİN BİLİŞSELLİĞİ VE

İDEALLEŞTİRİLMİŞ BİLİŞSEL MODELLER

2.1.BİLİŞSEL DİLBİLİMİN BİLİŞSELLİĞİ	70
2.1.1.Bilişsel Dilbilim ve Diğer Düzlemler	72
2.2. İDEALLEŞTİRİLMİŞ BİLİŞSEL MODELLER	77
2.2.1. Çerçeve	78
2.2.2. İBM ve Diğer Bilişsel Modeller	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİTABANI

3.1. VERİTABANI	87
3.1.1. Evren ve Örneklem	88
3.2. YÖNTEM	91
3.2.1. Anket	93
3.2.2. Türkçe Ulusal Derlem (TUD)	96
3.3. SINAMA- KOD YAZIM VE AŞAMALARI	97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

4.1. TÜRKÇE DEYİMLERİN TEMSİL ETTİĞİ DÜŞÜNCE İÇERİKLERİNİN BİLEŞENLERİ OLARAK KAVRAM ETİKETLERİ	102
4.2. TÜRKÇE DEYİMLERE ATANAN KAVRAM ETİKETLERİNİN SINANMASI YOLUNDA TUD VERİLERİ	108

4.2.1. Türkçe Deyimlerde Araya Giren Eklentiler	109
4.2.2 TUD Üzerinden Alınan Gerçek Kullanım Bölütleri	114
4.3. YEREL SUNUCU TABANLI ERİŞİLEBİLİR TAHMİNEDİLEBİLİRLİK ÇIKTILARI	115
SONUÇ	125
KAYNAKÇA	129
EKLER	

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
BA	Bilişsel Anlambilim
BD	Bilişsel Dilbilim
BiD	Bilişsel Dilbilgisi
bkz.	Bakınız
ÇSB	ÇokSözcüklü Birimler
Dan.	Danca
Fle.	Flemenkçe
Fra.	Fransızca
İBM	İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
Rus.	Rusça
TUD	Türkçe Ulusal Derlem

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Deyim Tanılama İlkeleri	s. 13
Tablo 2. Anlambilim Temelli Deyim Türleri	s. 45
Tablo 3. Veritabanını Oluşturan Deyimler	s. 90
Tablo 4. Eklentili/Eklentisiz Deyim Örnek Çözümlemesi	s. 97
Tablo 5. Deyimler ve Etiketlendikleri Kavramlar	s. 103
Tablo 6. Araya Giren Eklentiler	s. 109

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Geleneksel Yaklaşımda Deyim	s. 18
Şekil 2. Deyimlerin Kavramsal Güdülenmesi	s. 28
Şekil 3. Deyimsel Etkinleştirme Kümesi	s. 30
Şekil 4. <i>Hit the road</i> Deyiminin Temsili Gösterimi	s. 48
Şekil 5. AŞK BİR YOLCULUKTUR Kavramsal Eğretilemesi	s. 58
Şekil 6. Karma Modelde Deyimlerin İşlemenmesi	s. 62
Şekil 7. BD ve Temel Kuram ve Yaklaşımlar	s. 75
Şekil 8. Araştırma Yöntemi Aşamaları	s. 88
Şekil 9. Etiketlerin Sıklık Kullanım Grafiği	s. 107

EKLER LİSTESİ

EK 1: PİLOT ÇALIŞMADA KULLANILAN ANKET FORMU	ek s.1
EK 2: ANKETTE KULLANILAN KAVRAMLAR LİSTESİ	ek s.5
EK 3: TÜRKÇE-İNGİLİZCE SÖZLÜKÇE	ek s.8

GİRİŞ

Konuştığımız, duygu ve düşüncelerimizi kodladığımız dil, farklı disiplinlerden farklı araştırmacılar tarafından incelenen: tanılama noktasında üzerine hala tartışılan ve bir fikir birliğine henüz varılamamış olan bir olgudur. Bir araştırma nesnesi olarak dil, kimilerince biçimci, kimilerince işlevsel düzlemleri temel alınarak incelenmiş ve sonuç olarak farklı inceleme yöntemleri ve farklı savunuları olan bir bilim dalının oluşmasına olanak sağlamıştır. Söz konusu bilim dalı olan Dilbilim, özellikle 20.yy. sonrası dile yönelik dizgeci incelemeler ile dil kavramının daha anlaşılabilir ve incelenebilir bir olgu olmasını sağlamıştır: ancak söz konusu düzlemlerde yapılan incelemeler yapısal ve işlevsel özelliklere odaklandığından dil incelemeleri bu iki duvar arasına hapsolmuştur. Nitekim, bilişsel bilimlerin özellikle 1970’li yıllar itibariyle Dilbilim çalışmalarında sıklıkla başvurulana bir kaynak disiplin olması, dilbilimde farklı bir düzlemin diğer iki düzlem arasından sıyrılmasına ve taraftar toplamasına olanak sağlamıştır. Bu düzlemin adı *Bilişsel Dilbilim*’dir (Cognitive Linguistics).

İnsan bilişi, bilgi ve bilgiyi edinmeyi, yapılandırmayı, depolamayı ve işlemeyi olası kılan bir dizi temel bilişsel sürece bağlıdır. Zihin, zihinsel işleme aracılığı ile tekrar tekrar şekillendirilen devingen bir ağ işlevi görmektedir. BD bu ağ görüşünü dil dahil olmak üzere bilişsel temsilleri ve süreçleri açıklamak için en önemli yöntem olarak benimsemekte: anlamı ve bilgiyi zihinsel sunumun bir parçası olarak görmekte ve dili bir kavramsallaştırma süreci olarak değerlendirerek, gerçek dünyada kullanılan dili incelemektedir (Langlotz, 2006). BD dilin bilişin ayrılmaz bir parçası olduğu düşüncesinin ancak kavramsallaştırma ve zihinsel işlemlemeye ilişkin gerçekçi bir bakış açısı bağlamında anlaşılabilir olacak kültürel, psikolojik ve iletişimsel etkenlerin etkileşimiyle yansıtılabileceğini savunmaktadır (Tsoneva-Mathewson, 2009: 347), yani dil insan zihninde yer alan ve bireyin gerçek dünya deneyimleri aracılığı ile biçimlendirdiği *İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller* (Idealized Cognitive Models) temelinde kurgulanmaktadır; dolayısıyla, gerçek dünyada kullanılan dil deneyimlere dayalıdır ve söz konusu deneyimler dil kullanımına da etki etmektedir. Bu etkilerden biri de üzerine çokça tartışılan deyim olgusudur.

Günümüze kadar anlambilimsel, sözdizimsel ve işlevsel açılardan ele alınan, tanımlanan, sınıflandırılan ve sorunlu bir dil nesnesi olarak etiketlenen deyimler sadece dilbilimin değil, dil ile ilişkili olan farklı disiplinlerce de incelenen bir olgudur. Bireyin dünyayı anlamlandırmasında önemli bir rolü olan deyimler, içsel ve yapısal özellikleri temel alındığında diğer dilsel birimlerden farklılık göstermektedir, çünkü deyimler kendisini oluşturan kurucu birimlerden farklı bütüncül bir gönderime sahiptir: dolayısıyla bu durum özellikle *Bilgisayarlı Dilbilim* (Computational Linguistics) araçları olan makine öğrenme, çeviri, yapay zeka uygulamaları açısından bir sorun oluşturmakta; söz konusu dilsel nesnenin işlemlenememesine neden olmaktadır. Sözgelimi, günümüzde en sık kullanılan çeviri programlarından olan *Google Translate* üzerinde Türkçe bir deyim olan ve kavramsal gönderimi KIRICI olan *çam devir-* (put your foot in your mouth) deyimini çevirisi yapıldığında İngilizce karşılığı olarak *topple pine* olarak sunmaktadır. Karşımıza çıkan çeviride deyimini oluşturan birimler *çam* (pine) ve *devir-* (topple) sanki ayrı birer sözcükmüş gibi çevrilmiş, deyim bir bütün olarak işlemlenmemiştir. İngilizceden Türkçeye *put your foot in your mouth* deyimini çevirmek istediğimizde ise birimleri tek tek çevirerek “ayağını ağzına sok-” gibi bir anlam sunmaktadır. İşte bu ve benzeri durumlar deyimlerin sadece dilbilim alanında değil aynı zamanda bilgisayarlı dilbilim araçlarında da bir inceleme nesnesinden çok bir sorun kaynağı olarak etiketlenmesine neden olmaktadır. Bu çalışma deyimleri oluşturan birimlerin tek tek ayrı gönderiminden çok bir bütün olarak belli karşılıkları olduğunu ve bu karşılıkların anadili konuşucularının zihninde kavramlarla temsil edildiğini ileri sürmekte; Türkçe deyimlerin de bilişsel çözümlemesi yapıldıktan ve belli özellikleri dökümlendikten sonra bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tanınabilir olduğunu varsaymaktadır. Çalışma, deyimleri bilişsel bir süreç olarak ele almakta ve bilişsel dilbilim ilke ve savunularını benimseyerek insan zihnindeki İBM çıktılarını temel alarak deyimleri birer kavram ile etiketlemekte ve bilgisayarlı dilbilim araçlarınca kullanılabilecek bir veri seti oluşturma yöntemi oluşturmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahmin edilebilirlik noktasında tıpkı deyimler gibi benzer sorunların yaşandığı aynı zamanda çalışma nesnemiz olan deyimlerin bir altulam olarak sınıflandırıldığı *çoksözcüklü birimler* (multiwords units) (buradan sonra ÇSB)

ayrıntılıdır. ÇSB birimleri ayrıntılandırıldıktan sonra alanyazında deyimlere yönelik gerçekleştirilen tanımlamalar, sınıflandırmalar ve güncel bilgiler betimlenecektir.

İkinci bölüm, genel anlamda bireyin zihninde oluşan dünya hakkında bilgiyi toplayan; bu bilgiyi tek bir dizgede gruplandıran; dünyayı bireyin zihninde tanımlayan ve bu tanımlamanın ilgili dilde temsilini ortaya çıkaran (Abdikalyka ve diğerleri, 2016: 3169) *Bilişsel Dilbilimi* (buradan sonra BD) ve çalışmanın veritabanını oluşturan deyimlerin temsil ettikleri düşüncelerin içeriklerinin bileşenleri olarak kavramlar (Can, 2020) ile etiketlenmesi sürecinde temel alındığı *İdealleştirilmiş Bilişsel Modeli* (buradan sonra İBM) ve dilin biliş boyutuna ilişkin yaklaşımları ayrıntılandırmaktadır.

Üçüncü bölümde, çalışmanın araştırma yöntemi ve veritabanı ayrıntılıdır. Veritabanını oluşturan deyimlerin listelenmesi, incelenmesi, deyimlerin temsil ettikleri düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramlar ile etiketlenme süreçleri, söz konusu etiketlenme sürecinde İBM'nin ve anadili konuşucusunun rolü ayrıntılıdır. Bu bölümde ayrıca deyimlerin bilgisayarlarca tanınmasını sağlamak amacı ile anadili konuşucusu olana araştırmacı tarafından deyim oluşturan özgün kurucuların arasına herhangi bir başka birim girip girmediğini saptamak, gerçek dil verisi üzerinden deyimlerin kullanımlarını incelemek, tipik örneklerini sunmak ve deyimlerin kullanıldığı gerçek dil bölütlerini sınaama aşamasında yazılıma sunmak için *Türkçe Ulusal Derlemi* (Turkish National Corpus) (buradan sonra TUD) verileri üzerinden yapılan incelemenin aşamalarına ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Bu inceleme sonucunda elde edilen bulgular bilgisayarlı dilbilim araçlarına tanıtılarak deyimlerin tahminedilebilirliğine yöntemsel bir katkı sunacaktır. Son olarak bu bölümde özgün deyim ve etiketlenen kavramın işlevliğini sınıadığımız web erişimli sınaama yazılımının özellikleri paylaşılmaktadır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise araştırma soruları çerçevesinde elde edilen bulgulara yer verilmekte ve bu bulguların sınaama sonuçları ele alınmakta ve söz konusu sonuçlar tartışılmaktadır.

a. Çalışmanın amacı

Çalışmanın amacı deyimın içindeki oluşturuıcı birimlerden hareketle, deyim ve anlamı arasında bağlantı kuran araçların temsil ettikleri kavramları saptamak, böylelikle bütünün anlamına ulaşabilmek ve makine öğrenmesi için deyimın yerine bir kavram yerleştirilmesiyle bilgisayarlı dilbilim açısından *tahminedilebilirliği* (predictability) olası bir biçime getirmek için *veri etiketlemesi* (data labelling) yapmaktır.

Bu bağlamda aşağıda yer alan araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramların belirlenmesi bilgisayarlı dilbilim çalışmaları açısından deyimlerin tahminedilebilirliğinde işler mi?
2. İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller çerçevesinde Türkçe deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenleri olan kavram etiketleri nelerdir?

b. Çalışmanın Önemi

Çoksozcüklü bir birim olarak değerlendirilen deyimler her ne kadar bir kavrama gönderimde bulunuyor olsa da bilgisayar yazılımları, otomatik çeviri yazılımları gibi yazılımlar deyimlerin bu gönderimini işlemleyememektedir: çünkü bu yazılımlar deyimleri bir bütün olarak değil, o deyimi oluşturan birimleri ayrı ayrı değerlendirmektedir. Bu doğrultuda çalışma, deyimlere İBM temelinde bir bütün olarak deyimın insan zihninde (anadili konuşucusu) gönderimi olan birer kavram etiketleyerek bu tür yazılımlarca tanınmasını sağlamayı ve dilsel bir verinin günümüz bilgisayarlı dilbilim çalışma araçlarınca tahminedilebilirliğinin sağlanması, tahminedilebilirliğin etkinleştirilmesi, bu sürecin geliştirilmesi ve başka dilsel verilere uygulanması adına neler yapılabileceğini belirlemek için veri etiketleme sürecine yönelik bir yöntem sunması açısından önemlidir.

Çalışmamız, veri toplama sürecinden başlayarak özellikle de çoksozcüklü birimler başlığı altında incelenen deyim benzeri diğer dilsel birimlerin incelenmesi,

etiketlenmesi ve bir veri nesnesi olarak dil çalışmalarına hizmet edecek yöntemi sunuyor olması açısından önem taşımaktadır.

c. Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışma, veritabanı olarak Püsküllüoğlu (2017) Türkçe Deyimler Sözlüğü içerisinde yer alan sonu {-mAk} ve {-mA} ile biten deyimler ile sınırlı tutulmuş; kurucu üyelerinde argo, mecaz, halk ağzı kullanımı sergileyen deyimler ile ikileme özelliği ile oluşturulmuş deyimler kapsam dışı tutulmuştur. Söz konusu özellikleri sergileyen deyimler içerisinden alanyazındaki (Subaşı Uzun, 1991a, 1991b; Arıca-Akkök, 2007; İşeri, 2010; Ayto, 2020) çalışmalar temel alınarak tahminedilebilirliği daha düşük olan Birinci Dereceden deyim olma özelliği sergileyen deyimler çalışmanın veritabanını oluşturmuştur; çünkü bu türden deyimler deyimi oluşturan birimlerin göndergesel anlamlarından farklı bir deyim anlamı taşıma özelliği sergilediğinden Birinci Dereceden deyim; deyimi oluşturan birimlerden bir ya da birkaçının yan anlam özellikleri sergilediği deyimler İkinci Dereceden deyim ve deyimi oluşturan birimlerin yan anlam özelliği sergilediği deyimler ise Üçüncü . Dereceden deyimlerdir. (Subaşı-Uzun, 1991b). Çalışmamızda Birinci Derecede deyim olma özelliği taşıyan *aba altından sopa göster- külahlı giydir- balatayı sıyırgibi* Birinci Dereceden deyimdir ve veritabanını oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKSÖZCÜKLÜ BİRİMLER VE DEYİMLER

Sözcüklerin ayrı ayrı bir dökümü olarak nitelendirilen sözcük bilgisinin geleneksel görüşüne karşın, çağdaş dilbilimciler birlikte kullanılan ve kavramsal düzenlemeyi içeren sözcüklerin dizgeci, birbirine bağımlı bir doğası olduğunu ileri sürmektedir (Fernando, 1996). Bu yaklaşıma göre, *kettle of fish* (kargaşa), *by and large* (genel olarak), *to think outside the box* (kalıpların dışına çık-) gibi anlatımlar ne serbestçe birleştirilmekte ne de kolayca yeniden yapılandırılmaktadır: bunun yerine, anlatımları oluşturan bileşenler anlatımları göreceli olarak sabit duruma getiren çeşitli kullanımsal ve anlambilimsel ilişkilere girmektedir (Vo, 2011: 1). Bu ilişkileri sergileyen anlatımlar alanyazında çoksözcüklü birimler (buradan sonra ÇSB) olarak tanımlanmaktadır. ÇSB deyimler, eşdizimlilikler, atasözleri gibi anlatımlardan oluşmaktadır. Bu anlatımların her biri farklı bir anlambilimsel ve/ya sözdizimsel birliği temsil eder ve bileşen parçaları ile bütün arasında farklı ilişkilere sahiptir (Colombus, 2012: 1). Bu anlatımlara değinmeden önce ÇSB olgusunu ayrıntılandırılalım.

1.1. ÇOKSÖZCÜKLÜ BİRİMLER

Diller, tümceleri ve tümce anlamlarını kodlamak için biçimsözdizimsel kurallarla birleşen sözcüklerden oluşur. Bu oluşum basit görünse de bir sözcüğü neyin oluşturduğu sorusu şaşırtıcı derecede karmaşık bir sorudur ve iki temel sorunsalı açığa çıkarmaktadır. Bu sorunsallardan ilki biçimsözdizim kaynaklıdır. Sözelimi *köpek* ve *köpekler* iki ayrı sözcük mü, yoksa tek bir sözcüğün değişkeni midir? gibi bir soruya sözlükbilim ve dilbilimin geleneksel bakış açısı, bu sözcüklerin köpek sözcüğünün ayrı ayrı çekimlenmiş yazılı biçimleri oldukları yanıtını verebilir: çünkü iki sözcük arasındaki fark Türkçedeki dilbilgisel kurallardan tahmin edilebilirdir. Benzer bir biçimde İngilizce köpek anlamında kullanılan *dog* sözcüğünün çoğul biçimi olan *dogs* İngilizce anadili konuşucusu için tahmin edilebilirdir: ancak, yukarıdaki gibi bir tahmin edilebilirlik durumu Türkçedeki *köpek yese kudurur* ya da İngilizcede patron/zirvedeki kişi anlamında kullanılan *top*

dogs anlatımlarındaki *köpek* ve *dogs* birimleri için geçerli olmayabilir: çünkü *köpek* ve *köpekler* ya da *dog* ve *dogs* için varılan yargı bu anlatımlar için geçerli değildir. Söz konusu anlatımlara maruz kalmamış Türkçe ya da İngilizce anadili konuşucuları için bu anlatımların anlamlarını tahmin etmek zor olacaktır: çünkü bu anlatımlarda yer alan *köpek* ve *dogs* sözcükleri düzensizlik sergileyerek kendi anlamlarının dışında kullanılmış sözcüklerdir.

İkinci sorunsal ise daha çok anlambilimsel ve sözdizimsel temellere dayanmaktadır. Bir dili anlaşılabilir ya da anlaşılabilir kılan özelliklerden biri dildeki düzenliliktir. Dilbilgisel kurallar aracılığıyla açıklanabilen dildeki düzenlilik ya da düzensizlik hem sözcük hem de öbek düzeyinde bulunabilmektedir. Sözcükleri dilbilgisel öbek ya da tümcelere bağlayan bazı sözdizimsel kurallar olsa da anlamların sözcüklere atanmasında belli bir kural yapılanması yoktur: ancak net bir kuralın olmaması anlam olgusunun anlaşılabilirliğini anlamına gelmemektedir. Öyle ki, bir öbeğin ya da bir tümcenin anlamının onu oluşturan birimlerin anlamından ya da o birimlerin bir araya gelme biçiminden anlaşılabilirliğini öne süren belli görüşler vardır. Tıpkı sözdizimsel kurallarda düzensizlikler olduğu gibi anlamın anlaşılması *kurucuların anlamları aracılığıyla sağlanabilir* görüşünde de düzensizlikler vardır. Bu düzensizlikler dilde kendineözgüllük taşıyan ve tahminedilemez örüntüler olarak adlandırılan ÇSBde görülmektedir (Grégoire, 2009: 1).

ÇSB *genişletilmiş sözcüksel birimler* (extended lexical units), *karmaşık birimler* (complex units), *deyimse anlatımlar* (idiomatic expressions), *deyimse birleşimler* (idiomatic combinations), *deyimler* (idioms), *eşdizimliler* (collocations) ve *sabit öbekler* (fixed phrases) gibi alanyazında üzerinde net bir düşünce birliğine varılamamış birçok farklı adlandırma ile kullanılmakta ve bir derece kendineözgüllük gösteren sözcüklerin birleşimi olarak tanımlanmaktadır. ÇSB, dilbilgisel özellikleri bireysel bileşenlerinden ya da onların bir araya geliş biçimlerinden tahminedilemeyen sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşan bir birleşimdir (Grégoire, 2009: 1-2). ÇSB, bir sözcükten daha geniş olan ve hem *kendineözgü* (idiosyncrasy) hem de *bileşimsel* (compositional) anlamlar yüklenebilen dilsel birimlerdir (Masini, 2005: 145). ÇSB, belirli bir kavramı vurgulamak üzere iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan sabit anlatımlardır (Sprenger, 2003: 4). Alanyazında çokça tanımı yapılmış olsa da *kavram* (concept) bir göstergenin anlamına

sabitlenmiş, kendi kendini örgütleyen, bütünleştirici, işlevsel, dizgeci, çok boyutlu, idealize edilmiş, belli bir düşünce temeli dayalı oluşumlardır. Dahası, *kavram*, bir bireyin dünyanın belirli bir bölümü hakkındaki bilgisini temsil eden zihinsel bir yapıdır. Dünya resminin bir parçası olan kavram hem bireyin hem de tüm dil topluluğunun değerlerinin yönelimini yansıtmaktadır (Nemickien, 2011: 26-27).

Söz konusu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere ÇSB iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşmuş, anlamı kendisini oluşturan bileşenlerin anlamları aracılığıyla tahminedilemeyen ve bir dereceye kadar kendineözgüllük sergileyen dilsel olgulardır. ÇSB'nin sabit anlatımlar olarak değerlendirilmesindeki ana neden bu anlatımların bir bütün olarak dilsel bir kavrama gönderimde bulunmaları ve anadili konuşucusunun zihinsel sözlükçesinde depolanmış olmalarıdır (Huning ve Schlücker, 2015: 450). Sözcüksel genişlemeyi kolaylaştırmak için etkili bir yol olarak değerlendirebileceğimiz ÇSB, akıcılığı ve anlaşılabilirliği artırmak veya dil kullanımının özel türlerini işaretlemek için yaygın olarak kullanılırlar (Baldwin, Timothy ve Su Nam Kim, 2010: 268). Bu açıdan bakıldığında ÇSB'nin kullanımında farklılıklar görülebilmektedir. Örneğin, İngilizcede *to take out* ve *to take away* ÇSB'si *çkar-* anlamında kullanılmaktadır, ancak *take away* daha çok İngiliz ve Avustralya İngilizcesinde, *take out* ise Amerikan İngilizcesinde tercih edilmektedir. İngiliz ve Avustralya İngilizcesinde telefon kulübesi için *phone box*, aynı kavramı kodlamak üzere Amerikan İngilizcesinde *phone booth* kullanılmaktadır. Benzer bir biçimde, İngiliz ve Avustralya İngilizcesinde *to lay the table*: Amerikan İngilizcesinde ise *to set the table* ile kodlanan *sofrayı kur-* ÇSB'nin farklı kullanımlarına verilebilecek diğer örneklerdir.

ÇSB, farklı dilbilimsel kendineözgüllük sergilemektedir. Sözgelimi, ÇSB'yi oluşturan birimler eşanlamlı veya yakın anlamlı başka sözcüklerle değiştirilemeyen belirli sözcüksel birimlerden oluşmaktadır ve bu sözcükler anlatımın anlamını veya biçimini değiştirmeden kullanılmalıdır. Dahası, ÇSB'yi oluşturan bileşenler sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel esneklik açısından kısıtlanabilir olmalıdır. ÇSB anlam açısından basit bir oluşum değildir: çünkü bir ÇSB'nin anlamı onu oluşturan bileşenlerin anlamlarından ve bir araya getirilme biçiminden farklı bir görünüm sergilemektedir (Grégoire, 2009: 2).

ÇSB'nin genellikle dil teknolojisinin birçok alanı için önemli bir sorun olduğu kabul edilmektedir. Bunlar sadece adıl bileşikler, öbeksellemler, deyimler ve eşdimizlilikler değıl, aynı zamanda çok yaygın kullanımayan örnekler de içermektedir (örn. *ad hoc* (özel bir amaç için), *in line* (çizgisinde) gibi). Bazı ÇSB *ad hoc* gibi tamamen sabitken bazıları da farklı miktarlarda değışkenliğe izin vermektedir. Bu, ÇSB'yi oluşturan bileşen bölümlerine anlam atanıp atanamayacağını ele alan *ayrıştırılabilirlik* (decomposability) ile ilgilidir (Nürnberg ve diğlerleri, 1994). Bu noktada değılendirilmesi gereken başka bir etmen de üretkenliktir: bazı eylem ve parçacık birleşimleri kendineözlük sergilerken (örn. *look up in there for to the sense* (anlamına bakınız)) bazıları ise tahminedilebilir düzeydedir (örn. *to eat up* (yiyip bitir-), *to drink up* (tamamını iç-)) (Copestake ve diğlerleri, 2002: 1941).

Alanyazında ÇSB temel alınarak yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu olgunun araştırmacılar tarafından sıklıkla incelenmesi ÇSB'nin biçim ve anlam arasında tahminedilemez ilişkileri yansıtmaları, kendineözlü özellikler sergilemesi aynı zamanda doğal dillerde görülen yaygın bir oluşum olması ile ilintilidir. Söz konusu sınıflandırmalara geçmeden önce ÇSB'nin özelliklerini ayrıntılandırılalım.

1.1.1. ÇokSözcüklü Birimlerin Özellikleri

ÇSB tanım gereğı karmaşıktır. Bazı yaklaşımlar, onların işlev sözcüğü ve içerik sözcükleri arasında bir yere konumlandırırken, bazıları da ÇSB'nin en az bir içerik sözcüğü içermesi (örn. *as far as* (kadarıyla)) ya da iki işlev sözcüğünden oluşan bir dizinin de (örn. *up to* (-(y/n)A kadar)) ÇSB olarak nitelendirilmesi noktasında bir ayırım yapmaktadır.

İlk olarak, ÇSB düzenli ve tamamen sözdizimsel karmaşık anlatımlardan farklıdır, çünkü çeşitli bakış açılarına göre sabit birimler oluştururlar. Bir ÇSB tek bir sözcüksel birimdir. Bu, bir ÇSB'nin, anlatımın tek tek parçaların üretimi veya birleştirilmesi yerine zihinsel sözlükçeden bir bütün olarak çoğaltılmasını veya alınmasını içerdığı anlamına gelmektedir. ÇSB *sözlüksel birim* (lexical unit) olarak kabul edilmektedir, çünkü açık bir biçimde anlambilimsel birimler oluşturmaktadır,

yani sözcükler gibi belirli bir kavram için bir anlatım işlevi görmektedir (Huning ve Schlücker, 2015: 452).

İkincisi, geleneksel araştırmalar ışığında, ÇSB'nin *bileşimsel olmayan* (non-compositional) (veya deyimsel) bir anlamı olduğu biçiminde bir tanımlamaya gidildiği gözlemlense de günümüzde bileşimselliğin ÇSB için belirleyici olmadığı ileri sürülmektedir (Huning ve Schlücker, 2015: 452). Bu nedenle birçok yaklaşım, ÇSB'nin kendineözgülük/bileşimsel olmamanın dereceleri arasında ayırım yapmaktadır. Bununla birlikte, bileşimsel olmama kavramı alanyazında da sıklıkla karıştırılan *geçirimsizlik* (opaque), incelenemezlik veya *değişmeceli anlam* (figurative meaning) gibi çeşitli anlam yönleriyle ilişkilidir. Genel olarak, en azından tamamen geçirimsiz, ayrıştırılamayan ÇSB (örn. *red herring* (dikkat dağıt-), deyimsel anlamı olan bir veya birkaç sözcük içeren ayrıştırılabilir ÇSB (örn. *black market* (karaborsa)) ve tamamen bileşimsel, deyimsel olmayan ÇSB (örn. *fish and chips* (balık ve cips)) arasında bir ayırım yapılmaktadır (Huning ve Schlücker, 2015: 452). Yapılan bu ayrımlardan sonuncusu genellikle eşdizimlilik (Barz 1996; Riehemann, 2001; Burger 2010) ya da uzlaşmış öbekler (Sag ve diğerleri, 2002; Villavicencio ve diğerleri, 2005) olarak adlandırılmaktadır.

Üçüncüsü, ÇSB geleneksel açıdan sözdizim temelinde sabit anlatımlar olarak kabul edilmektedir. Günümüz çalışmalarında ise ÇSB genellikle anlamın bileşimselliği derecesi ile ilişkili olan sözdizimsel bir sabitlik sürekliliği sergilemektedir. Öyle ki, bazı ÇSB benzersiz ögeler, yani yalnızca belirli bir ÇSB'de görünen ve tek başına bir anlamı olmayan ögeler içermektedir. Diğer ÇSB artgönderim, edilgenlik, ilgi tümceciği oluşumu, konulaştırma gibi sözdizimsel işlemler ile sınırlıdır. Sözelimi, Flemenkçe bir anlatım olan *rode kool* (kırmızı lahana) başka bir birimin araya girmesine izin vermemektedir (Booij, 2009). Bununla birlikte, sözcük dizilişi sabit olmasına karşın, Almanca'daki benzer örneklerden görülebileceği gibi, bazı ÇSB tamamen değişmez biçimler değildir. Örneğin, sözdizimsel kısıtlamalara karşın Almancada *morluk* anlamına gelen *der blaue Fleck* çekimlenerek *dem blauen Fleck* olarak kullanılabilir (Huning ve Schlücker, 2015: 453).

ÇSB'nin değerlendirilmesinde en önemli etkenlerden biri de *deyimselliktir* (idiomaticity). Deyimsellik sözcük-sözdizimsel, anlambilimsel, kullanımsal ve

istatistiksel belirginlik olarak tanımlanmaktadır (Chafe 1968; Cruse 1986; Jackendoff 1997; Katz ve Postal 2004). Sözcük-sözdizimsel deyimsellik, ÇSB'nin *bireysel basit sözcüklerin* (individual simplex word) sözdizimi dikkate alındığında farklı bir sözdizime sahip olduğu anlamına gelmektedir. Örneğin *apple pie* (elmalı turta), *apple* ve *pie* sözcüklerinin bir birleşimidir, oysa *by and large*, bir ilgeç ve bir sıfatın birleşiminden oluşmaktadır ve bu birleşim ölçünlü İngilizce dilbilgisi kuralları tarafından öngörülememektedir. Bu nedenle, *apple pie* büyük ölçüde sözdizimsel olarak bir deyim olarak kabul edilmezken, *by and large* bir deyim olarak etiketlenmektedir (Chakraborty, 2011: 21). Anlambilimsel düzensizlik genellikle, *shoes* sözcüğünün temel anlamından hemen tahmin edilemediği *in one's shoes* (kader birliği) gibi deyimlerde görülmektedir. Kullanımsal deyimsellik, *günaydın* (good morning), *hoşçakal* (good bye) gibi günlük anlatımlarda gözlemlenmektedir, yani bu ÇSB belli bir durumla ilişkilidir ve başka bir bağlamda kullanıldıklarında anlamsızdır. İstatistiksel deyimsellik ise, *black and white* (siyah ve beyaz) örneğinde olduğu gibi ÇSB'yi oluşturan birimlerin daha yüksek sıklıkta kullanıldıklarında ortaya çıkmaktadır (Chakraborty, 2011: 22).

Sonuç olarak, ÇSB belli bir kendineözgülük ve deyimsellik özelliği taşıyan birimlerdir. Anlambilimsel, kullanımsal, sözcük-sözdizimsel ve istatistiksel açıdan belli özellikler taşıyan bu birimler bileşimsel olmayan bir anlama sahiptirler. Bu bilgiler ışığında alanyazında ÇSB sınıflandırmalarını ayrıntılandırılalım.

1.1.2. ÇokSözcüklü Birim Sınıflandırmaları

ÇSB birçok farklı açıdan sınıflandırılmıştır. Söz konusu sınıflandırmalardan biri de *sözlükleşmiş öbekler* (lexicalized phrases) ve *uzlaşmış öbekler* (institutionalized phrases) (Bauer, 1983). Sözlükleşmiş öbekler bir dereceye kadar kendilerine özgü sözdizimsel veya anlambilimsel özelliklere sahip olan *sabit anlatım* (fixed expressions), *yarı sabit anlatım* (semi-fixed expressions) ve *sözdizimsel olarak esnek anlatımlara* (syntactically-flexible expressions) ayrılabilir. Öte yandan geleneksel anlatımlar, sözdizimsel ve anlambilimsel olarak birleşiktir ve bağlam içerisinde yüksek bir kullanım oranına sahiptir (Sag ve diğerleri, 2002: 3). Alanyazında ÇSB olarak değerlendirilen anlatımlar şu biçimdedir:

- (i) Atasözleri (*a bird in the hand is worth two in the bush* (pirince giderken eldeki bulgurdan olma)),
- (ii) Alıntılar (*shaken, not stirred* (çalkalanmış, karıştırılmamış))
- (iii) Basmakalıplar (*one never knows* (asla bilinmez)):
- (iv) Eğretilmeli anlatımlar (*as sure as eggs is eggs* (iki artı iki dört eder))
(Alm. *Herbst des Lebens* (hayatın sonbaharı))
- (v) Öbeksellemler (Alm. *ankommen* (var-), (Fle. *bijvallen* (onaylat-),
(İt. *Mettere giù* (indir-))
- (vi) Sözdizimsel/ad benzeri birleşimler (Alm. *auto waschen* (araba yıka-),
(Dan. *købe hus* (ev satın al-))
- (vii) Benzetmeler (Dan. *koud als steen* (taş gibi soğuk))
- (viii) İkili anlatımlar (İng. *shoder to shoulder* (omuz omuza))
- (ix) Karmaşık adcılar (Fra. *marché aux puces* (bit pazarı), (Rus. *universal'nyj magazin* (stok bölümü)),
- (xi) Eşdizimli yapılar (Alm. *zähne putzen* (diş fırçala-))
- (xii) Sabit biçimler (Dan. *In plaats van* (...nın yerine), (Fra. *En fonction de* (-e bağlı olarak))
- (xiii) Gündelik anlatımlar (*good morning* (günaydın))

Görüldüğü üzere alanyazında yer alan ÇSB listelerinde neyin bir ÇSB sayıldığı sorusu kullanılan tanıma bağlı olarak değişkenlik göstermekte: neyin ÇSB olduğunun değerlendirilmesinde anlambilimsel, sözdizimsel, kullanımsal etmenlerin açıkça belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir (Huning ve Schlücker, 2015: 453).

Çalışmanın bundan sonraki aşaması çalışmanın veritabanını oluşturan ÇSB'nin bir türü olarak değerlendirilen (Chakraborty, 2011: 36; Walsh ve diğerleri, 2019: 165) ve anlamları bileşenlerinin anlamlarından tamamen ya da kısmen tahminedilemeyen anlatımlar olarak tanımlanan deyimler ayrıştırılacaktır.

1.2. DEYİMLER

ÇSB altında ele alınan deyim olgusu, araştırmacıların bu dilsel olgunun uygun bir tanımını ve sınıflandırmasını bulmada ve dilbilgisel davranışlarını açıklamada karşılaştıkları önemli zorlukları doğrudan yansıtmaktadır. Terimbilimsel açıdan birçok araştırmacı (Pilz 1978, 1981; Thun 1978; Burger ve diğerleri, 1982; Mel’cuk 1995, 1998; Barkema 1996; Cowie 1998; Moon 1998) söz konusu olguyu tanımlamaya ve belli bir ulam altında incelemeye çalışmışlar ancak bir dizi farklı boyut olmadan deyimlerin dilsel anatomisini tanımlamanın olası olmadığını ileri sürmüşlerdir (Langlotz, 2006: 2).

Geleneksel olarak deyimler, anlambilimsel olarak geçirimsiz ve yapısal olarak sabit olan ÇSB olarak tanımlanmıştır. Deyimlerin içsel düzenlenişlerinde: anlambilimsel özellikler, yapısal özellikler ve düzensizlikler, söz konusu dilin genel dilbilgisel kuralları ile açıklanamayan kısıtlamalar az ya da çok sergilenebilmektedir: dolayısıyla deyimler belirli biçimsel, anlambilimsel, kullanımsal ve toplumdilbilimsel özelliklere sahip karmaşık semboller (symbol) olarak tanımlanabilmektedir (Langlotz, 2006: 3). *Tablo 1* deyimlerin tanılama ilkelerini azalın yazındaki ortak özellik ve terimler bağlamında sergilemektedir.

Tablo 1. Deyim Tanılama İlkeleri

Dilbilgisel	Uzlaşımşallık ya da bilinirlik derecesi	Uzlaşımşallık
Biçimsel	Yapının biçimsel karmaşıklığı: ÇSB	Karmaşıklık
	Sözcük-dilbilgisel davranış:sınırlı sözdizimsel, biçimsözdizimsel ve sözcüksel değişkenlik	Donukluk
Anlambilimsel	Anlam, kurucu sözcüklerden türetilemez, genişletilmiş ya da değişmeceli niteliktedir.	Bileşimsizlik

Kaynak: Langlotz, 2006: 3’ten uyarlanmıştır.

Tablo 1'den de görülebileceği üzere deyim'in *uzlaşılmışlık* (institutionalisation) özelliği sergilemesi belirli bir konuşma topluluğu içinde bir deyim'in bilinirlik derecesini göstermek için kullanılan bir terimdir: yani, bir konuşma topluluğunun dilbilgisi dizgesine ait olan deyimler, toplumdilbilimsel bir uzlaşılmışlık sürecinden geçmiş dilsel yapılardır. *Karmaşıklık* (compositeness), deyimlerin iki veya daha fazla sözcük bileşeninden oluşan ÇSBler olduğu gerçeğini anlatmaktadır. *Donukluk* (frozenness), sözlükbilimsel kısıtlamaları sergilemek için kullanılan genel bir terimdir. Donukluk sözcük bileşenlerinin değişkenliğini ve dilbilgisel davranışını etkileyebilmektedir. Son olarak *bileşimsizlik* (Non-compositionally) deyimleri tanımlamak için birincil özellik olarak kullanılmaktadır. Bu kavram, bu yapıların anlamının, bileşenlerinin anlamlarının türevsel toplamı olmadığına işaret etmektedir (Langlotz, 2006: 4). Bir deyim'in temel özelliği, tam anlamının ve daha genel olarak deyimsel bir uzantı içeren herhangi bir tümcenin anlamının, deyim'i oluşturan temel parçalarının anlamının katkısının olmamasıdır (Katz ve Postal 1963: 275). Başka bir deyişle, deyimsel bir anlatımın genel anlamı, onu oluşturan öğelerinin anlamlarının bileşimsel sonucunun anlambilimsel bir uzantısıdır. Bir deyim'in genel anlamı ile bileşenlerin anlamlarının toplamı arasındaki ilişki, bir değişmece örüntüsünü yansıtmaktadır: çünkü deyimler uzlaşılmış olduğundan, genişlemiş anlamları o konuşma topluluğunun sözlükçesinde sabit biçime dönüşmektedir. Bu noktada iki anlam düzeyi ortaya çıkmaktadır (Langlotz, 2006: 4):

1. Gerçek anlam: kurucuların anlamlarının özeti

Değişmece ⇕ örüntüsü

2. Deyimsel anlam: yapının sözlükselleştirilmiş genişletilmiş anlamı

Söz konusu anlam düzeylerinde, yani gerçek ve deyimsel anlam arasındaki tutarsızlık ne kadar fazla olursa, deyim o kadar geçirimsizdir.

Tablo 1'de sözünü ettiğimiz tanımlayıcı ilkeler bir anlatımın deyimsel yapısını anatomize etmek ve tanımlamak için herhangi bir yapıya uygulanabilmekte: deyimlerin farklı tanımları ve sınıflandırmaları, bu temel özelliklerden kaç tanesinin seçildiğine veya vurgulandığına göre ayırt edilebilmektedir, ancak deyimlerin

tanımlanmasında ya da ulamlaştırılmasında sözünü ettiğimiz ayrııcı özelliklerin de net olmadığı görülmektedir: dolayısıyla, Langlotz (2006)'ın da ileri sürdüğü gibi, deyimlerin net bir tanımlamasını yapmaktansa deyimsellik derecesini ortaya çıkarmak deyimlerin tanımlanmasına yönelik daha bütüncül bir bakış açısı getirecektir. Bu noktada, deyimse yapılar şu biçimde tanımlanmaktadır:

Bir deyim, iki veya daha fazla sözcüksel birimden oluşan ve yapısal kendine özgü özellikleri içerebilen bir tümce veya yarı tümcenin karmaşık yapısına sahip olan uzlaşmış bir yapıdır. Bir deyim öncelikle bir düşünsel söylem işlevine sahiptir ve değişmeceli özellik sergiler: yani, anlambilimsel yapısı türevsel olarak bileşimsel değildir, dahası, önemli ölçüde sabittir ve eşdizimsel olarak sınırlıdır (Langlotz, 2006: 5).

Deyimler özellikle son dönemde yapılan birçok dilsel araştırmanın odağı olmuştur. Sözgelimi, üretici dilbilgisi alanyazınında yapılan çalışmalar ya farklı yapılarda dönüşümsel işlemler, konu aşamalanması, konular ve nesneler arasındaki bileşimsel bakışsızlık ve daha fazlası gibi çeşitli sözdizimsel incelemeleri desteklemek için deyim verilerini kullanmıştır (Chomsky, 1980; Marantz, 1984; Kiparsky, 1987; Larson, 1988) ya da sadece deyimlerin yapısına odaklanmıştır (O'Grady, 1998; Bruening, 2010).

Genel olarak deyimler, birden fazla sözcük içeren ve genel anlamı parçalarının anlamlarının toplamı olmayan bir dilsel anlatımdır (Mishani, 2012: 10). Bu açıdan bakıldığında, sözcüklerin özel anlamları ile deyimse anlatımların özel anlamları arasında keskin bir ayrım yoktur.

Deyimler, yapısal olarak tahmin edilemeyen uzlaşmış anlatımlardır (Jackendoff, 1997): ancak, tüm deyimlerin tahminedilemez anlamları olsa da sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerinde hala birbirlerinden büyük farklılıklar göstermektedirler. Deyimleri diğer sabit anlatımların çoğundan ayıran şey, onların mantıksız doğası, yani dilsel anlamları ile deyimse anlamları arasında fark edilebilir bir ilişkinin olmamasıdır. Gerçekten de birçok deyim bu özelliği, bir deyim olma tanımını güdülemektedir: yani, deyim: anlamı, bileşenlerinin anlamlarından türetilmeyen bir yapıdır. Örneğin, İngilizcede *kick the bucket* (öl-) anlatımında yer alan birimler tek tek ele alındığında *kovayı tekmele-* gibi bir anlam ortaya çıkarmaktadır: ancak söz konusu anlatım bir bütün olarak ele alındığında *öl-*

anlamına gönderimde bulunduğu gözlemlenmektedir. *Kick the bucket* gibi örnekler, deyimlerin basitçe ezberlenmiş anlatımlar olduğu, uzun sözcüklerden başka bir şey olmadığı ve bu yüzden daha fazla inceleme veya açıklama gerektirmediği gibi görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur: ancak deyimler basitçe tanımlanabilecek birer uzun sözcük topluluğu değildir. Aksine, deyimler öbekler içeren ya da yapıda bir öbek gibi davranabilen, sözdizimsel açıdan esneklik gösterebilen, iç düzenlenişinde değişiklik yapılabilen anlatımlar olarak nitelendirilmektedirler (Glucksberg, 2001: 68-69).

Alanyazın incelendiğinde deyimlere yönelik birçok farklı görüşün dile getirildiği gözlemlenmektedir: ancak en temelde araştırmacılar 2 görüş etrafında birleşmektedir. Söz konusu görüşler:

- (i) Deyimler, bileşimsel olmayan, güdülenmemiş ve incelenemeyen anlambilimsel birimlerdir. Deyimler birer sözlüksel birimdir ve doğrudan sözlüksel erişim yoluyla bileşimsiz olarak işlenmektedir. Bu nedenle, deyimler iç anlambilimsel örüntülerine göre açıklanamaz, ancak genel ve özerk sözdizimsel kurallar açısından açıklanmalıdır. Deyimlere yönelik bu bakış açısı alanyazında geleneksel bakış açısı olarak nitelendirilmektedir.
- (ii) Çok sayıda deyim, onları anlambilimsel olarak güdüleyen ve/veya incelenebilir yapan içsel bir anlambilimsel yapıya gönderimde bulunmaktadır. Bu tür deyimler anlambilimsel birimler oluşturmazlar ve bu nedenle bileşimsel olarak işlenebilirler. Deyim değişkenliği, bu yapıların iç anlambilimsel düzenlenişinin bir yansımasıdır. Söz konusu görüş deyimlerin bileşimselliğini temel alan görüştür (Langlotz, 2006: 15).

Özetlemek gerekirse, alanyazında deyim olgusuna yönelik çok farklı tanım yer almaktadır. Söz konusu tanımlar ya deyimleri birer ÇSB olarak nitelendirmekte ya da onları basitçe uzun sözcükler olarak tanımlamaktadır. Bazı araştırmacılar deyimleri birer uzun sözcük topluluğu olarak nitelendirirken bazı araştırmacılar ise deyimleri öbek olarak değerlendirmekte ve sözdizimsel açıdan esnek olabildiklerini

iler sürmektedir. Şimdi deyimlere yönelik bu değerlendirmeleri iki temel başlıktan ilki olan geleneksel yaklaşımlarda ele alarak ayrıntılandırılalım.

1.3. YAKLAŞIMLAR TEMELİNDE DEYİMLER

1.3.1. Geleneksel Yaklaşımlar

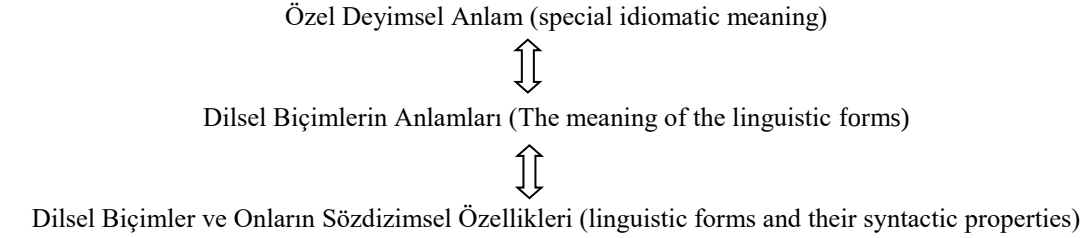
Deyimleri anlambilimsel bir birim olarak nitelendiren geleneksel görüşün deyim incelemeleri erken dönem Üretici-Dönüşümsel yaklaşıma dayanmaktadır. Weinreich'in (1969) *deyim listesi* (idiom list) gibi Üretici-Dönüşümsel yaklaşımlar, dilbilgisel bir yapının anlamı, bileşimsellik ilkesi tarafından belirlendiği biçimde görülmesi ve sözdizimin dilsel yapının temel bileşeni olarak değerlendirilmesini temel alan ilkelerden beslenmektedir. Tanım gereği genellikle anlambilimsel ve sözdizimsel olarak kendine özgü olarak görülen deyimler, bu açıdan bakıldığında Üretici-Dönüşümsel yaklaşıma önemli bir engel teşkil etmektedir. Bunun bir sonucu olarak da deyim, bölünemez anlamı olan karmaşık bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Langlotz, 2006: 16).

Deyimlerin Üretici-Dönüşümsel yaklaşımda ele alınışı anlambilimsel olarak bileşimsel olmaması ile nitelendirilmektedir. Bu noktada bileşimsel olmama kavramı ön plana çıkmaktadır. Bileşimsel olmama Frege'nin *bir tümcenin anlamı, bileşen parçalarının anlamı ve sözdizimsel yapıda düzenlenme biçimleri ile belirlenir* görüşünü temel alan bileşimsellik ile bağdaşmaktadır (O'Grady ve diğerleri, 1997: 260). Bu ilke ile uyumlu olarak deyimler, dilin dilbilgisel bileşenlerinin dışında kalan dilsel istisnalar olarak görülmektedir: yani, deyim bir istisnadır, anlamlarını sözdizimsel oluşumların anlamından almazlar. Bir deyim bileşimsel gibi ele alınırsa, anlambilimsel özellikleri ve ilişkileri hakkında yanlış tahminlerde bulunulabilmektedir (Katz, 1972: 358).

Geleneksel bakış açısına göre, deyimler daha büyük sözcük ulamlarının özel bir türü olarak kabul edilmektedir. Sadece bir dil sorunu oldukları varsayılan deyimler herhangi bir kavramsal dizgeden bağımsız olan sözlükçenin birer birimi olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel görüşe göre, deyimler sözcüklere benzer biçimde, belirli sözdizimsel özelliklere ve onu oluşturan biçimlerin anlamlarına göre

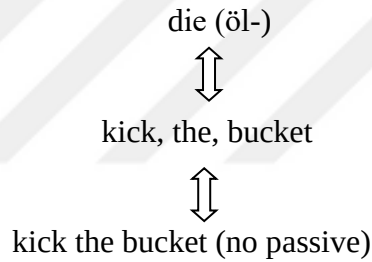
özel bir anlama sahiptirler (Kövecses ve Szabo, 1996: 328). Geleneksel yaklaşımın deyim olgusunu ele alış biçimi şu biçimde gösterilebilir:

Şekil 1. Geleneksel Yaklaşımda Deyim

Kaynak: Kövecses ve Szabo, 1996: 328'den uyarlanmıştır.

Şekil 1'de yer alan deyim gösterimini bir örnek üzerinde göstermek gerekirse:

Şekil 1'de de sunulduğu üzere ulaşılmak istenilen deyim anlamına, deymi oluşturan kurucu birimlerin anlamlarının ya da bunların sözdizimsel ve yapısal özelliklerinin katkısı ile ulaşılabilmektedir.

Genel anlamda geleneksel yaklaşım yapısal ve üretici yaklaşımları kapsamaktadır (Almohizea, 2016: 41). Ana akım veya geleneksel dilbilim, yapısalcılığın bir görünümü olarak nitelendirilebilmektedir. Bu yaklaşımda, dil özerk bir düzenek olarak görülmektedir. Bu görüş, bu ana akım veya geleneksel yaklaşımlar arasındaki ortak paydadır. Geleneksel deyim açıklamaları, çoğunlukla deyimliliğin üretici yönüne odaklanmıştır. Söz konusu bu odak iki türdür. İlki, konuşmacının sözlükçesinde deyimlerin nasıl temsil edileceği; ikincisi, sözdizimsel davranışlarının nasıl tanımlanacağıdır (Almohizea, 2016: 41).

Yapısalcı yaklaşım benimsenerek yapılan deyimlerin en geniş tanımlarından biri Hackett (1958) tarafından ortaya koyulmuştur. Buna göre, deyim yapısal parçalardan ilham alan bir model benimsenerek, kurucu parçalardan anlamı çıkarılamayan herhangi bir dilsel birim olarak tanımlanmıştır. Hackett'ın tanımı önek gibi bağlı biçimbirimleri en küçük deyim birimi olarak görmektedir: çünkü anlamlarının yapılarından anlaşılamayacağını ileri sürmektedir, ne var ki söz konusu bu tanım tek sözcüklü birimleri birden çok sözcüksel birim içeren dilbilgisel yapılardan ayırt edemediğinden, uygun bir tanım olarak nitelendirilmemektedir (Almohizea, 2016: 41). Yapısalcı yaklaşımda dil kendine özgü dilbilgisel, sözcüksel veya deyimisel olguları (yani *basamaklıp* (formulaic) dizileri) yakalamayan soyut kurallarla (Halliday, 2006) belirlenen yapısal düzenlemelere dayanarak açıklamaya çalışmaktadır (Almohizea, 2016: 41).

Chomsky (1972), basmakalıp dizilerin büyük bir bölümünü oluşturan karmaşık ve belirsiz tümce yapılarını açıklayamamaları nedeniyle, yapısalcı yaklaşımları eleştirmiş ve yapısal dilbilimcilerin dili sesbilimsel ve biçimbilimsel düzeylerde tanımlamak için yeterli bir yaklaşım sağlamadıklarını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, yapısal dilbilimin sözdizimsel ilişkileri, örneğin deyimler ulamını açıklamak için yeterli sav sağlayamadığını, sonsuz sayıda tümcenin üretilebileceğini, dilde sonsuz sayıda tümce oluşturmayı yöneten bir dizi kuralın olduğunu savlamış ve böylelikle üretici dilbilgisini oluşturmuştur. Üretici dilbilgisinde Chomsky deyimlerin sözdizimsel açıdan hangi konumda olduğuna odaklanmış, deyimler özellikle Dönüşümsel Dilbilgisi ve Üretici Anlambilimde bir inceleme nesnesi olarak ele alınmıştır. Sözelimi, Katz ve Postal (1964) deyimleri dönüşümsel üretici bir dilbilgisi modeli ile ilişkilendirmektedir. Yaklaşımları, deyimisel bir anlatım veya deyimisel bir anlatım içeren tümcenin tüm anlamının deyim kurucu bölümlerinin anlamından farklı olduğunu varsaymaktadır. Bu görüşe göre, bileşimsel anlamları kurucu bölümlerinin anlamlarından farklı olan *çokbiçimbirimli* (polymorphemic) sözcükler bir deyim oluşturmaktadır. Örneğin, çalışma odası anlamında kullanılan *classroom* gibi bir sözcük bir deyim olarak kabul edilir, çünkü her birinin birden çok anlamı olan *class* (sınıf) ve *room* (oda) sözcüklerinden farklı bir anlam oluşturmaktadır (Almohizea, 2016: 41-42).

Katz ve Postal (1964: 275) deyimleri sözcüksel ve öbekselle olmak üzere iki biçimde sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre sözcüksel deyimler bireyin sözlükçesinde depolanmış, ad, eylem ve sıfat gibi sözdizimsel ulamlar ya da dışmerkezli bileşikler içerirken, öbekselle deyimler karmaşık içsel sözdizimsel bir yapıya sahiptir ve deyim listelerinde depolanmaktadır: çünkü deyimlerin ya gerçek ya da deyimsele anlamları vardır (Langlotz, 2006: 17). *Kick the bucket* anlatımı gerçek anlamıyla *ayakla bir kovaya vur-* anlamı taşıırken deyimsele olarak *öl-* anlamını yansıtmaktadır. Buna göre, bir anlatımın öbekselle deyim olarak etiketlenebilmesi için öncelikle anlatımın üretken ve dönüştürülebilir olması gerekmektedir

Deyimsellik olgusunun varlığı, Üretici-Dönüşümselle yaklaşımın yetersizliğinin bir kanıtı olarak değerlendirilmektedir, çünkü Üretici-Dönüşümselle yaklaşım deyimsellikğin varlığını açıklamaktan acizdir, bu nedenle Chomskyci yaklaşımda bir anormallik olarak kabul edilmektedir (Chafe, 1968: 101). Chomskyci yaklaşımın aksine Chafe (1968) anlambilimi Üretici-Dönüşümselle yaklaşımın merkezine yerleştirmekte, deyimlerin sözdizimselle davranışına tamamen sözdizimselle terimlerden se anlambilimselle olarak yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır. Sözgelimi, *kick the bucket* deyiminin edilgenlik dönüşümüne girememesinin nedeni söz konusu deyimın gönderimde bulunduğı *öl-* eyleminin geçişsiz özelliğinden kaynaklandığını savlamaktadır: yani, geçişsiz eylemler edilgenlik sürecine girememekte bu yüzden *kick the bucket* deyiminin anlamı anlambilimselle düzeyde sözdizimselle dönüşümü engellemektedir.

Sözünü ettiğimiz bu yaklaşımlar deyimlerin merkezi özelliklerine, yani bileşimselle yönlerine odaklanmaktadır. Katz ve Postal (1964) deyimlerin üretkenliği hakkındaki savını dildeki diğer birimlerle karşılaştırıldığında olağandışılığı açıkladıkları için önemli sayılabilir: ancak üretkenlik, bileşimsellik ya da sözdizimselle çeşitlilik gibi deyimlerin bazı özellikleri üretici yaklaşımlar tarafından net bir biçimde tanımlanmamış: deyimleri, dilselle bilgi kuramlarına uygun bir biçimde uyum göstermeyen olağanüstü-dilselle birimler olarak tanımlamakla yetinmişlerdir (Almohizea, 2016: 42). Söz konusu tanımlama, işlevci yaklaşımı benimseyen araştırmacılar tarafından dilselle bilgiyi sözdizim temelinde sadece dilselle biçimlere sınırlandırmasından dolayı sıklıkla eleştirilen Chomsky'nin *Yetinmeci Çizgi*

(Minimalist Program) kuramında da belirtilmektedir. Üretici yaklaşımların deyimi ele alış biçimine yönelik bir diğer eleştiri bu yaklaşımın çoğunlukla, bileşimsellikten bağımsız ya da deyimsel öğeleri içeren sözlükten farklı olarak, anlamdan bağımsız olarak bir dizi dilbilgisi kuralının uygulanmasını içeren sözdizime odaklanmış olmasıdır. Dahası, üretici deyim modeli deyimsel olan ve olmayanlar arasında katı bir ayırım çizgisi çizmeyi zorlaştırmaktadır: çünkü bazı deyimler sözdizimsel esneklik açısından oldukça değişkendirler (Gries, 2008).

Deyimlere yönelik bileşimsel olmama yaklaşımını benimseyen geleneksel yaklaşımcılar, deyimleri sözlükçede listelenen ve bir araya getirilen zincirler olarak nitelendirmekte ve deyimlere yönelik karmaşık bir kuram oluşturmaya gerek olmadığını ileri sürmektedirler. Bu görüşün savunusu bir deyim anlamının hiçbir biçimde bireysel bileşenlerinin anlamlarından kazanılmadığı ve deyimlerin sözdizimsel olmasının yanı sıra anlambilimsel birimler olduğu görüşüne dayanmaktadır (Vega-Moreno, 2001: 74): yani *the*, *kick* ve *bucket* birimlerinin anlamları *kick the bucket* anlatımındaki *öl-* anlamına erişmemizi sağlamamaktadır. Dahası, deyim anlamını dizinin bireysel bileşenlerine bölmenin bir yolu yoktur. Deyimler sözdizimsel yapıya eklendiğinden, üzerinde çok az değişiklik gerçekleştirilebilmektedir. Sözgelimi (1)'de yer alan tümce deyim okumasına sahip değildir:

İngilizce

(1) Deyim: *Kick the bucket*

*The bucket was kicked by Peter

'?Kova Peter tarafından tekmelendi.¹

(2) Deyim: *Spill the beans*

The beans were finally spilled

'Sonunda ağzındaki bakla çıktı.'

¹ İngilizceden Türkçeye birebir çeviri yapılmıştır. Birebir çevirilerde konuşucu için bozuk tınlamakla birlikte tamamen dilbilgisiz olamayan Türkçe çevirilerde Türkçe tümcenin çevirisi '?' ile işaretlenmiştir.

- (3) Deyim: *Speak your mind*
Speak your parental mind
'Aklından geçeni söyle.'
- (4) Deyim: *Spill the bean*
Don't look at me, I didn't spill a single bean
'Bana bakma, ağzımdan tek bakla kaçırmadım.'
- (5) Deyim: *Lose one's train of thought*
Ok now, I found my train of thought
'Tamam şimdi hatırladım.'
- (6) Deyim: *Spill the beans*
He poured the beans
'Ağzındayı baklayı çıkardı.'

Örnek (2)'de deyimın özgün biçiminde araya başka bir birim girse bile söz konusu deyimın deyimsele anlamında bir farklılık görülmezken, (3) ve (4)'teki gibi içsel değışiklik ya da (5) ve (6)'daki gibi sözcüksel değışiklik olan durumlar bu görüş temelinde açıklanamamaktadır. Geleneksel ya da deyimlerin bileşimsel olmadığı görüşünü savunanlar (2)-(6) arasındaki kullanımların günlük dilde görülebileceğini bunun bir istisnadan çok kural olduğunu savunmaktadır (Vega-Moreno, 2001: 74).

Deyimlerin bileşimsel olmadığı görüşünü savunan birçok araştırmacı deyimleri bu temelde açıklayabilmek için bazı varsayımlar ileri sürmüşlerdir. Bu varsayımlardan ilki Bobrow ve Bell (1973) tarafından oluşturulan *Deyim Listesi Varsayımı*dır (Idiom List Hypothesis). Söz konusu varsayım, olası bir deyim içeren bir dil dizisinin ilk olarak sözcüğün tam anlamıyla yorumlandığını varsaymakta, dizinin birebir yorumu bağlamla çelişmiyorsa, anlama süreci tamamlanmaktadır: ancak gerçek yorum bağlamsal olarak kusurluysa, deyimsele anlam, doğrudan arama yoluyla zihinsel olarak temsil edilen deyim listesinden çıkarılarak etkinleştirilmektedir görüşünü savunmaktadır (Langlotz, 2006: 19). Bir diğer deyişle, bu varsayımda deyimler zihinsel olarak temsil edilmekte ve sözcüksel öğeler olarak işlenmektedir. Deyimler sadece uzun sözcükler olarak listelenmezler, aynı zamanda normal zihinsel sözlükçemizden farklı bir deyim sözlükçesinde bağımsız olarak

saklanmaktadır. Bu görüşe göre, deyimlerin gerçek anlamının okunması isteğe bağlı değildir ve deyimisel anlamdan önce oluşmaktadır (Vega-Moreno, 2001: 75).

Bir diğer varsayım *Doğrudan Erişim Varsayımdır* (Direct Access Hypothesis) (Gibbs, 1980). Bu varsayım, deyimlerin dinlenmeye başlar başlamaz deyimisel anlamı doğrudan zihinsel sözlükçeden alınan sözcüksel ögeler olduğunu ileri sürmektedir. Bu varsayımda deyimler sözcükselleştirilmiş yapılar olarak değerlendirilmektedir ve bu nedenle diğer sözlük birimlerde olduğu gibi doğrudan anlam elde etmeye izin vermektedir. Bu anlamda deyimler uzun sözcükler olarak kabul edilebilir. Buna göre, sözcüğün sözlük anlamıyla kullanıldığı deyimler, daha karmaşık anlama süreçleri gerektiren özel durumlar olarak görülmektedir (Langlotz, 2006: 20).

Sonuç olarak, deyimlerin bileşimsel olmadığı görüşünü savunan yaklaşımlar deyimlerin esnekliğini açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır (bkz. Örnek (2-6)). Dahası, deyimleri sözcüksel ögeler olarak depolamak söz konusu yaklaşımın yetersiz kaldığı bir açıklamadır: çünkü bu görüş sözcüksel öge olarak depolanan deyimlerde herhangi bir değişiklik olamayacağını savlamaktadır (Vega-Moreno, 2001: 76). Deyim olgusuna yönelik Üretici-Dönüşümsel yaklaşımlarda ortak olan görüş deyimlerin bileşimsel olmadığıdır. Bunun bir sonucu olarak da bu yaklaşım temelinde ele alınan deyimlerin anlambilimsel yapılarının detaylı incelenmesi geri plana atılmıştır. Deyimlere yönelik üretici yaklaşımın öne sürdüğü varsayımlar, diğer geleneksel olmayan yaklaşımların karşıt savlarını ortaya koymak için güdülenmiştir.

1.3.2. Bileşimsel Bakış

Deyimleri bileşimsel olmayan anlambilimsel birimler olarak nitelendiren üretici yaklaşım savunucularına karşı bileşimsel bakış açısını benimseyen araştırmacılar deyimlerin anlambilimsel niteliklerine odaklanmaktadır. Bileşimsel bakış açısını benimseyerek deyimlere yönelik çalışma gerçekleştiren ilk araştırmacılar Nürnberg ve diğerleri (1994), sözdizimsel olarak dönüştürülmüş deyimlerin özerk sözdizimsel dönüşümlerin varlığını kanıtladığını ileri sürmüşlerdir. Örneğin:

İngilizce

(7)

a. Pat spilled the bean.

‘Pat ağzındaki baklayı çıkardı.’

b. The beans were spilled by Pat.

‘?Bakla Pat tarafından ağzından çıkarıldı.’

İngilizce

(8)

a. The cat is out of the bag.

‘?Sır açığa çıkar.’

b. The cat seems to be out of the bag

‘Sır açığa çıkmış gibi görünüyor’

Örnek (7) ve (8)’de yer alan deyimlere ait değişimler şu biçimde açıklanabilir: bu deyimlerin yer aldığı tümcelerin yüzey yapıları doğrudan üretiliyorsa, (7a-8a) (*spill the beans* ve *the cat is out of the bag*) ve (7b-8b) (*the beans were spilled* ve *the cat seems to be out of the bag*) tümcelerinde yer alan deyimlerin farklı olması gerekmektedir. Bunun aksine, (7b-8b) tümcelerinin dönüşümsel incelemesi, her bir deyimden yalnızca bir kez listelenmesine izin vermektedir. Deyimler, (7a-8a) tümcelerinde derin yapılarına eklenebilir ve dönüşümlü olarak parçalanarak (7b-8b) tümceleri elde edilebilmekte, böylece dilbilgisi basitleşmekte ve bir genelleme yakalanmaktadır (Nürnberg ve diğerleri, 1994: 510). Deyimlerin bileşimsel olduğunu ileri süren yaklaşım, deyimden anlam ile çoğu deyimden anlatımın dilsel biçimi arasındaki ilişkinin genellikle tamamen keyfi olmadığını savunmaktadır. Çoğu durumda, deyimden anlam bir biçimde dizi içindeki bireysel bileşenlerin anlamlarından oluşmaktadır (Vega-Moreno, 2001: 76). Söz konusu bu görüş *Ayrıştırma Varsayımı* (Decompositional Hypothesis) (Nürnberg 1978: Nürnberg ve diğerleri, 1994) olarak bilinen olguya dayanmaktadır. Buna göre, Nürnberg ve diğerleri, (1994: 497) İngilizcede yer alan deyimleri (i) *Deyimsel Olarak Birleşen Anlatımlar* (Idiomatically Combining Expressions) (örn. *spill the beans*) ve (ii)

Deyimsel Öbekler (Idiomatic Phrases) (örn. kick the bucket) olarak iki biçimde ele almaktadır. Bir diğer deyişle, deyimsel olarak bileşen anlatımlar ayrıştırılabilirken, deyimsel öbekler ayrıştırılamazdır. Ayrıştırılabilir deyimlerde anlam, deyim oluşturulan birimler aracılığıyla oluşmaktadır. Bu deyimler edilgenlik, konulaştırma/odaklanma, sıfat ya da ilgeç tümcecikleri tarafından nitelendirilme gibi süreçlere girebilmektedir. Ayrıştırılamaz deyimlerde ise anlam, bireysel sözcüklerden çok anlatımın tümüyle ilintilidir. Bu deyimler sadece eylem çekimine girebilmektedir (Sheinflux ve diğerleri, 2019: 37). Sözelimi, *torpil yaptır*-anlamında kullanılan *to pull strings* deyimini her biri deyim bir bütün olarak anlamının bir parçasına katkıda bulunan bireysel sözcüksel birimlerden (burada *pull* ve *strings*) oluşmaktadır. Söz konusu deyimde yer alan bileşenlerde *to pull*- “kullan” *string* ise “bağlantı”yı ifade etmek amacıyla bir araya gelmişlerdir. Öte yandan, öbekselsel deyimler (örn. kick the bucket) sözdizimsel ve anlambilimsel olarak bölüntüsüzdür. Bir bütün olarak sözlükçede depolanır ve genel deyimsel anlamla birleştirilir (kick the bucket =öl-) (Bargmann ve Sailer, 2018: 2): dolayısıyla Nürnberg ve diğerleri, (1994) anlambilimsel ayrıştırılamazlık ile deyimsel öbeklerin sözdizimsel sabitliği arasında güçlü bir birleşim olduğunu: bir deyim anlambilimsel açıdan ayrıştırılamazsa o deyim sözdizimsel açıdan da sabit olduğunu ileri sürmektedirler. Özetle Nürnberg ve diğerleri (1994)’ün deyimlerin dilsel konumuna ilişkin açıklaması, anlambilimsel birlik görüşünün reddedilmesine dayanmaktadır (Langlotz, 2006: 29).

Nürnberg öncülüğünde bazı araştırmacılar deyimsellüğün sözdizimsel bir olgu yerine anlambilimsel olduğunu savunmakta ve bileşimselliğin dereceleriyle ilgili bir deyim sınıflandırması önermektedir. Dahası, bu araştırmacılar bileşimsel olmayan ya da geçirimsiz deyimlerin (örn. *kick the bucket*) kurucularının deyim anlamına bir katkı sağlamadığını savunmaktadır. Söz konusu varsayım, deyim oluşturulan bileşenlerin değişmeceli yorumlamaya katkıda bulunması durumunda, o deyim ayrıştırılabilir olduğu görüşünü temel almaktadır. Örneğin, *to spill the beans* (ağızdan baklayı çıkar-) deyiminde *spill* bileşeni “açığa vur”ma eylemine ve *bean* bileşeni “sır”lara gönderimde bulunmaktadır (Vega-Moreno, 2001: 77).

Özetlemek gerekirse, deyim olgusuna bileşimsellik temelinde yaklaşan araştırmacılar deyim ve dilsel biçim arasındaki ilişkinin nedensiz olmadığını aksine

deyimisel anlamın onu oluşturan birimlerin anlamları aracılığıyla oluştuğunu savunmaktadır. Söz konusu araştırmacılar geleneksel yaklaşımda benimsenen sözdizim temelli yaklaşımdan çok, deyimlerin anlambilimsel olarak incelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Görüldüğü üzere deyim olgusu üzerinde görüş birliğine varılan her iki yaklaşımda deyimleri sözdizim ve anlambilim gibi dilbilimin iki temel alanı çerçevesinde tartışmaktadır: ancak, deyimler, kavramsal dizgemizde yer alan dünya hakkındaki genel bilgimizden ortaya çıkan dilsel birimlerdir. Deyimlerin kavramsallığı, bir deyim bileşenlerinin anlamının, deyim gönderimde bulunduğu kavram(lar) ile ilişkili olabileceği düşüncesi, deyimlerin sözdizim ve anlambilim alanlarından öte son dönemde dilbilimde yeni bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan ve bilişselliği temel alan *Bilişsel Dilbilim* (buradan sonra BD) temelinde ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümü farklı bir bakış açısı olarak ele alacağımız BD temelinde deyim olgusunu ayrıntılandıracaktır.

1.3.3. Bilişsel Bakış

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, sözdizim ve anlambilim temelli yaklaşımlar deyimlerin çözümlenmesinde bir dereceye kadar katkı sağlamaktadır. Bu noktada dili bir kavramsallaştırma süreci olarak nitelendiren özellikle 1970’li yıllardan sonra dil incelemelerinde farklı bir bakış açısının gelişmesine katkısı olan BD temelinde deyimlerin nasıl ele alındığı, söz konusu olguyu değerlendirmede üçüncü bir pencere açmamızı sağlamaktadır: çünkü diğer yaklaşımların aksine BD dili özerk olmayan bilişsel bir süreç olarak görmektedir. Bu noktada bilişsellik, dilsel birimlerin kavramsal imgeler veya kavramsal temsiller ile ilintili olduğunu göstermektedir (Baranov ve Dobrovol’skij, 1996: 415). Söz konusu görüş, doğası gereği dilsel değil de kavramsal (Kövecses ve Szabo, 1996: 330; Kövecses, 2010: 233) olarak tanımlanan deyimlerin de bilişsellik temelinde incelenmesi gerektiğinin bir göstergesidir.

Üretici yaklaşımın aksine, dilin farklı düzeylerinin olmadığı varsayan (Almohizea, 2016: 44). BD ayrıca, dil bilgisinin gerçek dünyadaki dil kullanımından kaynaklandığını ileri sürmektedir: çünkü dil bir boşlukta değildir. Kullanıma dayalı yaklaşımlarda vurgu, *Yapı Dilbilgisi* (Construction Grammar) ya da *şema* (schema)

gibi zihinsel temsiller tarafından tanımlanan yapıların yapılandırılmış ağlarından oluşan dilsel bilginin devingen düzenlenişindedir (Almohizea, 2016: 44): dolayısıyla deyimler kavramsal yapıları ortaya çıkarır çünkü bu yapılar deyimssel anlatımı ve anlamını güdülemektedir (Keysar ve Bly, 1999: 1575). Deyim ve bilişin temeli olan kavramsal yapı arasındaki ilişkiyi örnek üzerinde göstermek gerekirse:

İngilizce

(9)

a. He was *spitting fire*.

‘O *ateş püskürüyordu*.’

b. The painting *set fire to* the composer’s imagination.

‘Resim bestecinin hayal gücünü *ateşledi*.’

c. The bank robber *snuffed out* Sam’s life.

‘?Banka hırsızı Sam’in hayatını *söndürdü*.’

d. The speaker *fanned the flames* of the crowd’s enthusiasm.

‘?Konuşucu kalabalığın coşkusunu *körükledi*.’

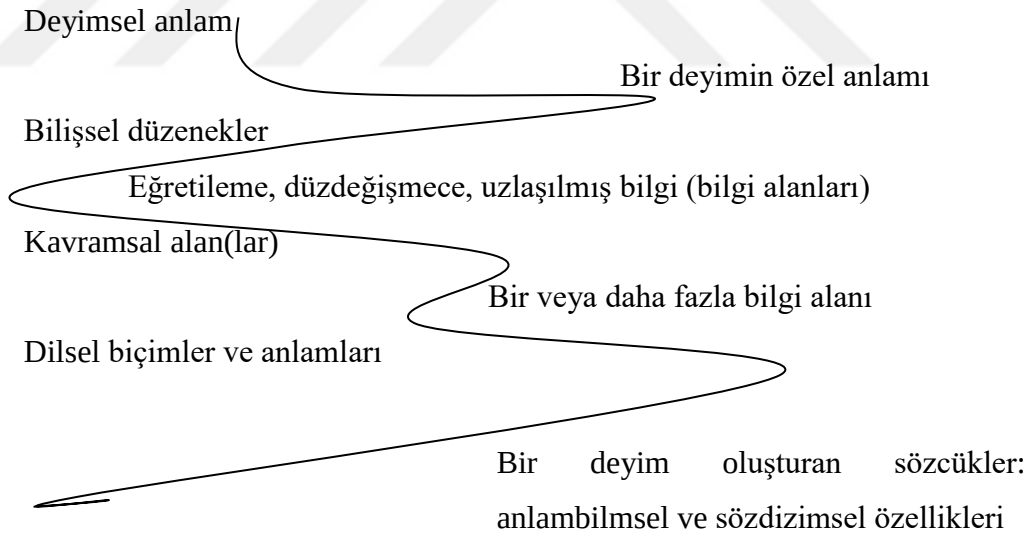
(Kövecses, 2010: 233)

Örnek (9)’da yer alan deyimler *ateş* olgusunun farklı biçimlerde ele alındığını göstermektedir. Örneklerden de görüleceği üzere, *ateş* sözcüğünün yanı sıra *candle* (mum), *burn* (yak-) ve *flame* (alev) gibi yine *ateş* olgusu ile ilintili olan sözcükler de kullanılmaktadır. Söz konusu örnekler, deyimssel anlatımları yaratma sürecinde tek tek sözcüklerin kendilerinden çok kavramsal alan yani kavram ile (burada *ateş*) ilişkili olduğunu yansıtmaktadır. Sözgelimi, ATEŞ: ÖFKE (9a), YARATICILIK (9b), YAŞAM (9c) ve COŞKU (9d) gibi başkaca kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Buradan yola çıkarak, deyimlerin çoğu kavramsal dizgemizin ürünleridir ve sadece bir dil sorunu değildir: yani, deyim, sadece kurucu parçalarının anlamlarına göre özel bir anlamı olan bir anlatımdan çok, aynı zamanda kavramsal dizgemizde somutlaşan bir olgudur (Kövecses, 2010: 233). Bir diğer deyişle, deyimlerin kavramsallığı, bir deyim bileşenlerinin anlamının, deyim gönderimde bulunduğu kavramla ilişkili

olabileceği düşüncesini belirtmektedir (Al-Amoudi, 2013: 30). Çalışmamız da bu bakış açısını temel alarak, deyimlerin onları oluşturan birimlerin tekçil anlamlarının ötesinde bütüncül bir anlama gönderimde bulunduğunu, söz konusu gönderimin bir düşünce içeriğini temsil eden bir kavramla etiketlenebileceğini ve bilgisayarlı dilbilim araçlarınca bu etiketlerin deyimlerin işlenmesini dolayısıyla tahmin edilebilirliğini artıracakını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kövecses ve Szabo (1996), deyimleri, sadece bir dil sorunu değil kavramsal dizgemizin ürünleri olarak nitelendirmekte ve bir deyim sadece, kurucu parçalarının anlamları ile bir şekilde özel anlamı olan bir anlatım olmadığını, aynı zamanda kavramsal dizgemizde yer alan dünya hakkında daha genel bilimizden kaynaklandığını savunmaktadır (Kövecses ve Szabo, 1996: 330; Kövecses, 2010: 233). Bu görüş temelinde bir anlatımın deyimsel anlamı kavramsal alanlarla ilişkilendirilmektedir. Deyimler için kavramsal güdülenme bir yoldur ve söz konusu yol Şekil 2 'de sunulmaktadır:

Şekil 2. Deyimlerin Kavramsal Güdülenmesi

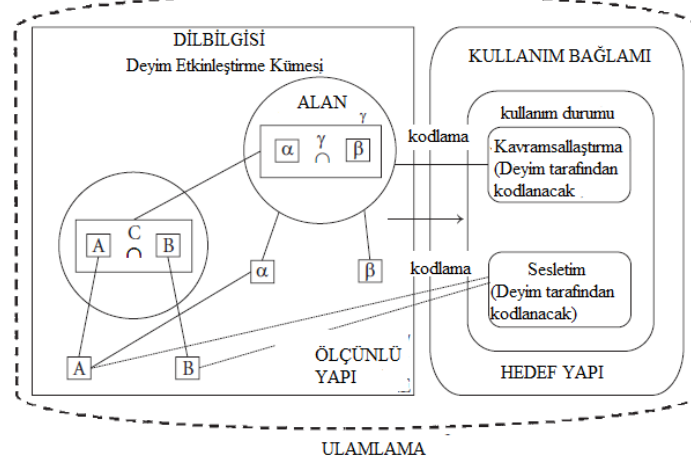
Kaynak: Kövecses, 2010: 234.

BD temel alınarak gerçekleştirilen bir diğer çalışma Langlotz (2006)'dır. Daha önce de belirttiğimiz üzere araştırmacı deyimleri göreceli olarak donuk, ÇSB, tümcecikler veya yarı tümceciklerden oluşmuş, bileşik olmayan bir anlamı ve düşünsel bir işlevi olan birimler olarak tanımlamaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak

Deyimsel Etkinleştirme Kümesi (Idiomatic Activation-Set) adını verdiği ve Langacker (1987)'nin *Bilişsel Dilbilgisi* (Cognitive Grammar) ilkelerine dayandırdığı bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu noktada söz konusu küme bir deyim kullanıldığında olası olarak etkinleştirilebilen zihinsel ağları belirtmektedir. Başka bir deyişle bu zihinsel biçim, zihinsel ağları deyimsel bir biçimde sınıflandırmak ve kodlamak için zengin ve çok boyutlu bilişsel uyaranlara yansıtılabilmektedir. Diğer dilsel birimlerle benzer biçimde deyimsel etkinleştirme kümesi, deyimle ilişkilendirilen çeşitli simgesel ve anlambilimsel alt yapıları içermektedir: yani, deyimsel etkinleştirme kümesi, simgesel ve kavramsal birimden oluşan karmaşık bir biçimdir (Langlotz, 2006: 95).

Yapılandırılmış bir dizi simgesel ve kavramsal alt yapıdan oluşan zihinsel ağlar olarak tasarlanan deyimsel etkinleştirme kümesinde yer alan *anlambilimsel kutup* (semantic pole), karmaşık bir kavramsal *sahne* (scene) oluşturmaktadır. Bu noktada iki türlü sahneden bahsetmek olasıdır. İlk sahne deyimsel anlamı içeren soyut sahnedir ve ikinci sahne olan gerçek sahnenin kavramsal arka planına göre tasarlanmaktadır. Bu karmaşık anlambilimsel kutup güdüleme, incelenebilirlik ve *eşbiçimlilik* (isomorphism) gibi çeşitli boyutlarla düzenlenmiştir. Bu noktada hem güdüleme hem de eşbiçimlilik, bir konuşmacının gerçek ve deyimsel anlam arasındaki ilişkiyi karmaşık kalıplarla ilişkilendirme yeteneğinden ortaya çıkmaktadır. Bu örüntüler, deyimlerin anlambilimsel yapısının bir *kavrayıcı* (İng. cogniser) tarafından değerlendirilebileceği kapsamlı kavramsal temeller olarak işlev görmektedir. Değişmece olgusu oldukça değişken bir olguyken, farklı deyimlerin iç anlambilimsel yapısı oldukça ayrışıktır. Deyimsel etkinleştirme kümesi sayesinde, bu kavramsal arka planlarla ilişkili olarak farklı deyimsel türler ve alt türler oluşturulabilmektedir (Langlotz, 2006: 287-288). Deyimsel etkinleştirme kümesi şu biçimde gösterilmektedir:

Şekil 3. Deyimsel Etkinleştirme Kümesi

Kaynak: Langlotz, 2006: 186' dan uyarlanmıştır.

Sözelimi *to grasp the nettle* (zorluklara göğüs ger-) anlatımının deyimisel özelliğini yansıtabilmesi için konuşucunun ya da yazarın kendi bilişsel dilbilgisinde önceden belirlenmiş bir dilsel birim olarak karşılık gelen etkinleştirme kümesini etkinleştirilmesi ve seçmesi gereklidir: yani, konuşucu ya da yazar gerçek sahnedeki kavramsallaştırmayı kodlayabilmesi için öncelikle söz konusu anlamı anlambilimsel kutupta araştırması gerekir: çünkü söz konusu deyim ZORLUKLARA GÖĞÜS GER- gibi karmaşık bir deyim anlam içerdiğinden bu deyim, hedef yapıdaki kavramsallaştırmayı kodlayabilmek için simgesel bir şema olarak çalışmak üzere dilbilgisinde etkinleştirilmelidir. X İÇİN ZORLUKLARA GÖĞÜS GER-, ÜSTESİNDEN GEL-X yapısının bir altulama olarak ulamlaştırılabilir. Bir diğer deyişle, bu hedef anlam, *grasp the nettle* deyiminin yerleşik anlamının yansıtıldığı bağlamsal gönderim olarak çalışır. Bu noktada deyim kavramsal gücü yardımıyla zorluklar, *tehlikeli ve yaklaşması hoş olmayan* olarak algılanmaktadır (Langlotz, 2006: 186-187).

Bilişsel yaklaşım dil kullanımının ve insan deneyiminin ne tür etkileşimler gösterdiğine odaklanmaktadır. Bybee (2010), BD'de bilişsel temsillerin deneyimle güçlü bir biçimde ilişkili olduğunu savunmaktadır. Kullanılan dili işlerken ve incelerken uzlaşılmış ÇSB kurmaca anlatımları, deyimleri ve yapıları birer birim olarak kabul etmektedir. İki veya daha küçük birimin bir araya gelmesi daha büyük bir yığınının oluşmasına olanak sağlamaktadır.

Langlotz (2006: 289) deyimlere yönelik temellendirdiği bilişsel yaklaşımı şu biçimde özetlemektedir:

- (i) Deyimlerin büyük bir çoğunluğu anlambilimsel birimler değildir. Aksine, güdülenmiş ve incelenabilir anlambilimsel yapılardır.
- (ii) Deyimler sözcük olarak işlev görmez, ancak dilsel olarak önceden kodlanmış bilişsel küçük ölçekli modeller oluşturmaktadır.
- (iii) Deyim değişkenliği deyim saydamlığının yani kavramsal yapının bir yansımasıdır.
- (iv) Sözdizimsel kurallar, bir deyimın kavramsal arka planlarla ilişkili olarak anlambilimsel olarak kavranacak kadar korunmaktadır.
- (v) Özerk sözdizimsel dönüşümlere veya kurallara göre deyimlerin sözdizimsel esnekliğini açıklama girişimleri, deyim saydamlılığının değişken kavramsal olarak güdülenmiş türlerinin ve alt türlerinin varlığı açısından reddedilebilir.
- (vi) Deyimlerin dizgeci sözlükbilimsel davranışı, konuşucunun bilişsel modelleme işlevini etkili bir biçimde yerine getirmesini sağlamak için deyimsel bir etkinleştirme kümesini güdüleme yeteneği açısından açıklanabilmektedir.
- (vii) Deyimsel yaratıcılık, genel bilişsel ilkelere ve süreçlere dayanan insan davranışını ortaya çıkarır. Deyimsel yaratıcılık, bütünsel bilişsel yeterlilik olarak dilsel yeterliliktir. Bu, konuşucunun bir deyimi bilişsel bir mikro model olarak güdüleme konusundaki değişmeceli yeterliliği olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu model soyut kavramsal ilişkileri düzenlemek ve iletmek için çağrılabilen zihinsel ağıdır.
- (viii) *Deyim-saydamlılığının* (Idiom-transparency) kavramsal bir temeli vardır, iyi düzenlenmiş IBM yerleşik kalıplara ve anlambilimsel genişleme düzeneklerine göre ortaya çıkmaktadır, çünkü IBM bireyin belirli bir dünya görüşünü kavrayabilmesi için deneyimlerin üzerine kurulmuştur. Bu noktada, bilişsel modeller bilişsel işlevleri yerine getirebilmek için içsel olarak iyi düzenlenmiş olmalıdırlar. Bilişsel modellerin bu içsel düzenlenişi genellikle imge şemaları ve temel

düzey kavramlar tarafından belirlenir. Örneğin, yolculuk IBM'i kavramsal olarak a) bir kalkış noktası, b) bir rota, c) bir varış noktası, d) bir yol boyunca bir başlangıç noktasından bir bitiş noktasına hareket eden bir gezgin ve e) bir araç biçiminde şekillenmektedir. Böylece bilişsel modeller, temel düzey kavramlar ve imge-şematik yapılar aracılığıyla bedensel ve sosyal deneyimlerimizle doğrudan ilişkilendirilebildikleri için doğrudan anlamlı hale gelmektedirler. Çalışmamız da bu noktadan hareketle içsel olarak düzenlenmiş IBM ile bağlantılı olan insan zihninde yer alan deneyimleri deyimlerin temsil ettikleri düşünce içerikleri olan kavramlar ile etiketleyerek deyimlerin anlaşılabilirliğini; dolayısıyla bilgisayarlı dilbilim araçlarınca bu dilsel verinin tahminedilebilirliğini sağlamak için veri etiketlemesi yöntemi oluşturmayı amaçlamaktadır.

Deyimlerin en yaygın tanımı, onları çok sözcüklü dizeler olarak görür ve tüm anlamı doğası gereği bütüncüdür. Başka bir deyişle, tüm anlatımın anlamı, tek tek parçalarının anlamları açısından anlaşılmaz: daha ziyade, parçaların hepsi anlamın yapılandırmasına katkıda bulunmaktadır (Timofeeva-Timofeev ve Vargas-Sierra, 2015: 109). Sözelimi, bir şeyin yapılması için çok fazla bir çaba sergilemeye gerek olmadığını anlatan kavram Türkçede *kolay* sözcüğü ile karşılanabilir: ancak aynı anlam *çocuk oynucağı, tereyağından kıl çek-* ya da *peynir ekmek yer gibi* deyimleri ile de karşılanabilmektedir. Düzanlambilimsel kutup ile çağrışımsal kutup arasındaki anlambilimsel süreklilik içinde, deyimler her zaman çağrışımsal olana eğilimlidir, çünkü anlamları yalnızca gönderimi tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda gönderimi nitelendirmektedir. Dolayısıyla, bir deyimi konuşucular için anlamlı kılan ve onu basit sözcük birimi yerine deyimsel biçimi tercih etmeye iten güdülenmiş bağdır (Timofeeva, 2018: 142-143).

Özetlemek gerekirse, alanyazında geleneksel ve bileşimsel bakış açılarının yanı sıra deyim olgusunun bilişsel temellerde incelendiği çalışmalar da sayısı giderek artan bir biçimde yer almaktadır. Burada BD'nin temel ilkelerinden olan kavramsallaştırma ilkesinin ve deyimlerinin dilsel değil de birer kavram olarak değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Diğer yaklaşımların aksine deyimler, BD'de

güdülenmiş ve bireyin kavramsal dizgesinde yer alan birer yapı olarak nitelendirilmektedir. Alanyazında deyim olgusuna yönelik farklı yaklaşımların olması bir anlamda deyim olgusunu daha da karmaşık bir biçime dönüştürmekte “Deyim nedir?”, “Deyimi deyim yapan nedir?” ve “Deyimi nasıl tanılarız?” gibi soruların sorulmasına neden olmaktadır. Şimdi bir anlatımı deyim olarak tanılayabilme noktasında yapılan çalışmalara göz atalım.

1.4. DEYİM TANILAMA İLKELERİ

Çalışmanın 1.2. Deyimler bölümünde de belirttiğimiz üzere deyim yaklaşımları ışığında deyimlerin doğasını incelerken, belirli bir anlatımın deyim olarak kabul edilip edilmeyeceğini belirleyebilmek üzere öncelikle belli ölçütler tanımlanmış (Mishani, 2012:11): neyin deyim olduğunu saptamak için birçok ilke ileri sürülmüştür. Bu ilkelerden bazıları şunlardır (Nürnberg ve diğerleri, 1994):

- (i) *uzlaşımsallık* (conventionality): deyimlerin tahminedilemez olmaları ile ilişkilidir.
- (ii) *esneksizlik* (inflexibility): deyimlerin sözdizimsel açıdan düzenlenişleri ile ilişkilidir.
- (iii) *değişmece* (figuration): deyimler değişmeceli anlamlar sergilemektedir.
- (iv) *atasözlülük* (proverbiality): deyimler toplumsal uzlaşımları tanımlamaktadır.
- (v) *resmi olmama* (informality): deyimler resmi dil kullanımından çok sözlü dil kullanım örnekleridir.
- (vi) *etki* (affect): deyimler bağlama uygun değerlendirmeler ve durumlara ilişkin tutumları yansıtmaktadır.

Söz konusu ilkeler birçok açıdan eleştirilmiş ve bir anlatımın deyim olarak değerlendirilmesinde *uzlaşımsallık* ve *değişmecenin* ana ilke olması gerektiği ileri sürülmüştür (Mishani, 2012:11):

İbranice

(10) a. me- rovecimloro'im et ha- ya'ar
'Ayrıntılarla ilgilenip büyük resmi görememek.'

b. al ta'am ve- re'axein le-hitvake'ax
'Zevkler ve renkler tartışılmaz.'

(Mishani, 2012:11)

(10a) bir deyimdir: çünkü *uzlaşım-sallık* ve *değişmece* ilkelerini sergilemektedir. Öte yandan, sadece *uzlaşım-sallık* ilkesinin var olması (10b)'de yer alan anlatımın bir atasözü olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Esneksizlik de bir anlatımın deyim olarak saptanmasında başvurulabilecek bir ilke değildir: çünkü bazı deyimler sözdizimsel açıdan farklı değişimler sunabilmektedir. Örneğin,

İngilizce

(11) a. The police kept tabs on the main suspect.
'Polis ana şüpheliyi göz hapsine aldı.'

b. Tabs should be kept on main suspect.
'Gözler ana şüpheli üzerinde olmalı.'

(Mishani, 2012: 6)

Gözü üzerinde ol-, *göz hapsine al-* anlamlarında kullanılan *to keep tabs on* deyimini (11a)'da İngilizce etken bir tümce dizilişinde kullanılmışken aynı deyim (11b)'de İngilizce edilgen özellik gösteren bir tümce dizilişinde kullanılmıştır: yani aynı deyimın sözdizimsel açıdan farklı tümce yapılarında kullanılıyor olması esneksizlik ilkesinin deyim tanımlamada bir başvuru kaynağı olamayacağını kanıtlamaktadır.

Atasözlülük, *resmi olmama* ve *etki* ilkeleri de tüm deyimlerde bulunmadığından dolayı bir anlatımın deyim olarak tanımlanmasında belirleyici değildir (Mishani, 2012: 12).

İbranice

(12) herale-x et naxatzro’

‘Sertçe dövmek’

Deyim: Ağzını burnunu dağıtmak

(Mishani, 2012: 12)

Örnek (12)’de yer alan anlatımdaki *zro’o* sözcüğü, resmi olmayan dil kullanımlarında görülmemekte sadece ölçünlü İbranicede kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında resmi olmama kullanımını ihlal etmektedir. (12)’de yer alan anlatım etki ve atasözlülük açısından da net tanımlamalar yapılmasına bir veri sunmamaktadır. Sonuç olarak, Nürnberg ve diğerleri, (1994) tarafından ileri sürülen ve anlatımın deyim olarak değerlendirilmesine olanak sağlayan uzlaşım-sallık, esneksizlik, değişmece, atasözlülük, resmi olmama ve etki ilkelerinden sadece *uzlaşım-sallık ve değişmece* ilkelerinin tanı koymada yeterli olabileceği söylenebilir.

Bir anlatımın deyim olarak etiketlenmesinde deyimın sözdizimsel özellikleri ve bileşimsellik diğer tanı türleridir. Deyimin sözdizimsel özellikleri bir deyimın anlamının ne ölçüde sözdizimsel biçime bağlı olduğu ve bir deyim sözdizimsel inceleme ve dönüşüme ne ölçüde açık olduğu sorularına yanıt aramaktadır. Bu noktada, sözdizimsel esneklik konusu deyimlerin doğrudan “mantıksal olmayan” olarak tanımlanmasıyla ilişkilendirilmektedir (Glucksberg, 2001: 69). Bileşimsellik ise deyimlerin ne ölçüde bileşimsel olduğunu, yani bir deyimın anlamının ne ölçüde bileşenlerinin anlamlarından türetilbilir olduğu sorusunu ele almaktadır: çünkü bileşimselliğin derecesi deyimler arasında büyük ölçüde değişmekte, bazı deyimler tamamen bileşimselken, bazıları bu özelliği sergilememektedir. Bileşimsellik anlamla ilişkilidir. *Bileşik* (composite) bir anlatımın anlamı o anlatımın bileşenlerinin anlamının bir işlevi olarak tanımlanmaktadır (Lyons, 1995: 204). Bir yapının anlamı, onu oluşturan birimlerin anlamlarından saydam bir biçimde türetilmesi durumunda bileşimseldir. Bu noktada, anlamları deyimleri oluşturan birimlerin anlamlarının toplamı olmadığından deyimlerin bileşimsel olmadığı ileri sürülmektedir: ancak bütün bileşimsel olmayan anlatımlar deyim olarak kabul edilmemektedir. Örneğin, İngilizcede “elbette” anlamında kullanılan *of course* sabit anlatımı bileşimsel değildir: çünkü anlamı onu oluşturan birimlerin bir özeti değildir. Dahası, bu anlatım bir deyim olarak da nitelendirilmemektedir (Grant, 2003: 36, 41).

Herhangi bir dilde bir anlatımın bileşimsel ya da bileşimsel olmadığını tanımlayabilmek için öncelikle bileşimselliğin tanısını koymak gereklidir. Bu tanıyı koyabilmek için örneğin Grant (2003), bileşimsellik ve *bileşik sözcükler* (compound words) arasındaki ilişkiyi temel almaktadır. Sözelimi, İngilizcede *bird house* (kuş evi) sözcüğü “kuşlar için yapılmış bir ev” ya da “kuş biçiminde bir ev” veya *Wellington bus* (Wellington otobüsü) “Wellington şehrine giden otobüs” ya da “Wellington’da üretilen otobüs” gibi bulanık anlamlara çıkarken: *girlfriend* (kız arkadaş) bileşik sözcüğünde sadece “romantik ya da seks içerikli birliktelik yaşanan kadın” anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu sorunsala Grant (2003), yapı dilbilgisi temelinde çözüm aramaktadır. Yapı dilbilgisi, yapıların anlamlarını kurucularından almadığını aynı zamanda yapıların kendi anlambilimsel ve kullanımbilimsel özelliklere sahip olduklarını: eğer bir yapı dilin bir kısmının anlamını sağlıyorsa, anlamın tamamının yapının bölümlerinden çıkarılmasının gerekli olmadığı görüşünü varsaymaktadır (Kay, 1993). Bu noktada bileşimsellik de aynı varsayımı gerçekleştirmektedir: ancak araştırmacı bu varsayımı şu biçimde tartışmaktadır: İngilizce konuşucularının *red* (kırmızı) sözcüğünün ne anlama geldiğini ve bir sıfat olduğunu ve *ball* (top) sözcüğünün ne anlama geldiğini ve bir ad olduğunu: sıfatların adlarla birlikte görüldüğünü ve bu sıfat-ad birleşimlerine anlambilimsel bir yorum katabilmek için uygun yöntemleri bilmeleri gerektiğini ileri sürmektedir: ancak, *redball* (kırmızı top) anlatımının ne anlama geldiğini ayrı olarak bilmek veya söylemek zorunda olmadıklarını: çünkü zaten bildikleri şeylerin bu anlatımı (red ve ball) yorumlamayı sağladığını belirtmektedir: çünkü bu tür sıfat-ad birleşimlerine anlambilimsel yorum katmak için uygun yöntemlere başvurmak, yapının kendisinin anlambilimsel özellikleri hakkında bilgi gerektirmektedir (Kay, 1993’ten akt. Grant, 2003: 43). Bileşimselliğin aşırı kapsayıcılığı, aşağıdaki yapılandırılmış iki karşılıklı konuşma örnekleri ile açıklanabilir:

(13)

a. Husband: I’ll come home early so we can all go to the zoo.

‘Eve erken geleceğim böylelikle hepimiz hayvanat bahçesine gidebiliriz.’

Wife: *Oh, that’ll be nice for the children!*

‘Ah, bu çocuklar için iyi olacak!’

b. Husband: I’m sorry, but I need the car today so you’re all going to have to walk home from the Christmas party, gifts and all.

‘Üzgünüm. Bugün arabaya ihtiyacım var, bu yüzden hepiniz yılbaşı partisinden eve hediyelerle birlikte yürümek zorunda kalacaksınız.’

Wife: *Oh, that’ll be nice for the children!*

‘Ah, bu çocuklar için iyi olacak.’

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, *Oh, that’ll be nice for the children!* anlatımı (13a)’da gerçek anlamlı bir okuma sunarken (13b)’de aynı tümce alaycı veya tersinlemeli bir okuma sunmaktadır: dolayısıyla bileşimsellik ilkesi gerçek anlatımlar için geçerliken, alaycılık veya tersinleme ile bir bağlantı sunmamaktadır (Grant, 2003: 43).

Bileşimsellik ilkesi alaycılık, tersinleme ya da bulanıklık gibi ilkelerle bağdaşmadığından konuya *olgunlaşmamış tutum, aşırı basitleştirilmiş ve sofistike olmayan yaklaşım* (naïve approach) ile yaklaşmak gerekmektedir. Bu yaklaşım ÇSBin toplam anlamına ulaşmak için söz konusu bileşeni oluşturan sözcüklerin anlamlarını bir araya getirerek bir *yapı taşı* (building block) oluşturmayı hedeflemektedir. Buna göre, yapının anlamı birimlerin anlamından elde edilebilirse, eğer bu birimlerin her biri kendi tanımıyla değiştirilirse, yapının anlamı değişmeden kalmalıdır. Bir yapıdaki her bir ögeyi kendi tanımıyla değiştirmek anlam değişikliği ile sonuçlanırsa, yapı bileşimsel olarak değerlendirilemez (Grant, 2003: 44). Sözgelimi, *red* (kırmızı) ve *paint* (boya) sıfat-ad birleşimine yakından bakalım. *Red* sözcüğü “retinanın 740-620 dalga boyunda görülebilen yeşil ve mavi renklerinin karışımıyla elde edilebilen domates ya da kanda bulunan bir tür renk”, *paint* ise “herhangi bir yüzeyi korumak ya da dekore etmek amacıyla kullanılan sıvı bir tür madde” olarak tanımlanmaktadır. Bu iki tanım konuşucuya *red paint* (kırmızı boya) anlatımının ne anlama geldiğini açıkça belirtmektedir. Peki *red herring* (kırmızı balık) ÇSB’si için de aynı şey geçerli midir? Bu noktada *red+paint* anlatımı *bu tür sıfat-ad birleşimlerine anlambilimsel yorum katmak için uygun yöntemlere başvurmak, yapının kendisinin anlambilimi hakkında bilgi gerektirmektedir* görüşüyle birebir örtüşmekteyken, *red+herring* için

aynı şeyi söylemek olası değildir: çünkü bir balık türü olan *herring* kırmızı değil aksine grimsi bir renge sahiptir: dolayısıyla burada *red paint* için yorumlayabileceğimiz anlamı *red herring* için gerçekleştiremeyiz: çünkü *redherring* (dikkati dağıt-) bir deyimdir ve ne *red* kendi anlamında ne de *herring* kendi anlamında kullanılmaktadır. Böylelikle *red herring* anlatımının bileşimsel olmadığı kanıtlanmaktadır; dolayısıyla çoksözcüklü bir bileşende her bir sözcüğün sözlük tanımı ile değiştirilmesi, bağlamdaki anlatım ile aynı anlamı sunuyorsa bu çoksözcüklü bileşen bileşimseldir; sunmuyorsa bileşimsel değildir (Grant, 2003: 46). Daha önce de belirttiğimiz gibi deyimsel olmayan anlatımlar da bileşimsel olmayabilir, bu yüzden bileşimsellik bir deyimi tanılamada tek başına kullanılabilecek bir ilke değildir, ancak Grant, bir anlatımın deyim olarak tanımlanmasında bileşimsellik ölçütünü dikkate almaktadır. Buna göre gerçek dil kullanımı bileşimselken, deyimler bileşimsel değildir (2003: 46). Sözgelimi,

(14)

a. What's Jack's problem?

‘Jack’in sorunu nedir?’

b. He's shot under the collar.

‘O kızgın.’

Örnek (14) b kişisi ya çok fazla kıyafet giymekten dolayı terlemiş ve kızarmış bileşimsel anlamına ya da açıklanamayan bir nedenden dolayı çok sinirlenmiş bileşimsel olmayan anlamına gönderimde bulunmaktadır. Burada sorulması gereken *hot under the collar* gibi eğretilmeli anlatımların birer deyim olarak etiketlenip etiketlenemeyeceğidir.

Özetlemek gerekirse araştırmacılar neyin deyim olarak tanımlanabileceği noktasında farklı görüşler bildirmekte ve bir fikir birliğine varamamaktadır. Uzlaşsallık ve değişmece ilkeleri bir anlatımın deyim olarak tanımlanmasında daha somut veriler sunmaktayken esneksizlik, atasözlülük ve etki gibi ilkeler deyim tanımlamalarında net bir çıkarım yapılmasını sağlamamaktadır. Öte yandan bir diğer tanıtıcı ilke olarak değerlendirilen sözdizimsel özellikler ve bileşimsellik de neyin

deyim olduğu sorusuna tek başına bir açıklama getirememektedir. Şimdi bu karmaşık olguya yönelik yapılmış ulamlaştırma çalışmalarına bir göz atalım.

1.5. DEYİM TÜRLERİ

Çalışmanın buraya kadar olan kısmı deyim tanımlamada birçok farklı görüşün alanyazında temsil edildiğini ve ortak bir görüşün baskın olmadığını gösterse de deyim olarak etiketlenen her bir anlatımın da kendi içsel özellikleri doğrultusunda farklı özellikler barındırdığı gözlemlenmektedir. Bu gözlem deyimlerin kendi içinde de farklı ulamlara ayrıldığı: bu ulamların da farklı özellikler sergilediği izlenimini uyandırmakta ve deyimlerin belli ulamlara ayrılabilceği görüşünü desteklemektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde alanyazında deyimlerin sınıflandırılmasına ilişkin yapılmış olan çalışmalara yer verilmektedir.

Deyimlere yönelik ortak bir tanımın olmaması, bu yapıların ÇSB olgusu altında incelenmesine neden olmuştur. 1920'ler ve 1930'larda, sözlükbilimciler ÇSB özellikle de *eşdizimlilik* (collocation) üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiş olsalar da deyim ve eşdizimlilik arasında net bir benzerlik ya da farklılık tanımlamasına gitmemişlerdir. Daha sonraları Hockett (1958), deyimsellikten çok anadili konuşucusu seçimini yansıtan öbekselleşenleri, söz sanatlarını ve argo sözcükleri deyimler olarak adlandırdığı çeşitli yapı türlerini tanımlamıştır. Yine bu dönemde Malkiel (1959) ve Makkai (1965: 1972) tarafından deyimlere yönelik yapılan çalışmalar deyimlerin farklı biçimlerde ele alınmasını sağlamıştır. Öyle ki, Makkai İngilizcede deyim özelliği sergileyen ÇSBleri bir dizi ayrışık öbek ve tümce türleri altında ele almıştır. Bu türler:

(i) Sözcükbirimsel deyimler (Makkai, 1972: 135-172):

- Öbekselleşenler: *make up* (makyaj yap-), *turn out* (tersyüz et-)
- Anlatım biçimleri: *fly off the handle* (küplere bin-), *be well-off* (hali vakti yerinde ol-)
- Tekyönlü *ikiterimlilik* (binomial): *pepper and salt* (karabiber ve tuz), *coffee and cream* (kahve ve krema)
- Öbekselleşenler: *hot dog* (sosisli), *black mail* (şantaj yap-)

- Geçişimli (incorporating) eylemler: *eaves drop* (gizlice dinle-), *man handle* (var kuvvetiyle hareket ettir-)
- Sözde-deyimler: *kith and kin* (eş dost), *spic ands pan* (gıcır gıcır)

(ii) Anlambilimsel deyimler (Makkai, 1972: 172-179):

- Atasözleri: *don't count your chickens before they're hatched* (dereyi görmeden paçaları sıvama!)
- Benzer alıntılar: *Brevity is the soul of wit* (sözün kıyası makböldür)
- Spor oyunları ile ilişkili deyimler: *have two strikes against one* (üç hakkından birini kullanmış ol-), *never to get to first base* (iyi bir başlangıç yapama-)
- Soru ve soru tonlamalı yapılar: *May I...?* (-e bilir miyim?)
- Selamlamalar: *How do you do?* (Nasılsın(ız)?)
- Bir şeyi olduğundan hafif gösteren anlatımlar: *I wasn't too crazy about him* (onun için çok da delirmiyordum)
- Abartılar: *He won't even lift a finger* (bir parmağını/kılını bile kıpırdatmaz)

Makkai (1972) tarafından gerçekleştirilen ÇSB temelli deyimlerin sözcükbirimsel ve anlambilimsel sınıflandırması birçok başka çalışmanın da dayanak noktası olmuştur. Makkai (1972) gibi Alexander (1984, 1987, 1989) da iletişimdeki kullanımsal işlevlerini dikkate alarak öbekselsel deyimler, anlatım biçimleri gibi öbek: atasözleri ve alıntılar gibi tümce anlatımları arasında bir ayrım yapmakta ve Makkai (1972)'nin sınıflandırmasına ek olarak (i) atasözü türünden deyimler: *the land of Nod* (Düşler ülkesi); (ii) eğretilemesel deyimler: *a hot potato* (çetin ceviz) ve (iii) deyimsele *benzetme* (simile): *as bold as brass* (gözü kara) olarak yeni bir sınıflandırmaya gitmiştir.

Deyim türlerine yönelik başka bir sınıflandırma McCharty (1992) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sınıflandırma *in two shakes of a lamb's tale* (göz açıp kapayıncaya kadar) gibi ilgeçsel ifadeleri: *(as) keen as mustard* (çok istekli) gibi sabit benzetmeleri: *a king's ransom* (büyük hazine) gibi iyelik öbeklerini: *a mish-mash* (ıvır zıvır) gibi geçirimsiz bileşikler: *by the way* (yeri gelmişken) gibi söylem

belirteçlerini: *break neck speed* (yıldırım hızıyla) gibi sınırlı eşdizimli yapıları ve *to be or not to be* (olmak ya da olmamak) gibi kültürel *ilişkilendirmeleri* (allusion) temsil eden deyimleri içermektedir (McCarthy, 1992: 56-57), ancak bazı deyim türleri dilsel terimlere dayalı olarak açık olsa da Makkai (1972)'de yer alan soru ve soru tonlamalı yapılar gibi deyim türleri, deyimden çok anadili konuşucusu tarafından üretilen günlük kullanım örnekleridir.

Çalışmanın 1.5. *Deyim Türleri* bölümünden itibaren ele almaya başladığımız deyim türleri neyin tam olarak deyim olarak sınıflandırıldığını açıkça belirtmemektedir, çünkü deyimler, öbek ya da tümce uzunluğundan çok doğal dilin diğer oluşumları gibi, sözlüksel, anlambilimsel ve sözdizimsel olarak işlenmektedir. Bu noktada, bir deyim bileşenlerinin dilsel anlamları, o deyim anlamına ve bir deyim sözdizimsel ve anlambilimsel esnekliğine katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle, dilsel anlamların bu esneklik üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığı deyim türüne bağlıdır. Bu görüş temel alınarak deyim türüne yönelik yapılan ilk sınıflandırma o deyim bileşimselliği ile ilintilidir. Bileşimsel olmayan deyimlerde, deyim bileşenleri ile deyim anlamı arasındaki hiçbir ilişki ayırt edilemezken, kısmen bileşimsel olan deyimlerde, bir deyim bileşenleri ile deyim anlamı arasındaki bazı ilişkiler ayırt edilebilir. Öte yandan tamamen bileşimsel olan deyimlerde kurucular doğrudan kendi deyim gönderimleriyle eşleşmektedir.

Deyimlerin ulamlaştırılmasında göz önüne alınan bir diğer özellik bir deyim anlamının, bileşenlerinin anlamlarından ne kadar çıkartılabileceğini ele alan *saydamlıktır* (transparency). Bir deyim bileşimsel olduğu göz önüne alındığında, yine de geçirimsiz veya saydam olabilir. Bileşimsel-geçirimsiz deyimlerde, bir deyim bileşenleri ve anlamı arasındaki ilişkiler geçirimsiz olabilir, ancak bireysel sözcüklerin anlamları o deyim hem yorumlanmasını hem de kullanımını kısıtlayabilmektedir. Örneğin İngilizce bir deyim olan ve *öl-* anlamında kullanılan *to kick the bucket* deyiminde *to kick* (tekmele-) kurucusunun anlamı bu deyim yorumunu kısıtlayabilir: çünkü *tekmele-* kesintili bir eylemdir ve bu nedenle, *he kicked the bucket all week* (bütün hafta kovaya tekme attı) gibi bir yapıda yorumlanamazdır (Glucksberg, 2001: 74).

Bir diğer deyim türü sınıflandırması deyimlerin hem bileşimsel hem de saydamlığını temel almaktadır. Bu deyimlerde, deyim bileşenleri ile deyim

anlamının bileşenleri arasında bire bir anlambilimsel ilişkiler vardır. Örneğin, İngilizcede *buzları erit-* anlamında kullanılan *to break the ice* deyiminde *break* (Kır-) kurucusu, rahatsız edici bir toplumsal durumu aniden değiştirmenin deyimsel anlamına ve *ice* (buz) kurucusu ise toplumsal veya kişiler arasındaki gerginliğin deyimsel anlamına karşılık gelmektedir. Benzer biçimde, İngilizcede *ağzından baklayı çıkar-* anlamında kullanılan *to spill the beans* deyiminde *spill* (dök-) kurucusu gizli şeyleri açığa vurma eylemini *bean* (fasulye) ise gizli bilgileri temsil etmektedir. Böylelikle bu tür deyimlerin anlamları özünde geçirimsiz olarak değerlendirilmektedir.

Bir diğer deyim türü sınıflandırması o deyim *eğretileme-benzeri* (quasi-metaphorical) olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Eğretileme-benzeri deyimler, adıl eğretilemelerle tam olarak aynı biçimde işlev görmektedirler: yani, aynı anda bir kavramın ideal bir örneğine başvurabilir ve bazı olay veya durumları bu kavramın bir örneği olarak nitelendirebilirler. Sözgelimi, İngilizcede *doing something prematurely* (zamanından önce bir şeyleri yap-) anlatımı için “(bir şey olmadan önce) yersiz yere ve aşırı endişelen” anlamında kullanılan *crossing one’s bridges before coming to them* eğretilemeli deyimini kullanılabilmektedir. Bu noktada *doing something prematurely* ve *crossing one’s bridges before coming to them* anlatımları zamanından önce gerçekleştirilen eylemleri tanımlamak üzere birbirine benzer bir biçimde kullanılmaktadır (Glucksberg, 2001: 73-75).

Yukarıda sözünü ettiğimiz sınıflandırmalar dışında dilin anlambilimsel, sözdizimsel ve işlevsel özellikleri temel alınarak gerçekleştirilmiş deyim türü sınıflandırmaları da bulunmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümü bu sınıflandırmaları ayrıntılandırmaktadır.

1.5.1. Anlambilim Temelli Deyim Türleri

Anlambilimsel açıdan ele alınan deyim olgusuna yönelik alanyazında yer alan çalışmalardan ulaşılan sonuç deyim, tek tek sözcüklerin veya deyimsel anlatım bileşenlerinin anlamlarından anlaşılamayan, türetilmeyen, oluşturulamayan veya tahmin edilemeyen anlambilimsel bir birim veya tümcecik (Makkai, 1972: 23; Cacciari ve Tabossi, 1988: 668; Nürnberg ve diğerleri, 1994: 496; Keysar ve Bly,

1999: 1560; Huber-Okraïneç ve diğerkleri, 2005: 349; Cain ve diğerkleri, 2009: 208) olduğu görüŖüne dayanmaktadır.

Anlambilimsel açıdan deyimler temelde saf deyimler (bileŖimsel olmayan, anlambilimsel olarak geçirimsiz), değıŖmeceli deyimler (bileŖimsel olmayan, mantıksal olarak yorumlanabilir) ve yarı deyimler (kısmen bileŖimsel) olmak üzere üç düzeyde ele alınmaktadır. Söz konusu bu üçlü sınıflandırma deyimleri doğal anlambilimsel özelliklerine göre sınıflandırmakta ve bunları anlamsal olarak ayrıŖık bir alt grup olarak tanımlamaktadır (Mulhall, 2010: 1357). Alanyazında anlabilim temelli yapılan deyim sınıflandırmaları Grant'ın (2003) alıŖması çerçevesinde Ŗu biçimde özetlenebilir:

- (i) *yarı-deyimler* (semi-idioms): En az bir sözcüğün deyimın gerçek anlamına katkıda bulunduğu deyim türüdür (Weinreich, 1969; Newmeyer, 1974; Cowie, 1981). Bu deyimler, en azından bir gerçek ve bir değıŖmeceli bileŖenden oluşur, bu da onlara genel olarak kısmen bileŖimsel bir anlam verir. DeğıŖmez bir ögenin varlığı onları deyim sınıflandırmaları içerisinde en yorumlanabilir deyim biçimine getirmektedir (Mulhall, 2010: 1358). Örneğin, *white lie* (beyaz yalan), *to swallow one's pride* (gururunu ayaklar altına al-) ve *to stir up trouble* (sorun çıkar-) gibi deyimler bu sınıflandırma içerisinde yer almaktadır.
- (ii) *yarı-geçirimsiz deyimler* (semi-opaque idioms): Anlamanın çok net olmadığı ancak tahmin edilmesinin olası olduğu deyim türleridir (Fernando ve Flavell, 1981). Sözelimi, *to keep one's head above water* (hayatını idame ettir-), *to sail too close to the wind* (tehlikeli sularda yüz-) gibi deyimler bu sınıflandırmada yer almaktadır.
- (iii) *sözde deyimler* (pseudoidioms): Deyimi oluşturan kuruculardan birinin kendi başına bir anlamı olmadığı deyimlerdir (Makkai, 1969). Örneğin, *spic and span* (gıcır gıcır) ve *kit hand kin* (eŖ dost) bu türden deyimlerdendir.
- (iv) *saf deyimler* (pure idioms)/*iyi biçimlendirilmiş deyimler* (well-formed idioms): Bu sınıflandırma içerisinde olan deyimler hem gerçek hem de değıŖmeceli bir anlama sahiptirler (Fernando ve Flavell, 1981; Cowie, 1988). Bir başka deyiŖle, saf deyimler birimsel anlamlarının kaybına yol açtığı için

herhangi bir sözcüksel, anlambilimsel veya biçimbilimsel değişime karşı geçirimsiz olan sabitleşmiş, bileşimsel olmayan anlatımlardır (Mulhall, 2010: 1358). *To kick the bucket* (öl-), *To spill the beans* (baklayı ağzından çıkar-) gibi deyimler bu türdendir.

(v) *tam deyimler* (full idioms): Olağan sözcüksel anlamlarının anlambilimsel yorumlamaya katkı sağladığı oluşturucu içermeyen kurucu ya da kurucu dizeleri içeren deyim türleridir (Newmeyer, 1974). Sözelimi, *to etheline* (emirlere uy-), *to redherring* ve *to butter up* (dalkavukluk et-) gibi deyimler bu sınıflandırma içerisinde yer almaktadır.

(vi) *değişmeceli deyimler* (figurative idioms): Değişmeceli anlamları olan (bütün açısından) ancak aynı zamanda gerçek anlamının da yorumlanmasına eğilim gösteren deyimlerdir. Bu deyimler bileşimsel olmayan bir anlama sahiptir, ancak gerçek anlamı ve değişmeceli anlamı arasında saf deyimlere göre daha olası bir bağlantı vardır. Örneğin, *to carry coals to Newcastle* (tereciye tere sat-) anlatımında yer alan anlamsızlık ancak deyimün gerçek bir bağlamda kullanılmasıyla anlaşılabilir (Mulhall, 2010: 1358). Bu deyimlere *to catch fire* (çok hevesli ol-), *to close ranks* (kenetlen-) örnek olarak verilebilir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz deyim türleri anlambilimsel ölçütler üzerinde yapılmış olan temel sınıflandırmalardır. Bu sınıflandırmaların dışında anlambilimsel açıdan yapılmış olan diğer sınıflandırmalar *Tablo 2*'de sunulmaktadır:

Tablo 2. Anlambilim Temelli Deyim Türleri

Yorio (1980)	Cowie, Mackin ve McCaig (1993)	Cacciari ve Glucksberg (1991)	Howarth (1998)	Moon (1998)	Fernando ve Flavell (1981)	Fernando (1996)
Saydam deyimler <i>your face looks familiar (bir yerden tanıdık gel-)</i>	Açık eşdizimlilik gösterenler <i>in the raw (anadan doğma)</i>	İncelenebilir saydam deyimler <i>break the ice (buzları kır-)</i>	Serbest bileşim sergileyenler <i>under the table (el altından)</i>	Saydam eğretileme <i>alarm bells ring (tehlike ar et-)</i>	Gerçek ve/ya saydam deyimler <i>add fuel to the fire (yangına körükle git-)</i>	Gerçek deyimler <i>on foot (yayan)</i>
Yarı-saydam deyimler <i>bumper to bumper (tampon tampona)</i>	Kısıtlı eşdizimlilik gösterenler/ yarı-deyimler <i>jogone's memory (hafızasını tazele-)</i>	İncelenemez olan deyimler <i>by and large (genel olarak)</i>	Kısıtlı eşdizimlilik gösterenler <i>underattack (topa tutul-)</i>	Yarı-saydam eğretileme <i>on an evenkeel (tekdüze)</i>	Eğretileme/ yarı -saydam deyimler <i>skateon thinice (arı kovanına çöp sok-)</i>	Yarı-gerçek deyimler <i>kith and kin (eş dost)</i>
	Değişmeceli deyimler <i>beat one's breast (dizini döv-)</i>	Eğretileme-benzeri deyimler <i>carry coals to Newcastle (tereciye tere sat-)</i>	Değişmeceli deyimler <i>under the microscope (mercek altına al-)</i>		Eğretileme/yarı-geçirimsiz deyimler <i>burn one's boats (gemileri yak-)</i>	
Geçirimsiz/gerçek deyimler <i>knock on wood (şeytan kulağına kurşun)</i>	Saf deyimler <i>blow the gaff (Ağzından kaçır-)</i>	İncelenebilir geçirimsiz deyimler <i>kick the bucket (öl-)</i>	Saf deyimler <i>under the weather (kafası dumanlı)</i>	Geçirimsiz/saf deyimler <i>bite the bullet (acıya göğüs ger-)</i>	Tam deyimler/geçirimsiz <i>trip the ligh tfantastic (dans et-)</i>	Tam deyimler <i>take 40 winks (şekerleme yap-)</i>

Kaynak: Grant, 2003: 25'ten uyarlanmıştır.

*Tablo 2'*de de sergilendiği üzere birçok araştırmacının anlambilim temelinde gerçekleştirdiği sınıflandırmalarda deyimler az ya da çok deyimsellik özelliğine göre belli türlere indirgenmektedir: ancak bu zellikler *Tablo 2'* de listelenenler de dahil olmak üzere, bir deyim ne olduğu hakkında temel bir görüşe dayanmamakla birlikte sınıflandırmaların kısıtlı özellikler çerçevesinde gerçekleştirildiği gözlemlenmekte, bu da aynı deyim farklı ulamlar içerisinde değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bir sonraki bölüm deyimlerin sözdizim temelli sınıflandırmalarını ayrıntılandırmaktadır.

1.5.2. Sözdizim Temelli Deyim Türleri

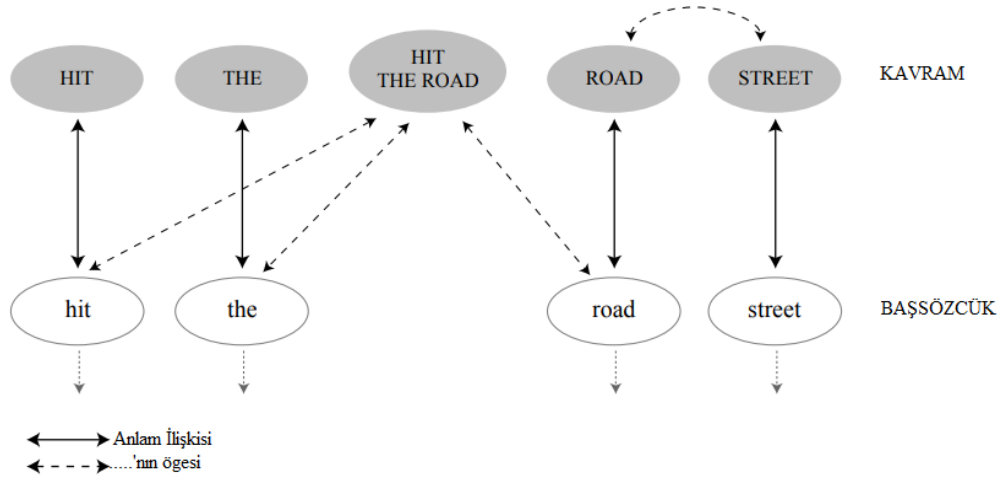
Geleneksel olarak deyimler, kurucu parçalarının anlamlarının deyim anlamına doğrudan bir katkısı olmayan, biçimbilimsel olarak karmaşık sözcük ögeleri olarak tanımlanmaktadır (Swinney ve Cutler, 1979: 523). Söz konusu görüş, deyimlerin sözdizimsel "donukluğu" yani, sözdizimsel işlemler üzerinde kısıtlamalar taşıdığını vurgulamaktadır. Örneğin, *kick the bucket* deyim i edilgenlik sürecine girememekte ve “*The bucket was kicked by the man” gibi bir kullanımda dilbilgisıdışı özellikler sergilemektedir: bu nedenle söz konusu anlatım deyimsel olarak İngilizce anadili konuşucularının çoğu tarafından anlaşılmamaktadır (Tabossi ve diğerleri, 2009: 77). Bununla birlikte, deyimler çok ayrışık bir sınıf oluşturmakta ve sözdizimsel çok yönlülüğe göre tutarlı bir biçimde değişmektedir. Örneğin, *to bury the hatchet* (barış yap- gibi anlatımlar yalnızca birkaç sözdizimsel işlemi kabul eder ve "The hatchet was buried by a child" gibi anlatımlar deyim yorumlarını yitirmektedir. Buna karşılık, aynı işlemler *to pop the question* (evlenme teklif et-) gibi deyimlerle “The question was popped by him” gibi kabuledilebilir anlatımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Tabossi ve diğerleri, 2009: 77). Bu aşamada bazı deyimlerin sözdizimsel olarak donuk olması ya da farklı sözdizimsel işlemlere maruz kalabilmesi bu anlatımların sözdizimsel davranışını belirleyen nedir? Konuşucular belirli bir deyim için hangi işlemlerin kabuledilebilir veya kabuledilemez olduğunu nasıl anlamaktadır? gibi soruların sorulmasına neden olmaktadır. Bu sorulara birçok araştırmacı tarafından yanıt aranmaktadır. Yukarıda da sözünü ettiğimiz üzere *bir deyim ne kadar ayrıştırılabilir olursa, sözdizimsel olarak esnek olma olasılığının*

da o kadar yüksek olduğunu savunan Nürnberg (1978) ve *Bileşimselliğin, bazı deyimlerin bileşenlerinin deyimsel anlamın tanımlanabilir bölümlerini taşıdığını* ileri süren Nürnberg ve diğerleri (1994: 496) bu araştırmacılar arasında bazılarıdır.

Nürnberg (1978)'in görüşünü temel alan Gibbs ve diğerleri (1989), deyimlerin en azından kısmen ayrıştırılabildiği ve konuşucuların, parçaların anlamlarının deyimsel anlama nasıl katkıda bulunduğuna dair sezgilerini paylaştıkları *Deyim Ayrıştırma Varsayımını* (Idiom Decomposition Hypothesis) geliştirmişlerdir. Söz konusu sezgiler, deyimlerin sözdizimsel davranışını belirlemektedir, yani, bir deyim ne kadar çok incelenebilir olarak görülürse, o deyim sözdizimsel olarak esnek olması o kadar olasıdır. Dahası, Gibbs ve diğerleri (1989), deyim işlemenin bileşimselliğe dayandığını: anlambilimsel olarak ayrıştırılabilir anlatımların bileşimsel olarak incelenabilir olduğunu: her bileşenin zihinsel sözlükçeden alındığını ve dizginin diğer bileşenleri ile sözdizimsel ilişkilerine göre birleştirildiğini, ayrıştırılamayan deyimlerin ise anlamını doğrudan sözlükçeden aldığını ve bu deyimlerin bireysel sözcüklerin tanınmasına benzer bir süreç gereksinimi olduğunu ileri sürmektedirler: ancak, söz konusu varsayım *to pop the question* (evlenme teklif et-) ve *hit the sauce* (kafayı çek-) deyimlerinin ayrıştırılabilir olmasına karşın “The question was popped by John” anlatımı kabuledilebilir bulunurken, “*The sauce was hit by John” anlatımının kabuledilemez olduğuna açıklık getirememektedir (Tabossi ve diğerleri, 2009: 78).

Deyimlerin sözdizim temelli yapılan incelemelerinden bir diğeri Sprenger ve diğerleri (2006) tarafında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışma bir deyim sözcüksel kavramını sözcüksel sözdizimsel düzeydeki bir *üstbaşsözcük* (superlemma) ile ilişkilendirmektedir: yani, deyim sözdizimsel özelliklerinin temsili, kurucu parçalarının *başsözcükleri* (lemma) ile bağlantılıdır. Üstbaşsözcük, bir deyim sözcüksel kavramsal temsili ile tek tek sözcüklerinin başsözcükleri arasında aracılık eder ve hem üretim hem de anlamada geçerli olan bu başsözcüklerle olan bağlantıları göstermektedir. Sözünü ettiğimiz bu model *Şekil 4*'te *to hit the road* (yola koyul) deyimini aracılığıyla özetlenmektedir:

Şekil 4. *Hit the road* Deyiminin Temsili Gösterimi

Kaynak: Sprenger ve diğerleri, 2006: 176'dan uyarlanmıştır.

Bütün deyimler hibrit bir sözlüksel temsile sahiptir, yani üstbaşsözcükler, deyim yapı taşları olan basit başsözcükler ile bağlantılı sözdizimsel özelliklerinin bir temsidir. Sözelimi, belirli bir sözcüğün (burada *road* (yol)) *clean the road* (yolu temizle) gibi deyimsel olmayan bir tümcenin üretiminin *hit the road* (yola çık-) gibi bir deyim üretiminden daha zor olduğu ileri sürülmektedir. Bunun nedenini araştırmacılar, deymi oluşturan birimlerin bağımsız olarak da kullanılabilen basit sözcüklerden türetilmiş olmasından kaynaklandığını ve deyimlerin bir bütün olarak bir işleme olarak açıklamaktadır.

Alanyazında deyimlerin sözdizim temelli sınıflandırmalarında farklı dilbilgisel ulamlar temel alınmaktadır. Buna göre:

Sözdizim-dışı deyimler (asyntactic idioms): bu tür deyimler bazı dilbilgisel yapılar açısından belirgin olsa da iyi-düzenlenmemişlerdir (Cruse, 1986: 37-38). Sözelimi, *by and large* ve *far and away* (büyük farkla) gibi deyimler bu sınıflandırmada yer almaktadır (Grant, 2003: 28).

- (i) ad öbeği: *a crashing bore* (çok sıkıcı kimse)
- (ii) sıfat öbeği: *free with one's money* (çarasını cömertçe harca-)
- (iii) ilgeç öbeği: *in the nick of time* (sıcağı sığağına)
- (iv) belirteç öbeği: *as often as not* (sık sık)

tümce örüntüleri (Cowie ve diğerleri, 1993):

- (i) eylem+tümleç: to come clean (suçunu itiraf et-)
- (ii) eylem+dolaysız nesne: to foot the bill (bedelini öde-)
- (iii) eylem+dolaysız nesne+tümleç: to bled his family dry (soyup soğana çevir-)
- (iv) eylem+dolaysız nesne+eklenti: to cast your net wide (kapsamını geniş tut-)

tümcecik/öbek örüntüleri (Cowie ve diğerleri, 1993):

- (i) sahiplik tümceciği: got a taste of their own medicine (kendi silahıyla)
- (ii) ad öbeği: the common touch (yakın iletişim becerisi)
- (iii) sıfat öbeği: to not fit to wash his feet (uygun olma-)
- (iv) ilgeç öbeği: to under your own steam (kendi yağında kavrul-)
- (v) belirteç öbeği: none too soon (ucu ucuna)
- (vi) ad+ad örüntüsü: fair and square (dürüst bir biçimde)

farklı dilbilgisel türler (Moon, 1998: 85-92):

- (i) özne+yüklem+nesne: to bury the hatchet (savaş baltasını göm-)
- (ii) özne+yüklem+nesne+eklenti: to keep tabs on someone (göz hapsine al)
- (iii) özne+yüklem+eklenti: to come to grief (başı darda ol-)

Özetlemek gerekirse, yukarıda örneklerini sunduğumuz deyimlerin sözdizim temelli sınıflandırılmasında anlambilim temelli sınıflandırmalara benzer bir biçimde bazı sorunlar bulunmaktadır. Öyle ki, sözdizim temelli sınıflandırmalarda da deyimlerin ne olduğunun tanımının yapılmasından çok deyim olarak kabul edilen örüntülerin içsel yapılarında ne tür özellikler sergilediği açıklanmaya çalışılmaktadır. Anlambilim ve sözdizim temelli çalışmalardan sonra şimdi deyimlerin işlevsel olarak sınıflandırılmasını ayrıntılandıralım.

1.5.3. İşlev Temelli Deyim Türleri

Fernando ve Flavell (1981: 3), deyim'in kuşkusuz doğal dilin iletişimsel bir bileşeni olduğunu ve incelenmesi gereken şeyin belirli bir dilin biliş tasarımı'nın deyim yoluyla nasıl ortaya çıkarıldığını ileri sürmektedir. Bu bilişsel yapı, konuşma topluluğu içinde inşa edilen ve deneyimlenen ortak kültürel gerçekliği yansıtmaktadır: dolayısıyla, bir dilin deyimlerinin iletişimsel olarak işlenmesi, konuşucuların, kurucu birimlerin dilsel yapısından ziyade, ortak deneyimlerini algılamalarına bağlıdır. Bu noktada deyimler Saussure'de öne sürülen dil ve söz karşıtlığı çerçevesinde ele alınabilir. Öyle ki, deyimler kişisel yeniliklerden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, dilin bir parçasını oluşturan deyimler de dil kullanımının bir parçası olarak yaratıcılığın kanıtı olduğu düşüncesini ortaya koymak için kullanılmaktadır. Bu bireysel yaratıcılık söz ile karşılaştırılır ve bütünlüğünde dil deneyimi olan anadilde kabul edilir (Syal ve Jindal, 2002: 31).

Deyimler ve diğer değişmeceli anlatımlar toplumsal ve uzlaşım sal dilin örnekleridir. Konuşma topluluğunun üyelerinin toplumsal sorumluluğunun bir kısmı, sadece bu tür anlatımların çeşitli etkileşim seviyelerinde kullanılma kurallarını gözlemlemek değil, aynı zamanda konuşma topluluğu tarafından benimsenmiş dilin devingen doğasını yansıtan dil ürünlerinin biçimlerini de saptamaktır. Bu nedenle, anadili konuşucularının yaratıcılığı, yorumları bireysel sözcüklerin anlamına dayanmayan anlatımlar oluşturarak dolaylı iletişimi kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu dilsel yaratıcılık, büyük ölçüde kültürel olarak koşullandırılmış dilsel olmayan (kullanımsal) etmenlerle sınırlıdır (Alati, 2015: 47).

Sonuç olarak, deyimler toplumsal gerçekliği yansıtmak ve konuşucuların içsel bilincinin biçimsel iletişimini sağlamak için kullanımsal bir araç olarak işlev gören bir dil birimi olarak kabul edilmektedir. Deyimlerin yorumlanması gelişigüzel değildir, aksine konuşma topluluğunun ortak kültürel deneyimlerinden edindiği kullanımsal çıkarımlar yapmayı içermektedir (Alati, 2015: 59). Kişilerarası ilişkiler temel alınarak gerçekleştirilen deyimlerin işlevsel temelli sınıflandırmalarında bireyin bir deyim kullandığında deyim'in anlambilimsel içeriğinden daha çok bir bilgiyi ilettiği savunulmaktadır (Strassler, 1982: 116). Bu aşamada dil konuşucusu deyimleri kişisel, bağlamiçi ya da bağlam dışı bir kişi ya da nesneye yönelik olarak

kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında deyimler işlevsellik temelinde şöyle ulamlaştırılmaktadır (Cowie ve diğerleri, 1993: 11):

- (i) *Yerleşik sözler* (catch phrase) (genellikle *güldürü* (humorous)) özelliği taşıyanlar: *Did he fall or was he pushed?* (düştü mü yoksa itildi mi?)
- (ii) *Özlü sözler* (saying): *out of sight, out of mind* (gözden ırak olan gönülden de ırak olur)

Deyimlerin işlev temelli kullanımlarına yönelik yapılan çalışmalarda deyimlerin bağlam içinde hangi amaç ve hangi işlevlerle kullanıldığı ve bunların deyim türü ulamlaştırmasındaki katkısının ne yönde olduğu incelenmiştir. Buna göre (McCarthy, 1998: 145):

- (i) Deyimler anlambilimsel olarak benzer olsalar bile gerçek ya da saydam anlatımların yerine kullanılabilecek bir yapı değildir.
- (ii) Deyimler dış dünyada olup biteni tanımlamaktan çok olup bitene yönelik yorum katan yapılardır.
- (iii) Konuşucular, deyimlerin *yüzü-tehdit* (İng. face-threatening) edebilme olasılığının farkındadır ve deyimleri genellikle yalnızca üçüncü kişi gönderimine ya da birinci ve ikinci kişi gönderimlerinde karşılaşacakları tehditleri azaltmaya yönelik kullanmaktadırlar.
- (iv) Deyimler, konuşucuların kültürel ve toplumsal dayanışma sergilemelerini sağlayan ortak yapılardır.
- (v) Deyimler görülme sıklığı göreceli olarak nadir olabilir, ancak onların hangi yapılarda ve türlerde görülebilir olduklarını tahmin etmek olasıdır.
- (vi) Deyimler, sadece eylem+tümleç gibi yapılarla değil, aynı zamanda adıl bileşik, sabit benzetme ve öbekselle yapılar gibi çok çeşitli türlerde bağlam içerisinde kullanılabilmektedir.

Moon (1998: 215-243) deyimleri bütüncü temelli bir çalışma çerçevesinde incelemiş ve işlevsel olarak şu biçimde sınıflandırmıştır:

- (i) Bilgilendirici (öneri sunma, bilgi aktarma): *to rub shoulders with* (haşır neşir ol-), *to catch sight of something* (gözüne iliş-)
- (ii) Değerlendirici (konuşucunun değerlendirme ve tutumu): *kid's stuff* (çocuk oyuncağı), *near the knuckle* (açık saçık)
- (iii) Durumsal (dilüstü bağlam, yanıt verme): *Excuse me!* (afedersiniz), *talk of the devil* (iyi insan lafının üzerine gelirmiş)
- (iv) Kipleştirme (tavsiye, rica doğruluk koşulu iletme): *I kid you not* (şaka yapmıyorum), *to all intents and purposes* (nereden bakarsan bak)
- (v) Örgütsel (metin düzenleme, bağlam yapısı oluşturma): *by the way* (bu arada), *be that as it may* (her ne olursa olsun)

Deyimlerin işlevsel özelliklerine yönelik yapılan bir diğer sınıflandırma Simpson ve Mendis (2003: 427-431) tarafından gerçekleştirilmiştir:

- (i) Değerlendirme: bu ulam deyimlerin üçüncü kişi bağlamında özellikle yüzü-tehdit edici bir özellik sergilenen durumları içermektedir.
- (ii) Ölçüm: bu ulam belli durumlarda yüzü-tehdit edici deyimlerin ikinci kişi bağlamında kullanılmasını içermektedir.
- (iii) Tanımlama: bu ulamda yer alan deyimler çapraz işlev özelliği sergilemektedir.
- (iv) Açıklama: bu ulamın kullanımı yer alan deyimler özellikle akademik söylemde kullanılan yoğun açıklama içeren yorumlamalarda gözlemlenmektedir.
- (v) Vurgu: bu ulamdaki deyimler akademik söylemin amaçlarını tamamlayan içeriği vurgulamak veya bir açıklamayı pekiştirmek için kullanılabilir.
- (vi) İş birliği: bu ulamda yer alan deyimler işbirlikçi söylem ve bir grup konuşucu içinde dayanışma duygusu oluşturmak için kullanılabilir.

- (vii) Üstdil: bu ulam içerisinde yer alan deyimler, konuşucunun farklı bir yönde hareket etmek üzere olduğunu göstermek amacıyla kullanılabilir.

Deyimlerin işlevlerini temel alarak yapılan sınıflandırmalardan biri de Fernando (1996) tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre deyimler işlevlerine göre üç grupta sınıflandırılır: (i) *düşünsel* (ideational), (ii) *kişilerarası* (interpersonal) ve (iii) *ilişkisel* (relational). Düşünsel deyimler, mesajın içeriğini iletir ve ilettikleri mesajın doğasının bir tanımını sağlamaktadır. Bu deyimler şu biçimde sınıflandırılmaktadır: eylemler (*to spill the beans* (ağızındaki baklayı çıkar-)): olaylar (*a turning point* (dönemeçten geç-)): durumlar (*to be in a pickle* (zor durumda ol-)): insanlar ve şeyler (*a red herring*): nitelik (*cut-and-dried* (sıradan)): değerlendirmeler (*A watched pot never boils* (başında beklenen su kaynamaz)) ve duygular (*green with envy* (kıskançlıktan çatla-)). Kişilerarası deyimler, selamlama ve vedalaşma (*good morning*): yönlendirmeler (*let's face it* (kabul etmek gerekir ki)): fikirlerin ortaya çıkarılması (*What do you think?* (ne düşünüyorsun?)): anlaşmalar (*say no more* (fazla söze hacet yok)) ve reddetmeler (*come off it* (geç bunları)) gibi etkileşimli bir işlevi yerine getirebilmektedir (Fernando, 1996). Son olarak ilişkisel deyimler bağlantı işlevini, yani, metne hem bağdaşıklık hem de bağlaşıklık getirmektedir. Örneğin, *in sum* (özetle), *on the other hand* (diğer yandan), *for example* (örneğin), *in addition* (ayrıca) ve *at the same time* (aynı zamanda) gibi anlatımlar bu sınıflandırmada değerlendirilmektedir.

Özetlemek gerekirse, deyimlerin anlambilimsel ve sözdizimsel temelli ulamlaştırılmasının aksine işlevsel ulamlama deyimlerin bağlam içerisinde kullanımlarına yönelik bir ulamlaştırma gerçekleştirmektedir. Bu ulamlaştırmalarda konuşucuların bağlam içerisinde deyimleri hangi amaçla kullandıkları dikkate alınmaktadır. Bu açıdan deyimler birer yorumlama aracı olarak değerlendirilmekte: bilgilendirici, değerlendirci, tanımlayan, açımlayan ya da düşünsel, kişilerarası ve ilişkisel olmalarına göre ulamlaştırılmaktadır. Alanyazında deyim çalışmaları incelendiğinde deyimlerin genellikle ÇSB olarak değerlendirilen diğer birçok dilsel birimle karıştırıldığı gözlemlenmektedir. Her ne kadar çalışmamızın odak noktası deyimler olsa da alanyazında benzer oldukları ileri sürülen diğer dilsel birimler ile

arasındaki benzerlikleri/farklılıkları betimlemek deyim olgusunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağından deyim ve diğer dilsel yapıları ayrıntılandıralım.

1.6. DEYİM VE DİĞER DİLSEL BİRİMLER

Çalışmanın bu bölümünde deyim ve ÇSB olgusu altında ele alınan diğer dilsel birimler arasındaki benzerliklerin/farklılıkların ayrıntılandırılması amaçlanmaktadır, çünkü önceki bölümlerde de sözünü ettiğimiz üzere alanyazında deyim olgusuna yönelik net bir tanım yapılamamakta, dahası birçok çalışma deyim ve atasözü, eşdizimlilik, düzdeğişmece gibi diğer dilsel birimleri aynı/benzer olgularmış gibi değerlendirmektedir: ancak bu çalışma deyimleri birer veri olarak değerlendirdiğinden ve deyim ile ilintili olan kavramlar aracılığıyla bir veri etiketlemesi gerçekleştirmeyi amaçladığından bu bölümde deyim ve diğer dilsel birimler arasındaki benzerlikler/farklılıklar sadece kuramsal temelde ayrıntılandırılmaktadır.

Alqahtni (2014) bazı atasözleri ve deyimler arasında yakın benzerlikler bulurken, Kövecses ve Szabó (1996: 327) deyimlerin eğretileme (*spill the beans*), düzdeğişmece (*throw up one's hands* (havlu at-)) sözcük çiftleri (*cats and dogs*), sözler (*A bird in the hand is worth two in the bush* (bir elin nesi var iki elin sesi var)) ve öbeksellemler (*come up* (yüksel-)) gibi kullanımları içerdiğini savlamaktadır. Öte yandan, Alqahtni (2014) deyimlerin yan yana ve yineleyen sözcük öğelerinden oluştuğu için bir tür eşdizimsel anlatım olduğunu: deyimlerin bazen eşdizimlerle karıştırıldığını, çünkü belirli deyimlerin bileşenleri tüm bağlamlarda ve kullanımlarda aynı yerde bulunduğunu savlamaktadır: ancak, bu tüm deyimler için geçerli bir görüş değildir, çünkü eşdizimlilik bağlamsal anlatımlardır ve bunlar belirli bir anlamı olan ve yinelemeden dolayı birbiriyle ilişkili olma eğiliminde olan bir sözcük grubudur. Dahası, eşdizimlilikte sözcüksel bileşenler anlamlarını korurlar, bu nedenle eşdizimliliğin anlamı, bileşen sözcüklerinin anlamlarının toplamı ile ilintilidir (Abdul-Raof, 2001:28-29). Deyimlerde bileşimsel bir ilişki yoktur: öte yandan eşdizimlilik serbest birleşimlerin temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, deyimler ve eşdizimler arasında ayırım yapmak olasıdır (Nicolas, 1995: 234-235).

Alanyazın incelendiğinde, araştırmacıların atasözleri ile deyimleri birbirinden ayırmada sorunlar yaşadıkları görülmektedir, çünkü bu dilsel birimler birçok ortak özelliği paylaşmaktadırlar. Atasözleri bir tür "bilgelik" edebiyatıdır ve bu anlatımlar gelenekler, hukuki ve etik kurallar, batıl inançlar ve geleneksel bilgiler ile ilgilidir. Atasözleri davranış kurallarını: iyilik ve kötülük standartlarını belirlemektedir. Söz konusu dilsel yapılar, ahlaki dersler vermeyi amaçladıkları için ahlaki bir tondadır: dolayısıyla, atasözlerini deyimlerden ayıran anahtar öge de budur (Jaeger, 1999: 37). Deyimler, söylem ve bağlamın bir yönü ve bir bileşenidir, oysa atasözü durumsal bir anlatım olarak kullanılmakta veya belirli bir bağlamda kullanıldığında belirli bir gönderim taşımaktadır (Alqahtni, 2014).

Alanyazında deyimlerin çoğu çalışmada kavramsal eğretileme ve düzdeğişmece gibi değişmeceli anlatımlar ile ilişki olduğu savunulmaktadır. Söz konusu bu ilişkiyi bir alt başlıkta ayrıntılandırılmalıdır.

1.6.1. Deyim ve Eğretileme-Düzdeğişmece İlişkisi

BD, deyimlerin geleneksel yaklaşımın da vurguladığı anlamlarının tamamen öngörülebilir olmadığı görüşünü paylaşmakla birlikte bir deyim anlamının büyük bir kısmının güdülendiğini ileri sürmektedir. BD, deyimlerin oluşumu için en az üç bilişsel düzenek olduğunu savunmaktadır. Bu düzenekler (i) eğretileme: (ii) düzdeğişmece ve (iii) uzlaşılmış bilgidir (Kövecses, 2010: 233). Psikodilbilimsel çalışmalar, birçok deyim psikolojik gerçeğe sahip olduğunu ve birçok deyim bu bilişsel araçlara dayandığını göstermektedir (Kövecses, 2010: 211). Şimdi bu araçları detaylandırılmalıdır.

Alanyazında deyimler çoğunlukla, özellikle de bilişsel çalışmalarda kavramsal eğretileme yapılarıyla ilişkilendirilmektedir. Sözgelimi Lakoff (1987: 446-453) deyimleri *Kavramsal Eğretileme* (Conceptual Metaphors) adını verdiği karmaşık yapıların kaynak alandan daha soyut bir alan olan hedef alana eşleştirilmesini temel alan bir model sunmuştur. Söz konusu model deyimlerin kavramsal eğretilmeler aracılığıyla güdülendiğini savunmaktadır. Bu güdülenme alanyazında farklı varsayımlar temelinde ele alınmaktadır. Bu varsayımlar (i) eğretilmeli düşünce bir sözcüğün ya da anlatımın tarihsel evriminde rol

oynamaktadır: (ii) eğretilmeli düşünce dilsel anlamları güdülemektedir, dahası bireyin dili alamada bir rolü vardır: (iii) eğretilmeli düşünce, konuşucunun çeşitli sözcüklerin ve anlatımların ne anlama geldiğini anlamasını ve kullanımını güdülemektedir ve son olarak (iv) eğretilmeli düşünce, bireyin anlık kullanımında ve dilsel anlamı anlamasında işlev görmektedir (Gibbs ve diğerleri, 1989).

BD’de deyimlerin çoğu keyfi değil güdülenmiş olarak kabul edilmektedir, ancak güdülenmişlik üretken kuralların uygulanmasıyla deyimlerin otomatik olarak ortaya çıkmasından çok konuşucuların kavramsal dizgesinde halihazırda var olan bir veya daha fazla kalıba uyma eğiliminde olmaları biçiminde yorumlanmaktadır (Dobrovolskij ve Piirainen, 2005: 8). Deyimlerin işlevselliğini ortaya çıkarmak için, konuşucular onları güdüleyebilmelidir. Belirli bir dilin kullanıcılarının deyimleri anlambilimsel olarak eğretilmeli olarak güdüleyebilecekleri düşüncesi alanyazında birçok kez ele alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında güdüleme, konuşucunun değişmeceliği yeniden etkinleştirerek ya da yeniden güdüleyerek deyimsel bir anlatımı anlamlandırma yeteneğini yani, niçin deyimsel anlamı taşıdığını anlamayı ortaya çıkarmaktadır (Langlotz, 2006:45). Bir deyimın eğretilme tarafından güdülenmesi durumunda, deyimın daha genel anlamı, söz konusu deyim için geçerli olan hedef alana dayanmaktadır. Bir deyimın anlamının daha kesin yönleri, deyimle ilgili kavramsal eşleştirmeye dayanmaktadır (Kövecses, 2010: 211).

Lakoff (1987), deyim güdülenmesinin bilişsel sürecine yönelik bir model sunmaktadır. Sözgelimi, *to spill the beans* deyimini aracılığıyla deyimlerin kavramsal eğretilmeler aracılığıyla güdülendiğini savlamaktadır. Bu deyimini oluşturan birimler açısından bakıldığında, fasulyeler genellikle bir kap içerisinde saklanmaktadır. Dökülme genellikle yanlışlıkla olmakta ve fasulyeler her zaman sabit bir yere dökülmemekte, etrafa dağılmaktadır ve toplanmaları kolay değildir: ancak, *spill the beans* deyiminin gerçek dilsel anlatımında, fasulyeler bu ayrıntıların hiçbirini tanımlamaz veya belirtmez, çünkü deyimın biçimsel yapısı, belirli bir kaptan olma veya dökülmeden sonraki duruma açıkça gönderimde bulunmamaktadır. Sonuç olarak, bu ayrıntılar, tek tek sözcüklerin anlamlarıyla değil, gerçek sahneyle ilişkili görüntü ve kavramsal bilgi yoluyla aktarılır: yani, kavramsal bilgi, bileşenlerin bireysel anlamlarının verdiği bilgi miktarını aşmaktadır: dolayısıyla birey zengin kavramsal bilgiyi etkinleştirebilir ve bu sayede deyimın gerçek anlamı deyimsel

anlamı ile eşleştirilebilmektedir. Bu eşleştirme süreci bir dizi kavramsal eğretileme ile desteklenmektedir. Dökülen fasulyelerin kavramsal senaryosu zihinsel etkinlik ve iletişimin hedef alanı ile eşleşerek deyimın baklayı ağzından çıkar- gerçek anlamına ulaşır ve deyim artık incelenebilir (spill: çıkar-: beans: sır) (Langlotz, 2006: 46-47). Lakoff (1987)'un bu değerlendirmesi, yani, deyimlerdeki eğretilmeli yapıların varlığı ve kavramsal eğretilmeler ile örüntülenmeleri, Gibbs ve O'Brien (1990)'ın deyimlerin zihinsel imgeler üzerine çalışmasıyla daha da desteklenmektedir. Söz konusu çalışma, bireylerin kavramsal eğretilmeler ile yapılandırılabilen deyimler için tutarlı imgeler üretebildiklerini göstermektedir.

Deyimler, belirli bir dilin eğretilmelerinde sabitlenmiş kavramsal bir dizgenin parçaları olarak yorumlanabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, KEK, deyimleri de içeren her tür anlatımı eğretilmeli olarak incelemeye yönelik bir araç ve yöntem sunma amacı taşımaktadır (Dobrovol'skij ve Piirainen, 2005: 8). Sözelimi, ZORLUKLAR HAREKET ETMEYE ENGELDİR kavramsal eğretilmesi farklı dillerde farklı deyimlerde kendini göstermektedir (Dobrovol'skij ve Piirainen, 2005: 17):

(i)İngilizce:

- *to drive someone into a corner* (köşeye sıkıştır-),
- *to put a spoke in someone's Wheel* (tekerine çomak sok-),
- *between a rock and a hard place* (iki arada bir derede)

(ii)Almanca:

- *in der Klemme sitzen* (iki arada bir derede kal-),
- *ein Klotz am Bein* (ayak bağı ol-)
-

(iii)Fince:

- *olla puun ja kuoren välissä* (etle tırnak arasına gir-),
- *olla ahtaalla* (zorda kal-)

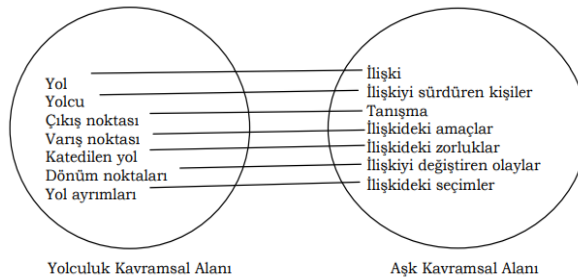
(iv)Japonca:

- *michi wo saegiru* (yolunu tıka-),
- *itabasami ni naru* (zor durumda kal-)

Yukarıda farklı dillerden sunulan deyimler, farklı dilsel anlatımlar için bilişsel temel olarak kavramsal eğretileme düşüncesinin hem tek bir dilde hem de farklı dillerde dilsel inceleme için bir araç olduğunu göstermektedir. Bu nedenle kavramsal eğretilmeler deyim incelemesine hem dil içi hem de diller arası özelliklerini araştırmak için anlambilimsel olarak yapılandırılmış deneysel bir temel sağlayabilmektedir: ancak alanyazında birçok araştırmacı deyimlerdeki güdülenmenin kavramsal eğretilmeler aracılığıyla olmadığını savunmaktadır (Glucksberg ve diğerleri, 1993; Keysar ve Bly, 1999). Söz konusu savunuyu gerçekleştiren araştırmacılar deyimlerin eğretilemesel olmadığını çünkü bu öbeklerin ölü eğretilmelerin geleneksel örnekleri olduklarını ileri sürmektedir. Deyimler her ne kadar geçmişte eğretilmeli olarak değerlendirilseler de zamanla bu özelliklerini kaybetmiş ve günümüzde zihinsel sözlükçede donmuş birer sözlüksel birim olarak nitelendirilmiştir (Gibbs ve diğerleri 1989). Araştırmacıların kavramsal eğretilme ve deyim arasındaki ilişkiyi eleştirdikleri nokta, bütün deyimlerin eğretilemesel olmadığı ve eğretilemesel olsa bile tamamının kavramsal eğretilmenin genel ilkeleriyle yapılandırılmadığına yöneliktir (Burger, 1998: 30).

Kövecses ve Szabo (1996: 332)'un da ileri sürdüğü üzere, kavramsal eğretilmeler birbirinden bağımsız olarak var olan iki kavramsal alan arasında bağlantı görevi görmekte, kavramsal dizgemizde kurdukları bağlantılar nedeniyle bir alanı (örn. seyahat) ve başka bir alan ile (örn. aşk) eşleştirmemize izin vermektedir. Bu eşleştirmeleri kullanan deyimler kavramsal eğretilmenin varlığının bir sonucu olarak belirli hedef alanlar ile ilişki kurabilmektedir. Sözgelimi, AŞK BİR YOLCULUKTUR (Love is a journey) kavramsal eğretilmesini şu biçimde göstermek olasıdır:

Şekil 5. AŞK BİR YOLCULUKTUR Kavramsal Eğretilmesi

Kaynak: Koşaner ve Yozgat, 2014: 197'den alınmıştır.

Şekil 5'de de görülebileceği üzere kaynak alanda yer alan yolculuk hedef alanda yer alan aşk ile eşleştirme yapmakta, tek bir kavramsal eğretilime üzerinden bir çok dilsel eğretilime üretilebilmektedir.

Düzdeğişmece deyimlerin anlamlandırılmasında ve oluşumunda bir diğer bilişsel süreç olarak değerlendirilmektedir. Düzdeğişmece, aynı zamanda bireylerin çevrelerindeki dünyayı nasıl kavramsallaştırdığını anlamak için gerekli ve yaygın olarak kullanılan bir araçtır. Bu nedenle, bilişsel bir bakış açısıyla düzdeğişmecenin incelenmesi, özellikle vucüt parçaları içeren deyimlerde anlamın nasıl oluştuğunu anlamak için bir olanak sunmaktadır (Ngoc Vu ve diğerleri, 2020: 23). Sözgelimi, el birimini içeren deyimlerin çoğunda anlam düzdeğişmecelidir. Buradaki düzdeğişmecenin temeli, insan etkinliklerinin çoğunun el aracılığı ile yapılıyor olmasındandır. Örneğin, *sit on one's hands* (parmağını/kılını kıpırdatma-), *put one's hands in one's pocket* (elini cebine sok-) ve *join hands with somebody* (el birliği et-) deyimlerinde el düzdeğişmecesi bir etkinliği temsil eder ve bazı ek uzlaşılmış bilgiler ile anlatımın deyimsel anlamı için güdülenmenin büyük bir bölümünü birlikte üretirler (Kövecses, 2010: 244).

Deyimlerin anlamlandırılmasında ve oluşumunda ele alınacak son bileşen uzlaşılmış bilgidir. Söz konusu bileşen paylaşılmış bilgiyi sunan bileşsel bir süreç olarak nitelendirilmekte ve IBM, şema, kültürel model, çerçeve ve sahne gibi farklı adlandırılmalarla temsil edilmektedir (Kövecses ve Szabo, 1996: 338). Bu paylaşılan günlük bilgi, birşeyin parçalarını, biçimini, boyutunu, kullanımını ve işlevini bilmek ile bu parçanın oluşturduğu daha büyük bütünü hakkında belli bilgileri bilmeyi de içermektedir. Sözgelimi, *with an open hand* (cömertçe) anlatımı fiziksel olarak bir nesne veren kişinin görüntüsü ile temsil edildiğini düşünelim. Söz konusu görüntü aynı zamanda nesnenin saklanmadığını ve açıkça alınabileceğini anlatmaktadır. Benzer bir biçimde *tight fisted* (varyemez) anlatımını fiziksel olarak zihnimizde canlandırdığımızda *with an open hand* anlatımının tam karşıtı bir görüntü oluşacaktır. İşte bu noktada ilk örneğimiz verme konusundaki istekliliği ikinci örnek isteksizliği temsil etmektedir. Bu noktada görülebileceği üzere deyimsel anlamı güdüleyen uzlaşılmış bilginin kendisidir. Deyimlerin geleneksel görüşü deyim

anlamının tamamen tahminedilebilir olmadığını ileri sürmektedir. Benzer bir biçimde BD de bu görüşü destekler ancak aynı zamanda deyim anlamının güdülenmiş olduğunu ileri sürmektedir. Eğretileme, düzdeğişmece ve uzlaşmış bilişsel süreçler deyim anlamının oluşumunu güdüleyen düzeneklerdir. Alanyazında gerçekleştirilen birçok psikodilbilimsel çalışma da bu görüşü destekler niteliktedir.

Görüldüğü üzere ÇSB'nin bir alt türü olarak değerlendirilen deyimler, tanımlanmada, ulamlaştırılmada ve oluşturulmada farklı açılardan sorunlar yaşamaktadır. Söz konusu bu sorunlar dışında alanyazında tıpkı ÇSB'de olduğu gibi deyimlerin de bilgisayarlarca işlemlenmesinin sorunlu yönleri olduğunu ileri süren çalışmalar yer almaktadır, çünkü bilgisayarlı dilbilim araçları deyimleri bir bütün olarak değerlendirmeyip deyimi oluşturan birimleri tek tek ele alarak incelediğinden ve çözümlemeye çalıştığından bir dilsel veri olarak deyim işlemlenmesi tam olarak gerçekleşmemektedir. Çalışmanın 1.2 Deyimler başlığı altında verdiğimiz bilgiler de aslında bu olgunun çok detaylı ancak yetersiz yaklaşımlarla ele alınmasından dolayı sorunlu alan olarak etiketlendiğine işaret etme amacı gütmektedir. Çalışmamız deyimler özelinde bu türden dilsel verilerin işlemlenmesi için bir yöntem oluşturmayı amaçladığından alanyazındaki işlemlenme sorunlarını detaylandırmamız ve hangi noktalarda sorun olduğunu görmemiz açısından önemlidir. Şimdi bu çalışmalara ve deyimlerin bilgisayarlarca işlemlenmesinde karşılaşılan sorunlara kısa değinelim.

1.7. DEYİM İŞLEMLEMENİN KARMAŞIKLIĞI

Deyim olgusu kimi yaklaşımlarda uzun bir sözcük öbeği olarak değerlendirilmekte, bazı yaklaşımlarda ise farklı sözdizimsel, anlambilimsel ve kullanımsal özellikler taşıyan dilbilimin ve dilbilgisinin özel yapıları olduğu ileri sürülmektedir. Temelde iki görüş açısından değerlendirelen deyimler yukarıda da sözünü ettiğimiz üzere alanyazında birçok açıdan sorunlu olarak etiketlenmektedir. Söz konusu sorunlardan biri de özellikle hesaplamalı bilimlerin karşılaştığı işlemlenme sorunudur.

Deyimlerin işlemlenmesine yönelik alanyazında 2 yaklaşım temel alınmaktadır: bileşimsel olmama ve bileşimsel olma. Bu yaklaşımlardan bileşimsel olmama görüşünü temel alanlar deyimsel anlatımın bellekte depolanan sözcüksel bir

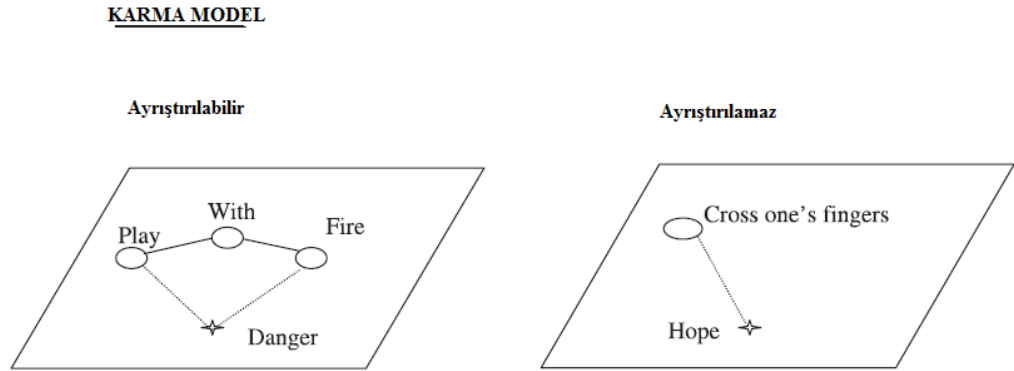
varlık gibi tanımlandığını varsaymaktadır. Bu yaklaşım, deyimlerin işlenmesini deyimleri bireyin zihinsel sözlükçesinden farklı olarak özel bir tür deyim-sözlükçesinde depolanan sabit anlatımlar olarak ele alan *Gerçek İşleme Modeli* (Literal Processing Model) (Bobrow ve Bell, 1973): deyimsel anlatımların sözlükçede uzun bir sözcük dizisi olarak temsil edildiğini ve tüm anlamlarına (gerçek ve değişmeceli) aynı anda koşut olarak erişildiğini ileri süren *Sözcüksel Temsil Modeli* (Lexical Representation Model) (Swinney ve Cutler, 1979) ve deyimlerin anlamının doğrudan zihinsel sözlükçeden alınan sözcüksel ögeler olduğunu ileri süen *Doğrudan Erişim Modeli* (Direct Access Model) (Gibbs, 1980, 2002) içermektedir. Bu modeller, deyim anlamlarının nasıl ve ne zaman elde edileceği açısından farklılık gösterse de deyimsel anlamın, bileşen sözcüklerin anlamlarından anlambilimsel olarak farklı olduğu varsayımını paylaşmaktadır (Caillies ve Butcher, 2007: 80).

Bileşimsel modeller ise deyimsel anlamın ayrı bir sözcüksel giri olarak değil ya belirli bir sözcük birleşimi ya da var olan kavramsal eğretilmeler ile ilişkili bir anlam olarak kodlandığını varsaymaktadır (Caillies ve Butcher, 2007: 80). Bu yaklaşımda deyimsel bir anlatım ile ilk karşılaşıldığında deyim gerçek anlamı ile işlenmekte ancak gerçek anlam süreci meydana geldiğinde deyimsel anlamın da aynı anda ortaya çıktığına işaret edilmektedir. Bu yaklaşım, bir deyimsel anlatımın gerçek anlamı her zaman etkinleştirildiğini, ancak değişmeli anlamın etkinleştirilmesi, yalnızca anlatımın yeterli bir kısmıyla karşılaşıldıktan sonra gerçekleştiğini savunan *Görünüşsel Varsayım* (Configurational Hypothesis) (Cacciari ve Tabossi, 1988; Titone ve Connine, 1994) eğretilmeli bilginin, deyim işleme sırasında etkinleştirildiğini ve bazı durumlarda otomatik olarak erişilebilir olduğunu savlayan *Kavramsal Eğretilme Varsayımı* (Conceptual Metaphor Hypothesis) (Gibbs ve diğerleri, 1997) modellerini içermektedir. Bileşimsel yaklaşımı benimseyen bu modeller, deyimsel anlamların etkinleştirilme biçimlerinde farklılık gösterse de her ikisi de genel bir deyimsel anlam ile deyimsel bileşenlerin bireysel anlamları arasında bazı ilişkilerin var olabileceği varsayımını paylaşmaktadır (Caillies ve Butcher, 2007: 80).

Alanyazında gerçek ve değişmeceli anlamlar arasındaki anlambilimsel ikilemin deyim işlemeyi açıklamak için yetersiz olduğu gözlemlenmektedir. İlk olarak, deyimlerin, sözcük anlamlarının deyimsel bir anlama katkıda bulunma

derecesine göre farklılık gösterebilmektedir. Deyimsel anlatımlar bileşimselliğe göre değişiklik gösterir: diğer bir deyişle, deyimler, kendi sözcüklerinin anlamlarının deyimden genel değişmeceli anlamına katkı derecesine göre değişmektedir (Caillies ve Butcher, 2007: 81). Söz konusu bu yaklaşımlara karşıt olarak ortaya çıkan *Karma Model* (Hybrid Model) (Titone ve Connine, 1999), değişmeceli deyimden anlatımları, deyimden anlatımın bileşimsel derecesine bağlı olarak hem tek sözcükler hem de bileşimsel sözcük dizileri olarak nitelendirmektedir. Bu noktada, *ayrıştırılmaz* (nondecomposable) deyimden anlatımların değişmeceli anlamının sözcükler ile hemen hemen aynı şekilde anlaşıldığı, yani, ayrıştırılamayan deyimlerin belirli bir anlamla ilişkili tek bir sözcüksel giri olarak işlendiği, öte yandan *ayrıştırılabilir* (decomposable) deyimlerin anlamı, anlatımın anlambilimsel ipuçlarından doğrudan alınabilen bellekteki bilgi ağının bir parçasını oluşturduğu: yani, ayrıştırılabilir deyimler için, deyimden oluşturan birimlerin, değişmeceli anlamın temsil edildiği bir bilgi ağının geri çağırılmasını tetiklediği varsayılmaktadır (Caillies ve Butcher, 2007: 81). Sözelimi,

Şekil 6. Karma Modelde Deyimlerin İşlenmesi

Kaynak: Caillies ve Butcher, 2007: 84'ten uyarlanmıştır.

Şekil 6'da da sunulduğu üzere *to play with fire* (ateş ile oyna-) deyimden ayrıştırılabilir bir deyimdir ve TEHLİKE gönderimine ulaşabilmesi onu oluşturan birimlerin sözcük anlamları ile gerçekleşebilmektedir. Öte yandan, *to cross one's fingers* (şans dile-) deyimden ayrıştırılmaz bir birimdir UMUT anlamına ulaşabilmesi doğrudan gerçekleşmektedir.

Deyimlerin dilde her yerde bulunabilmeleri bir dizi bütüncü çalışmasında kanıtlanmıştır ve bireyin dünyayı anlamlandırmasında oynadıkları rol de psikolojik deneylerde doğrulanmıştır. Bu, deyimleri bilgisayarlı dilbilim ve BD için önemli bir araştırma alanı haline getirir ve bunların otomatik tanımlanması ve yorumlanması, herhangi bir doğal dil işleme, makine çevirme, makine ve derin öğrenme gibi alanları için vazgeçilmezdir (Kordoni, 2018: 15). Hesaplamalı bilimler açısından ele aldığımızda da deyimleri işlemek zordur, çünkü deyimler hem deyim içsel yapısından hem de bağlam ve olası diğer tetikleyiciler gibi etmenlerden etkilenen karmaşık yapılardır. Bu açıdan ele alındığında göreceli olarak diğer dilsel birimleri incelemede zorluk yaşamayan özellikle doğal dil işlemeciler söz konusu deyimler olduğunda sorunlar yaşamaktadır (Salton, 2017: 6). Örneğin, makine temelli çeviri yazılımları deyim anlatımlarında birtakım sorunlar yaşamaktadır. Sözgelimi, günümüzde en sık kullanılan çeviri programlarından olan *Google Translate* üzerinde Türkçe bir deyim olan ve kavramsal gönderimi KIRICI olan *çam devir-* (put your foot in your mouth) deyimini Türkçe ifade etmek istediğimizde İngilizce karşılığı olarak *topple pine* olarak sunmaktadır. Karşımıza çıkan çeviride deyim oluşturulan birimler *çam* (pine) ve *devir-* (topple) sanki ayrı birer sözcükmüş gibi çevrilmiş, deyim bir bütün olarak işlenmemiştir. İngilizceden Türkçeye *put your foot in your mouth* deyimini çevirmek istediğimizde *utancından yerin dibine gir-* anlamını vermesini beklerken birimleri tek tek çevirerek “ayağını ağzına sok-” gibi bir anlam sunmaktadır. İşte bu ve benzeri durumlar deyimlerin sadece dilbilim alanında değil aynı zamanda bilgisayarlı dilbilim alanlarında da bir inceleme nesnesinden çok bir sorun kaynağı olarak etiketlenmesine neden olmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölüm Türkçe alanyazında deyimlere yönelik yapılan çalışmaları ve Türkçede deyimlerin nasıl ele alındığını ayrıntılandıracaktır.

1.8. TÜRKÇE ALANYAZININDA DEYİM ÇALIŞMALARI

Türkçe alanyazını incelendiğinde deyimlerin farklı disiplinlerce incelendiği gözlemlenmektedir. Söz konusu disiplinler, Yabancı Dil Eğitimi, Yabancı Dil Olarak Türkçenin, Çeviribilim, Sözlükbilim, Dilbilim ve Yazın alanları olarak sıralanabilir.

Çalışmamız dilbilim ve ilkelerini temel aldığından diğer disiplinlerce gerçekleştirilen incelemeler kapsam dışı bırakılacaktır.

Türkçe deyimlerin dilbilim bakış açısı temelinde incelenen çalışmalarda ortak olan yaklaşım deyimlerin bir yazın ürünü olarak ele alınmasından çok, söz konusu kavrama bir dilsel birim olarak yaklaşılmasıdır. Bu çerçevede deyim, anlamı kendisini oluşturan birimlerin anlamlarından çıkarılmayan dilsel bir birim olarak tanımlanmaktadır (Adalı ve diğerleri, 2016'dan akt. Can, 2020: 178).

Türkçede deyimlerin dilbilim bakış açısıyla ele alındığı ilk ve temel çalışmalardan biri Subaşı-Uzun'dur (1991a). Söz konusu çalışma deyimleri dilin işlevleri doğrultusunda ele almakta ve deyimlerin Jakobson'ın (1960) dilin şiir işlevi olarak adlandırdığı işlev temelinde incelenebilir olduğunu savunmaktadır. Buna göre, deyimlerde bildirinin düzenlenişinin anlambilimsel, sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel düzeylerde incelenebilmektedir. Subaşı-Uzun, söz konusu deyim incelemesini anlambilimsel ve sesbilimsel düzeylerde gerçekleştirmektedir. Anlambilimsel olarak Türkçe deyimler birleştirme düzenlemesi temelinde üçlü bir yapılanma göstermektedir: (i) *günlük dilde sık kullanılan yapılar* (ışık tut-): (ii) *kabuledilebilir olmasına karşın günlük dilde sık kullanılmayan yapılar* (çöpsüz üzüm) ve (iii) *hem alışılmamış hem de günlük dilde sık kullanılmayan yapılar* (aklını peynir ekmekle ye-). Sesbilimsel açıdan ise deyimlerde ses tekrarları, sözcük tekrarları, uyak gibi sesbilimsel düzenlemeleri içerdiği savunulmaktadır. Sözelimi, *av avlandı tav tavlandı* deyimini ses tekrarı: *biri eşikte biri beşikte* deyimini sözcük tekrarı: *ağza tat boğaza feryat* gibi deyimleri uyak: ayvaz kasap/hep bir hesap gibi 4-4 düzenine sahip deyimleri ölçü ve aldî elē girdî yola, altî alaÿ üstü kalaÿ gibi ritm özelliklerine göre deyimler incelenmektedir (Subaşı-Uzun, 1991a: 114-119).

Türkçe alanyazında deyimlere yönelik olarak gerçekleştirilen bir diğer çalışma yine Subaşı-Uzun (1991b) tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışma anlambilimsel özellikler temel alınarak deyimini oluşturan birimlerin yansıttığı anlambilimsel değerleri ölçüt alan bir derecelendirme gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Buna göre, Türkçede deyimler (i) deyimini oluşturan birimlerin göndergesel anlamlarından sıyrılarak deyim anlamı oluşturduğu *tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler* (delik büyük yama küçük): (ii) deyimini oluşturan bir ya da birkaç birimin yan anlam özellikleri sergilediği *yarı deyimler ya da ikinci dereceden*

deyimler (ağız değiştirmek): (iii) deymi oluşturan birimlerin yananlam özellikleri sergilediği *üçüncü dereceden deyimler* (adamına düşmek). Söz konusu ulamlar dışında kalan anlatımlar ise deyim olmayan yapılar olarak tanımlanmaktadır. Bu yapılar dilde kalıplaşmış özellikler sergileyen yapılardır. Örneğin, *ilişki kur-*, *paraya çevir-* ve *fiyat ver-* gibi anlatımlar anlam aktarımının ve dolaylı anlatım özelliklerini sergilememesinden dolayı birer deyim olarak kabul edilmemektedir (Subaşı-Uzun, 1991b: 34-37). Söz konusu çalışma Türkçe alanyazında ilk kez dilbilimin bir altalanı olan anlambilimsel özellikler temel alınarak deyimlere yönelik yapılmış ulamlaştırma çalışması açısından önemlidir.

Deyimler sadece anlambilimsel özellikleri temelinde değil sözdizimsel özellikleri aracılığıyla da Türkçe alanyazında birer inceleme nesnesi olarak ele alınmaktadır. Söz konusu özellikler temelinde gerçekleştirilen çalışmalardan biri Demir'dir (2008). Söz konusu çalışma deyimlerin biçimsözdizimsel kısıtlamalarla uyum gösteren değişmeceli anlatımlar olarak tanımlamaktadır. Çalışmada deyimler, (i) *birleşik eylem* (göz yum-): (ii) *adeylem* (tepeden inme): (iii) *ortaç* (Ali kıran baş kesen): (iv) *ulaç* (suya sabuna dokunadan): (v) *basit tümce özelliği sergileyen* (cehenneme kadar yolu var): (vi) *koşullu tümce özelliği sergileyen* (kapıdan kovsan, bacadan girer): (vii) *sıralı tümce özelliği sergileyen* (boşa koydum olmadı, doluya koydum almadı): (viii) *bağlı tümce özelliği sergileyen* (ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan gidersin): (ix) *soru tümcesi özelliği sergileyen* (seni hangi rüzgar attı?): (x) *eksiltili tümce özelliği sergileyen* (kana kan) ve (xi) *karşılıklı konuşma özelliği sergileyen* (-tencere dibin kara! -seninki benden kara!) gibi geniş çaplı olarak ulamlaştırılmıştır.

Türkçe alanyazında deyimlerin ulamlaştırılmasında dikkate alınan bir diğer alan kullanımsallıktır. Bu alanda yapılan çalışmalardan biri Akar'dır (1991). Söz konusu çalışmada deyimler mantıksal açıdan ele alınarak onu oluşturan birimler arasından belirleyici olan birimin saptanmasının gerekliliği ileri sürülmektedir. Çalışma, deyimleri (i) tanımları kısmen yanlış olan: (ii) tanımı tamamen yanlış olan: (iii) tanımları ve verilen örnek tümceleri arasında uyumsuzluk olan: (iv) tanımı deyimden kendisinde yapılmış olan ve (v) verilen örnek tümcelerde açık anlatımları olmayan deyimler olarak ulamlaştırmaktadır (Akar, 1991: 4-10).

Deyimleri kullanımsal temelde ele alan bir diğer çalışma Ercan ve Can'dır (2015). Söz konusu çalışma deyim sözlüklerinde abecesel sıralamaya karşın alternatif bir yöntem olarak deyimlerin kullanımsal olarak incelenmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Bu kapsamda çalışma Türkçe deyim sözlüklerinde “erkek” ulamına gönderimde bulunan deyimleri incelemiş ve anlambilimsel ve sözdizimsel olarak yapılan deyim incelemelerinin deyim ulamlaştırılmasına katkı sağlamadıkları görüşü ileri sürülmüştür. Çalışmanın veritabanından elde edilen bulgulara göre içerisinde “erkek” sözcüğü geçmesine karşın “erkek”e gönderimde bulunmayan ya da “erkek” sözcüğü geçmemesine karşın “erkek”e gönderimde bulunan deyimler saptanmış ve bu saptamanın kullanımsal olarak deyimlerin ulamlaştırıldığında ve deyim sözcüklerinin bu ulamlaştırma temel alınarak düzenlendiğinde deyim öğreniminin ve deyim incelemelerinin daha kolay gerçekleşebileceği ileri sürülmüştür (Ercan ve Can, 2015: 81).

Türkçe alanyazında deyimlere yönelik olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde sadece deyimlerin ulamlaştırılması değil aynı zamanda deyimlerin tahminedilebilirliğine yönelik çalışmaların da yer aldığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmalardan biri de Arıca-Akkök'tür (2007). İngilizce deyimler üzerinden gerçekleştirilen çalışmanın elde edilen bulguları, katılımcıların anlambilimsel olarak Subaşı-Uzun'da (1991b) sunulan ikinci veya üçüncü dereceden deyimleri ve bilişsel açıdan sunulan güdülemede ise düzdeğişmece olgusunun katkısı olan deyimleri tahmin etmede daha başarılı olduklarını göstermektedir (Arıca-Akkök, 2007: 29).

Deyimlerin tahminedilebilirliğini temel alan bir diğer çalışma İşeri'dir (2010). Söz konusu çalışma katılımcıların anlambilimsel özellikler temelinde deyim bilgilerini ve tahminedilebilirliği ölçmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın bulguları Arıca-Akkök'ü (2007) destekler nitelikte olup katılımcıların deyimini oluşturan birimlerden birinin anlamına ulaştığında deyim anlamına da ulaştığını göstermiştir. Katılımcılar üçüncü dereceden deyimlerin anlamlarına ulaşmakta zorluk çekmezken birinci ve ikinci dereceden deyimlerde zorluk yaşamaktadır. Söz konusu çalışmada deyim anlamının tahminedilebilirliğinde anlambilimsel temelli ulaştırmaların etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır (İşeri, 2010: 402).

Deyimlerin anlaşılabilirliği üzerine gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Bayat ve Çetinkaya (2014: 220) tanınırlık ve saydamlık temelinde ortaokul öğrencilerinde

deyimlerin anlaşılabilirliğini ölçmüşlerdir. Söz konusu çalışmadan elde edilen bulgular örnekleme oluşturan katılımcıların deyimleri anlamlandırma konusunda sorunlar yaşadığını göstermektedir.

Can (2020) Türkçe alanyazında deyimlere yönelik yapılmış çalışmalardan sıyrılarak deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramları saptamayı amaçlamıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular AÇIKLIK, AŞIRILIK, FIRSATÇILIK ve ÖLÜM gibi kavramların deyim yapılanmasında rol oynadığını ve birden fazla kavrama gönderimi olan deyimlerde deyim ve anlamı arasındaki bağlantıda kavramların kavramsal eğretilmelerin kurulmasında köprü görevi kurduğunu göstermektedir (Can, 2020: 186). Söz konusu çalışma, Türkçe alanyazında deyimlerin birer kavram etiketlemesi aracılığıyla bir veri olarak değerlendirilmesi açısından önemlidir.

Görüldüğü üzere Türkçe alanyazında deyimler üzerine gerçekleştirilen çalışmalar genellikle anlambilimsel, sözdizimsel ve kullanımsal özelliklerine dayandırılarak gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmalarda deyimlerin bu özellikler ele alınarak belli ulamlaştırmalara gidilmiş birinci, ikinci ve üçüncü dereceden deyimler gibi anlambilimsel: birleşik, ortaç, ulaç, soru tümcesi, sıralı tümce ya da koşul tümcesi yapılanmaları gibi sözdizimsel ya da gönderimde bulunduğu kavrama göre kullanımsal açılardan değerlendirilmiştir. Deyimleri belli özelliklerine göre ulamlaştırmaya çalışan çalışmalar dışında deyimlerin anlamlarının tahminedilebilirliğine yönelik çalışmaların da alanyazında yer aldığı gözlemlenmektedir. Bu noktada deyimleri bireyin düşünce yapısının bir çıktısı olarak değerlendirerek onları belli bir kavramla ilişkilendiren Can (2020), bu çalışma için önemli bir noktada durmaktadır, çünkü deymi oluşturan her birimin sözlüksel anlamları aracılığıyla zihinde işlenmediği; aksine deyimlerin bütüncül anlamı aracılığıyla konuşucunun bilişindeki kavram ile birlikte anlamlandırmanın gerçekleştiğini ileri sürmüş ve kavramsal eğretilme gibi düzenekleri oluşturmada kavram belirlemenin araç olabileceği sonucuna ulaşmıştır, dolayısıyla bu çalışmada da deyimlerin gönderimde bulundukları kavramların insan zihnindeki yerleşik IBM ile etiketlenerek bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahminedilebilirliğin sağlanması, tahminedilebilirliğin etkinleştirilmesi ve bu sürecin geliştirilmesi ve başka dilsel verilere uygulanması adına neler yapılabileceğini belirlemek için veri etiketleme

sürecine yönelik bir yöntem oluşturma amacı güdüldüğünden Can (2020) yol gösterici olması açısından önemlidir.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırma nesnesin oluşturan deyimlerin temsil ettikleri düşünce içeriklerinin bir bileşeni olan kavramların etiketlenmesinde başvurduğumuz İBM ve söz konusu modelin kuramsal yapısını oluşturan BD detaylandırılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLİN BİLİŞSELLİĞİ VE

İDEALLEŞTİRİLMİŞ BİLİŞSEL MODELLER

Dil, dünya hakkındaki diğer bilgi türleri ile aynı şekilde öğrenilir, işlenir ve aynı bilişsel süreçlerin, diğer düşünce biçimlerinde olduğu gibi, dilde yer alması gerekir. Örneğin, bireyler günlük yaşamlarında, şeylere farklı açılardan bakar, onlara yaklaşır veya uzaklaşır, onları farklı bakış açılarından ve farklı ayrıntı dereceleriyle görür: çevresinin göreceli özelliklerini değerlendirir ve hangilerinin önemli, hangilerinin daha az önemli ve bunların arka planında ne olduğuna karar verir: böylelikle bilgiyi bir araya getirir, çevresindeki kalıpları algılar, yeni kalıplar üretir ve bu kalıpları başka kalıplarla yorumlar (Littlemore ve Taylor, 2015: 1). Dil, duygu ve düşünceleri ifade etme konusundaki en belirgin araçlardan biridir. Bilişsel bakış açısı, dilin algı, duygular, ulamlama, soyutlama süreçleri ve karar verme gibi bilişsel bir dizgenin bir parçası olduğunu yansıtmaktadır. Bütün bu bilişsel yetiler, dil ile etkileşime girer ve dilden etkilenir. Böylece, dil bir anlamda, duygu ve düşünceleri ifade etme ve paylaşma biçimi olmaktadır.

Dildeki bilişselliği temel alan BD, George Lakoff, Ron Langacker ve Len Talmy'nin çalışmalarında 70'li yılların sonlarında ve 80'lerin başında ortaya çıkan ve dili bilgiyi düzenleyen, işlemleyen ve ileten araç olarak değerlendiren bir doğal dil inceleme yaklaşımıdır. Bu açıdan bakıldığında, dilsel ulamların kavramsal ve deneysel temeli incelenmesi, BD içinde birincil öneme sahiptir: çünkü BD'de biçimci düzlemin aksine dilin biçimsel yapıları özerkmiş gibi değil, genel kavramsal düzenlenişin, ulamlama ilkelerinin, işleme mekanizmalarının, deneyimsel ve çevresel etkilerin bir yansıması olarak ele alınmaktadır (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 3). BD, tek bir dil kuramı değil, genel olarak birbiriyle uyumlu yaklaşımlardan oluşan bir kümedir: yani, BD, tek bir dil kuramı yerine esnek bir çerçeve oluşturmaktadır. Sözgelimi, ulamlama açısından bakıldığında BD'nin kendisinin, bir ulam olarak aile ile benzerlik yapısına sahip olduğu, tek bir iyi tanımlanmış kuramdan çok kısmen örtüşen birçok yaklaşımdan oluşan bir küme olduğu söylenebilir: çünkü BD, dili insanın genel bilişsel yetilerinin içine gömülü olarak görmekte: dolayısıyla doğal dil ulamlamanın yapısal özellikleri *ilkörneklilik*

(prototypicality), eşanlamlılık, bilişsel modeller, zihinsel görüntüler ve eğretileme gibi), dilbilimsel düzenlenişin işlevsel ilkeleri (ikoniklik ve doğallık gibi), sözdizim ve anlambilim arasındaki kavramsal arayüz, kullarındaki dilin deneyimsel ve kullanımsal arka planı, görelilik ve kavramsal evrenseller hakkında sorular içeren dil ve düşünce arasındaki ilişki gibi konular BD'nin ilgi alanını oluşturmaktadır (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 4).

BD, 1970'li yılların sonunda dilbilime yeni bir bakış açısı getirmekte, insanın bilişini temel alarak dilin temelde kavramsal bir yapı olduğunu ileri sürmekte ve dili dilbilgisi, yapı ve anlam boyutlarıyla inceleyerek birçok farklı yaklaşım ve kuramlar temelinde dil çalışmalarını gerçekleştirmektedir. Bu kuram ve yaklaşımlardan biri de İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller'dir. Söz konusu model, dili kavrama noktasında bireyin deneyimleri üzerine kurulmuş özerk bilişsel yapılar ve zihinsel temsiller oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Türkçe anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde yer alan kavramların etiketlenerek deyim'in işlemlenmesinin sağlanmasına yönelik bir yöntem oluşturma amaçlandığından İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller kuramı kavram etiketleme noktasında kuramsal bir yöntem olarak kullanılacaktır. Şimdi öncelikle BD'nin bilişselliğini ve dilin bu biliş çerçevesinde nasıl ele alındığını ayrıntılandıralım.

2.1. BİLİŞSEL DİLBİLİMİN BİLİŞSELLİĞİ

Bilişsel bilim çoğunlukla insan bilişiyle ilgilidir. Bireyin görülen eylemlerinin yanı sıra zihinsel temsillerini, iç dünya imgelerini, kalıplarını, bilişsel dil modelinin simgesi olarak kullanılan imleri, ilkeleri, kısacası bireyin davranışlarının temelinde yatan tüm bu konuları incelemektedir. Böylece bireyin bilişsel dünyası eylemler ve etkinlikler aracılığıyla çözümlenebilmektedir. Bu noktada bireyin bütün etkinliği ve düşüncelerin kendisi dil aracılığıyla oluşmaktadır. Motifleri ve inançları inşa eden ve olası sonuçlarını tahmin eden de dildir (Abdikalyka ve diğerleri, 2016: 3169). Diğer bilişsel olayların doğasını dil olmadan anlamak olası olmadığından dil bu açıdan bir araç görevindedir. Söz konusu araç düşünme, öğrenme ve uygulama sürecinin doğasını ortaya koymaktadır (Abdikalyka ve diğerleri, 2016: 3170). Bu açıdan bakıldığında dil ve biliş arasındaki ilişkileri, işlev açısından dilin bilişsel olarak

incelenmesi BD aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bilişsel düzlemin bilişsel psikolojideki temel özelliklerinin, bilim felsefesinin ve ilgili disiplinlerin arka planında BD'nin benimsediği bakış açısı daha kesin olarak tanımlanabilir. Bu noktada, bilişsellik bireyin gerçek dünya ile karşılaştığında bilgi yapılarını anlamasındaki rolünü yani İBM düzeneklerini anlatmaktadır. BD, dünya ile olan etkileşimin zihindeki bilgi yapıları aracılığıyla yönlendirildiğini varsayarak bilişsel psikoloji kadar bilişsel olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, bilgiyi düzenlemek, işlemlemek ve iletmek için bir araç olarak doğal dile odaklandığından bilişsel psikolojiden daha özgüldür (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 5). BD'nin diğer bilişsel bilimlerden farklı olması onun inceleme nesnesi olan dili, bireyin yeni deneyimlerle başa çıkmasına ve eskiler hakkında bilgi depolamasına yardımcı olan yapılandırılmış anlamlı ulamlar bütünü olarak dünya bilgisinin deposu olarak görmesinden kaynaklandığı biçiminde yorumlanabilir.

BD, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi sadece dil incelemeleri gerçekleştiren çalışmacıları değil psikodilbilim, felsefe gibi farklı disipline araştırmacıları da içinde barındıran, dahası bu farklı disiplinlerin kavramlarını temel alan bir yapılanmaya sahiptir: dolayısıyla BD'nin bilişsellğine yönelik 3 farklı görüş temellendirilmiştir. Bu görüşlerden ilki *deneyimsel görüş*tür (experiential view). Söz konusu görüş anlamı kuramsal düşüncelere dayanan mantıksal kurallar ve nesnel olarak değil de daha pratik ve deneysel olarak tanımlamaktadır. Bu görüş konuşmacıların sözcüklerini ve tümcelerini üretip anladıklarında neler olup bittiği üzerine odaklanmaktadır. Bu çerçevede, bireyin iyi bildiği şeyler ve olaylara yönelik sahip olduğu bilgi ve deneyim, bilmediği diğer şeylere, olaylara ve hatta soyut kavramlara aktarılmaktadır. Bu aktarım BD'de dilde eğretilme ve düzdeğişmece olarak da bilinen değişmeceli kaynaklar aracılığıyla uygulanmaktadır (Ibarretxe-Antuñano, 2004: 4). Bir diğer görüş *önceleme görüşü*dür (prominence view). Bu görüş *kesitleme* (profiling) ve *figür-zemin* (figüre-ground) kavramlarına dayanmakta, bireyin neden çevresindeki bir nesneye baktığında onu arka plandan bir biçimde belirgin bir şekil olarak ayırdığını açıklamaktadır. BD, dilbilgisel yapıları açıklamak için kesitleme: dilbilgisel ilişkilerin açıklanması için de figür-zemin kavramlarını kullanmaktadır (Ibarretxe-Antuñano, 2004: 4).

BD'nin bilişselliğine yönelik ileri sürülen son görüş ise bireyin anlattığı şeyin bir etkinliğin dikkati çeken bölümlerini yansıttığını varsayan *dikkatlilik görüşü*dür (attentional view). Bu görüşteki ana kavram, Fillmore'un (1975) *çerçeve* (frame) kavramıdır, yani bireyin belirli bir durum hakkında sahip olduğu bilgilerin bir araya getirilmesidir. BD'de Talmy (1991), olay zincirlerini ve bilişi incelemek üzere çerçeve kavramını kullanmaktadır. Olay çerçeveleri, konuşmacılar tarafından paylaşılan kavramsal ögeler ve ilişkiler kümesini tanımlamaktadır (Ibarretxe-Antuñano, 2004: 5). Sonuç olarak BD'deki bu farklı görüşlere karşın, dilsel bilginin bireyin genel düşünme ve bilişinin bir parçası olduğu görüşü savlanmaktadır (Ibarretxe-Antuñano, 2004: 5).

Peki dil ve bilişin temel olarak değerlendirildiği BD, dilbilimin taşıyıcı kolonları olan biçim ve işlev düzlemleri ile ne tür ilişkiler sergilemektedir? BD ve söz konusu iki düzlem arasında ne türden benzerlikler ya da farklılıklar vardır? BD bu düzlemlere bir değişken olarak mı ortaya çıkmıştır? Şimdi bu soruları yanıtlamak üzere BD ve diğer düzlemler arasındaki ilişkileri ayrıntılandırılalım.

2.1.1. Bilişsel Dilbilim ve Diğer Düzlemler

BD, 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan dilsel anlam ve dilsel biçimleri temel alan ve bir dilin sadece dilbilgisel olarak iyi biçimlendirilmiş ve anlambilimsel olarak kabul edilebilir tümcelerinden bir dizi evrensel, doğuştan gelen yapıdan oluşan bir dilbilgisi oluşturmak için mantıksal kurallar bütünü oluşturmaya odaklanan *gerçeğe bağlı* (truth-conditional) anlambilim ve üretici dilbilgisine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

BD'nin başlıca varsayımları, dilin özerk bilişsel bir yeti değil, insanın bilişinin ayrılmaz bir parçası olduğu ve dilsel anlam ve biçim bilgisinin temelde kavramsal bir yapı olduğudur (Tsoneva-Mathewson, 2009: 346). BD dilin bilişin ayrılmaz bir parçası olduğu düşüncesinin ancak kavramsallaştırma ve zihinsel işlemlemeye ilişkin gerçekçi bir bakış açısı bağlamında anlaşılabilir olan kültürel, psikolojik ve iletişimsel etkenlerin etkileşimiyle yansıtılabileceğini savunmaktadır (Tsoneva-Mathewson, 2009: 347). BD diğer yaklaşımlarda olduğu gibi dili dizgeciliğini, yapısını, işlevlerini ve bu işlevlerin dil dizgesi tarafından nasıl

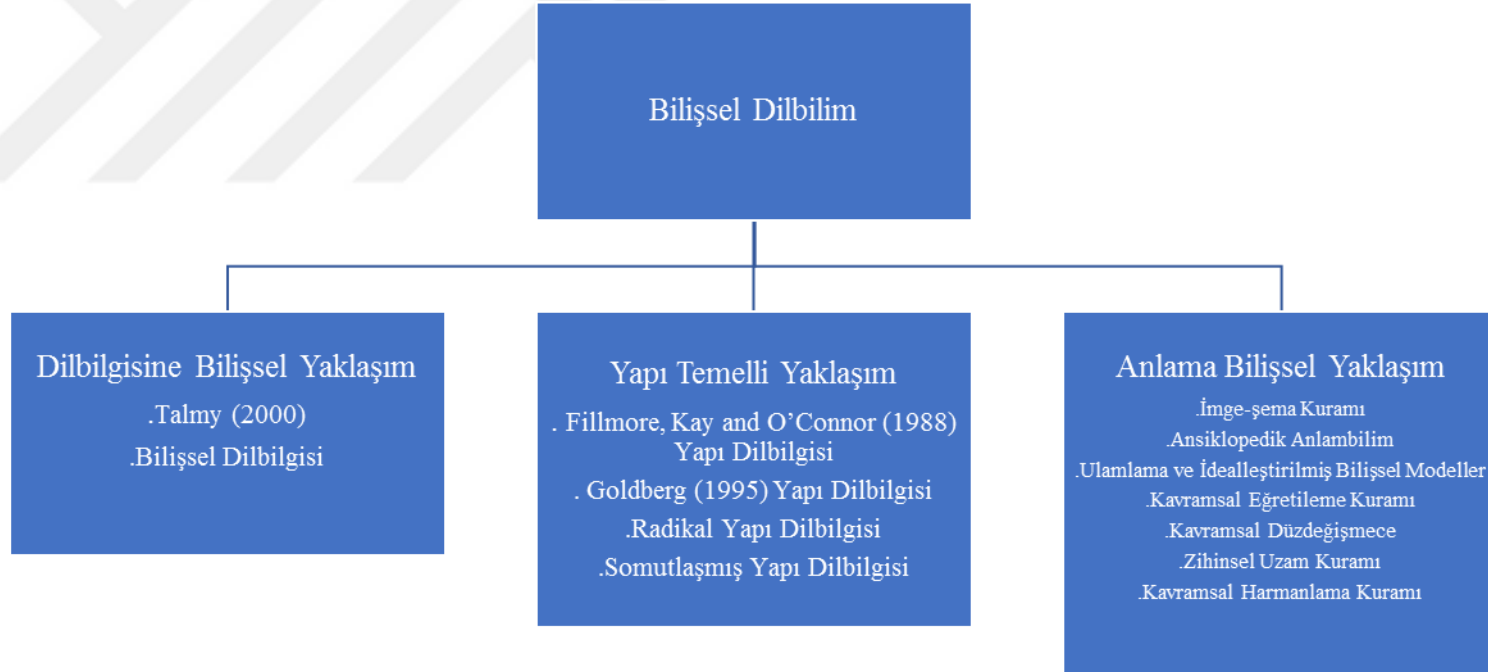
gerçekleştirildiğini tanımlamaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, BD dilin düşünce kalıplarını yansıttığını varsaymaktadır. Bu nedenle, dili bu açıdan incelemek, kavramsallaştırma kalıplarını incelemek ile eş değerdedir. Dil, düşünce ve duyguların doğası, yapısı ve düzenlenişi hakkında fikir veren bilişsel işlevler için bir pencere sunmaktadır. Dahası, BD dilin insan zihninin bazı temel özelliklerini ve tasarım özelliklerini yansıttığını savlamaktadır (Evans ve Green, 2006: 5). Anlama daha az önem veren ya da dili özerk bir yapı olarak gören önceki dilbilim düzlemlerinin aksine, BD dili diğer bilişsel yetilerle aynı ilkeler temelinde ele almakta, insan bilişinin bütünleşmiş bir parçası olarak değerlendirmektedir. BD bu nedenle dili, diğer bilişsel alanlarla ve bedensel ve zihinsel deneyimler, görüntü şemaları, algı, dikkat, bellek, görüntüleme çerçeveleri, ulamlama, soyut düşünce, duygu, karar verme, çıkarım gibi yetilerle olan ilişkisi ile ilintili olarak incelemektedir (Dirven, 2005: 17). Bu noktada, BD dilbilimde dillerin yapısal özelliklerine odaklanan biçimci ve dilin iletişim yönüne ağırlık veren işlevci düzlemle belli açılardan benzerlik belli açılardan da farklılıklar sergilemektedir.

BD, bireyin dünyaya dair bilgisine odaklanmakta ve doğal dilin buna nasıl katkıda bulunduğu sorusuna yanıt aramaktadır. Üretici dilbilgisi, aksine, bireyin dil hakkındaki bilgisini temel almakta ve bilişsel bir öğrenme kuramı göz önüne alındığında böyle bir bilginin nasıl elde edilebileceği sorusuna yanıt aramaktadır. Bilişsel girişimler olarak, BD ve Üretici Dilbilgisi, bilgiyi oluşturan zihinsel yapıları da benzer biçimde ele almaktadır. Bilişsel yaklaşım için doğal dilin kendisi bu tür yapılardan oluşur ve bununla ilgili bilgi dünya bilgisidir: ancak üretici dilbilgisi için, incelenen bilgi dil bilgisidir ve ilgili zihinsel yapılar, dili öğrenmelerini sağlayan kalıtsal donanıma dayanmaktadır. Üretici Dilbilgisi, dilin bilgisi ile ilgilenirken, BD dil aracılığıyla bilgi ile ilgilenmektedir. BD, üretici kuramın çekirdeğinde yer aldığı savlanan biçimsel düzenlenişlerin, üretici çerçevenin kendi kendine getirdiği sınırların ötesindeki anlambilimsel ve işlevsel etkenleri içerdiğini sunma amacındadır. Bu anlamda BD, doğal dille ilgili belirli bir çalışma varsayımı gütmektedir. Bu varsayım doğal dilin, bugüne dek tahmin edilenden çok, anlambilimsel ve işlevsel gerekçelerle açılanabilir olduğudur. Böylece BD, belirli bir olgunun sadece sözdizim değil, bilişsel işlevsellik de içerdiğini ileri sürmektedir (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 6). Sonuç olarak, BD'yi bir arada tutan şey, dil

bilgisinin sadece dil bilgisini değil, dilin aracılık ettiği dünya bilgisini içermesi olarak yorumlanabilir. Söz konusu dünya bilgisi de bireyin zihninde yer alan ve çalışmamız için kuramsal bir yöntem sunan İBM aracılığı ile biçimlenmektedir.

Dilbilimin bir diğer düzlemi olan işlev, BD ile daha yakından ilişkilidir: Çünkü her ikisi de kullanım temelli yaklaşımı benimsemektedir. Bu noktada BD'nin ayırıcı özelliği anlam olgusuna yaklaşımıdır. BD, bireyin dünyayı nasıl anladığı veya kavramsallaştırdığını, yani anlamı nasıl ifade ettiğini ve temsil ettiğini ve dilin bununla nasıl ilişkili olduğunu, yani kavramsal ulamları nasıl işlemlediğini incelerken, işlevciler ağırlıklı olarak dilin iletişimde nasıl işlev gördüğünü, bağlamda dilin nasıl yapılandırıldığını kullanımsal olarak ele almakta, dillerde hangi yapı türleri vardır? Bunların içinde evrensel ve değişken olanlar nelerdir ve bunların hepsi birbirleriyle nasıl ilişkilidir? Konuşmacının niyeti, dinleyicinin bilgisi, söylem bağlamı dahil olmak üzere iletişim dinamikleri iletilen bilginin niteliği konusunda nasıl bir rol oynamaktadır? gibi sorulara yanıt aramaktadır. şimdi BD bakış açısıyla temellenen kuramları özetleyelim;

Şekil 7. BD ve Temel Kuram ve Yaklaşımlar

Şekil 7’de de sunulduğu üzere BD, üç farklı açıdan yani dilbilgisi, yapı ve anlam temelinde dili betimlemeye ve bu olgular aracılığıyla dile bilişsel yaklaşımın kuramlarını oluşturmaktadır. Bunlardan ilki dilbilgisine bilişsel yaklaşım kuramları ve yaklaşımlardır. Dilbilgisinin bilişsel kuramının amacı, konuşucu-dinleyicinin dil bilgisini, genelleme ve bilişsel bağlılık temelinde modellemektir (Evans, Bergen ve Zinken, 2007: 22). Buna göre;

- (i) Dilbilgisi birimleri doğası gereği anlamlıdır. (Talmy, 1991),
- (ii) *BiD*: Dilbilgisi uzlaşmış dil birimlerinin yapılandırılmış bir dökümüdür. Uzlaşmış dil birimleri simgesel birimlerdir ve bir yarısını biçim: diğer yarısını anlam oluşturmaktadır (Langacker, 1987)

Dilbilgisine yönelik ikinci yaklaşım yapı temellidir. Bu yaklaşım bütün bir anlatımın anlamının o anlatımın içerdiği sözcüklerin birleşimden daha fazlası olduğu gözlemine dayanmaktadır, yani bütünün anlamı, parçaların anlamından daha fazladır. Buna göre;

- (i) Bir dizgenin sözdizimsel, anlambilimsel, sesbilgisel ve kullanımsal bilgisi tek bir birleşik gösterimde, yani yapıda temsil edilmektedir (Fillmore, Kay ve O’Connor, 1988).
- (ii) Tümce anlamı sadece eylem ve üyeleri aracılığı ile değil, aynı zamanda bunların meydana geldiği yapı tarafından da belirlenmektedir (Goldberg, 1995).

Dilbilgisine yönelik son yaklaşım ise anlambilim temellidir. Anlambilime bilişsel bir yaklaşım, deneyim, kavramsal dizge ve dil tarafından kodlanan anlambilimsel yapı arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bir başka deyişle, bu yaklaşım bilgi temsili (kavramsal yapı) ve anlam inşasını (kavramsallaştırma) incelemekte, dili bilişsel olayların incelenebileceği bir lens olarak değerlendirmektedir (Evans, Bergen ve Zinken, 2007: 5). Buna göre;

- (i) *Bilişsel Anlambilim* (Cognitive Semantics) (buradan sonra BA): anlatımların anlamlarının zihinsel olduğu görüşüdür. Anlambilim, dilsel anlatımlardan bilişsel yapılara bir eşleşme olarak görülmekte, dilin kendisi, bağımsız bir duruş unsuru olarak değil, bilişsel yapının bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Gärdenfors, 1999: 20).

Özetlemek gerekirse, BD dili insan bilişinin bir çıktısı olarak ele almakta ve bu süreci kavramsallaştırma üzerinden modellemektedir. Kavramsallaştırma süreci bireyin deneyimlerinden yola çıkmakta, deneyimle şekillenmekte ve dünya bilgimizde bu deneyimler aracılığıyla anlamlandırılmaktadır. Çalışmamızda da bu noktalardan hareketle deneyim ile arasında sıkı bir bağ olduğu düşünülen deyim olgusunun gönderimde bulunduğu kavramların etiketlenmesinde anadili konuşucusunun zihnindeki imge şemalarını ve çerçevelerini temel alan İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller kullanılacaktır. Şimdi bu modeli ayrıntılandıralım.

2.2. İDEALLEŞTİRİLMİŞ BİLİŞSEL MODELLER

İmge şemaları ve temel düzey kavramlar temelinde daha karmaşık kavramsal temsiller inşa edilebilmektedir. Lakoff (1987: 68), dünya bilgisinin bu tür karmaşık zihinsel ağlarını *İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller* olarak adlandırmaktadır. İBM belirli bir biçimde kavramak için deneyimimiz üzerine yerleştirilmiş, öngörülen bir dünya görüşünü yansıtmaktadır. Özerk bilişsel yapılar oluşturan İBM oldukça karmaşık deneyimsel olguları (örneğin, gündüz-gece döngüleri) gruplamak ve böylece gerçeklik olarak deneyimlediğimiz şeyi yaratmak için ortaya çıkabilmektedir (Langlotz, 2006: 65). Dahası, birey kavramsal dizgesi ile uyumlu hareket ettiğinden ve eylemleri gerçek olduğu için kavramsal dizgeler gerçekliğin yaratılmasında önemli bir role sahiptir. Bilişsel işlevlerini yerine getirmek için, bilişsel modellerin net bir iç düzenlenişe sahip olması gereklidir. Bu açıdan bakıldığında İBM'nin bir ontolojisi ve bir yapısı vardır (Lakoff, 1987: 285-286). Bilişsel modellerin içsel düzenlenişleri de genellikle imge şemaları ve temel düzey kavramlar tarafından belirlenmektedir. Sözelimi, SEYAHAT-İBM'si, ayrılış noktası, izlenecek yol, varış noktası, seyahat eden(ler) ve bir araç kavramsal ontolojisi aracılığıyla

biçimlenmektedir (Langlotz, 2006: 65). Böylelikle bilişsel modeller direkt olarak anlamlı hale dönüşmektedir çünkü temel düzey kavramları ve imge şemaları aracılığıyla direkt bedensel ve toplumsal deneyimlerimizle ilişkilendirilebilmektedir.

Çerçeveler ve İBM gibi yapılar, BA'da çeşitli inceleme yöntemlerinin merkezinde yer almaktadır. Her biri, bilişsel dil araştırmalarının çoğunda önemli bir ilke olan dil bilgisi ile ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olan yapılandırılmış ansiklopedik bilgiyi nitelemenin yolunu sunmaktadır. Çerçeveler ve İBM dünyayı birey tarafından yorumlandığı biçimiyle yansıtan bir iletişim dizgesi olarak dile yaklaşımdan türemiştir (Cienki, 2007: 170). Bu bölüm, bu kuramların kökenleri ve gelişimleri, aralarındaki karşılıklı ilişki ve BA'daki temel ilkeleri ele alış biçimlerini detaylandırmaktadır. İBM'yi detaylandırmadan önce bu modelin altyapısını oluşturan çerçeve kuramını değerlendirelim.

2.2.1. Çerçeve

Çerçeve kavramı, yıllar boyunca sadece dilbilim alanında değil, aynı zamanda psikoloji ve yapay zeka gibi çeşitli alanlarda kullanılmıştır: ancak bu bölüm dil ve bilişselliği anlam boyuntunda ele almasından dolayı Charles J. Fillmore'un çalışmalarına odaklanılmaktadır. Çerçeve kavramı Fillmore tarafından önceleri dilsel tanımlama düzeyinde kullanılmış ve daha sonra, yapılan diğer çalışmalarla birlikte bilgi yapılarının nitelendirilmesini içerecek biçimde kullanımı genişlemiş, böylece dilin incelenmesi bilişsel olguların çalışmasına bağlanmıştır (Cienki, 2007: 171). Bu bilişsel olgular çerçeve kuramında sahne ve çerçeve olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada sahne sadece görsel sahneler değil, aynı zamanda kişiler arası etkileşimler, kültür tarafından tanımlanan senaryolar, kurumsal yapılar, etkin deneyimler, beden imgesini de yansıtmakta, çerçeve ise sahnelerin ilkörnekleme örnekleriyle ilişkili olabilecek dilsel seçimler dizgesini yansıtmaktadır (Fillmore, 1975: 124). Sözelimi, İngilizcede sırasıyla *satın al-*, *sat-*, *harca-* anlamlarına gelen *buy*, *sell* ve *spend* eylemleri aynı genel sahneyi farklı biçimlerde yansıtmaktadır: çünkü, *satın al-*, *sat-*, *harca-* gibi eylemlerinin yorumlandığı ilgili rolleri (alıcı, satıcı) ve öğeleri (mal, para) anlamayı gerektirmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz sahne ve çerçeve kavramlarını temellendiren çerçeve kuramı 1970'lerde anlambilime biçimci yaklaşımların doğasında bulunan sözlük benzeri anlam kavramının aksine, ansiklopedik bir anlam görüşünü kapsamaktadır (Fillmore, 1985: 223). Çerçeveler üzerine yapılan incelemeler aynı zamanda anlambilime bir metnin anlamı basitçe bileşen kelimelerinin ve tümcelerinin anlamlarının birleştirilmesiyle belirlendiğini savunan bileşimsel yaklaşımlara karşıt olarak biçimlenmiştir. Buna göre, dilsel anlambilimin görevi metin anlamlarının nasıl geliştirildiğini açıklamak olsa da burada kodlanan bilginin sadece dilsel bilgi ile sınırlı olmadığı savunulmaktadır (Fillmore, 1986: 52).

Fillmore sadece dili üretmek ve anlamak için bilişsel çerçeveler kullanmakla kalmayıp, aynı zamanda konuşucu ile dinleyici veya yazar ile okuyucu arasında neler olup bittiğini kavramsallaştırmak için *etkileşimli çerçeveler*den (interactional frames) yararlanmıştır. Bu tür etkileşimli çerçeveler, özellikle metin türleri ile ilgili olarak sözlü veya yazılı söylemin üretimi ve yorumlanması için getirdiği arka plan bilgisi ve beklentileri hakkında konuşmak için bir araç sağlamaktadır. Sözelimi, bir metnin bir iş sözleşmesi, masalı veya evlilik teklifi olduğunu bilen birey, anlamın tam olarak yorumlanmasına yardımcı olan ve metnin ne zaman sona erdiğini ve nasıl yanıt verileceğini bilmesine yardımcı olan belirli beklentiler yapılarını kullanmaktadır (Fillmore, 1982: 117). Bu yapılar çerçeveler aracılığıyla sunulmaktadır.

İBM'yi detaylandırmadan önce Gestaltlar'ın, yani deneysel dilbilim olarak adlandırılan yeni bir yaklaşımın dilbilimde ne tür gelişmeleri sağladığını incelemek gerekmektedir. Deneysel dilbilimin temel savı, Lakoff'un (1977: 237) da işaret ettiği üzere algı, akıl yürütme, bedenın doğası, duygular, bellek, toplumsal yapı, sensorimotor ve bilişsel gelişim gibi çok çeşitli deneysel etmenler dilin evrensel yapısal özelliklerini büyük ölçüde belirlemektedir. Bu düşünce biçimi, toplu olarak BD olarak bilinen daha sonraki gelişmelere zemin hazırlamış, düşünce, algı, duygular, bilişsel işleme, motor etkinlikleri ve dilin hepsinin, *Gestalts* olarak adlandırılan aynı tür yapılara göre düzenlendiği ileri sürülmüştür. Buna göre Gestaltlar belli yapılar sergilemektedir:

- (i) Gestaltlar bilişsel işlemede kullanılan yapılardır.
- (ii) Gestaltlar, bileşen parçaları, bütünlerin içinde olmaları nedeniyle ek önem kazanan bütünlerdir.

- (iii) Gestaltlar farklı tiplerde olabilecek parçalar arasında iç ilişkilere sahiptir.
- (iv) Gestaltların diğer Gestaltlarla dış ilişkileri olabilir.
- (v) Bir Gestalt'ın diğerine kısmi eşleştirmeleri ya da birinin diğerinin içine gömülü olabilir.
- (vi) Gestaltlar ilkörnek olanı ilkörnek olmayan özelliklerden ayırmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz yapılar çerçevesinde Gestalt yaklaşımı, dilbilgisinin mutlak kurallara dayanmadığı, aksine kısmi benzerlik ya da bir örüntüyle kısmi eşleme gibi esnek kalıpları ve kavramları içerdiği görüşünü desteklemektedir (Cienki, 2007: 176). Gestaltlar'ın bu anlayışı, BA'da İBM'nin geliştirilmesi için temelleri sağlamıştır.

İBM'nin ilk ayrıntılı açıklaması Lakoff'da (1987), bilişsel bilimin çeşitli dallarında ulamlama üzerine var olan incelemelerin birleştirildiği bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Dahası, Lakoff, ulamların İBM ile ilgili olduğunu savunmuş bunların dünya hakkındaki kuramları temsil eden zihinsel temsiller olduğunu ileri sürmüştür. İBM dünyadaki nesnel bir durumun doğrudan bir yansıması olarak değil, belirli bilişsel yapılanma ilkelerine göre bilgiyi düzenleme olarak önerilmektedir. Modeller, algısal ve kavramsal süreçlerle fiziksel dünyanın karmaşıklıklarından soyutlamayı içerdikleri için idealdir. Bir başka deyişle, İBM ayrıntılı oluşumlar sunsa da idealleştirilmişlerdir: çünkü belirli bir deneyimin belirli örneklerini temsil etmek yerine çeşitli deneyimlerden soyutlanmaktadır (Evans ve Green, 2006: 270). Aynı zamanda, bu süreçler örneğin kavramsal ulamlar biçiminde örgütlenme yapısı oluşturmaktadır (Cienki, 2007: 176). Bir diğer deyişle, İBM Fillmore'un (1985) anlambilimsel çerçeve kuramı gibi sözcük kavramlarının görelisi olarak görüldüğü durağan arka plan bilgi yapıları sunmaktadır (Evans ve Green, 2006: 270; Evans, Bergen ve Zinken, 2007: 12). İBM bireyin, gerçekliği algılama ve düzenleme biçiminin, yani ansiklopedik bilginin geleneksel kavramsal gösterimleri olarak tanımlanmaktadır (Lakoff, 1987: 9), yani, İBM soyut oldukları ve belirli bir deneyimin belirli örneklerini temsil etmedikleri için idealdir. Dahası, şematik veya basitleştirilmiştir, çünkü belirli bir kültürün bir kavram hakkında bildiklerini kısmen temsil etmektedir. İBM bir kültür içindeki belirli bir kavram hakkındaki toplumsal

beklentileri belirtmekte, belirli bir toplumda mit ve inançları içermektedir. İBM idealdir ve gerçek durumlara bire bir uyuşma sergilemez: ancak bir bütün olarak deneyimsel olarak anlamlı olan tek bir kavramsal yapı içinde çıkarımsal olarak birbirine bağlı birçok kavramı ilişkilendirebilmektedir (Xiaohong, 2008: 22): yani, bilişsel bir yapı olarak bir İBM, anlama ve usamlama amacıyla idealleştirilir ve işlevi gerçekliği belirli bir bakış açısı aracılığıyla temsil etmektir. Son olarak, İBM bilişseldir çünkü ulamlama ve usamlama gibi bilişsel süreçleri açıklayabilmektedir (Evans ve Green, 2006: 270).

İBM, insan nörobiyolojisine, insanın somutlaşmış deneyimine, insan eylemlerine, hedeflerine ve insanın toplumsal etkileşimine uyumlu olduğu için bilgi işlemenin avantajlı bir yolunu sağlamaktadır (Cienki, 2007: 177).

Lakoff (1987), ulamlamanın İBM ile ilintili olduğunu savunmaktadır. İBM, dünyayla ilgili kuramları temsil eden durağan zihinsel temsillerdir. Dahası, İBM, ulamlama ve *usamlama* (İng. reasoning) gibi bilişsel süreçleri yönlendirmektedir. Lakoff, tipiklik etkilerinin bir dizi farklı kaynaktan çeşitli biçimlerde ortaya çıkabileceğini savunmakta, bu etkilerin ortaya çıkmasının bir yolunun belirli kavramların anlaşıldığı İBM arasındaki uyumsuzluklardan kaynaklanabileceğini öne sürmektedir (Evans, Bergen ve Zinken, 2007: 12). Örneğin, BEKAR çerçevesini (Fillmore, 1975:128–129) ve İBM arasındaki ilişkiyi ele alalım. BEKAR çerçevesinin temel kavramsal yapısı bu çerçeveyi EVLENMEMİŞ YETİŞKİN ERKEK olarak tanımlamamızı sağlamaktadır: ancak Papa, Tarzan, Eşcinsel erkek, Kız arkadaşıyla aynı evde yaşayan adam gibi örnekler BEKAR çerçevesinin tanımında belirsizlikler oluşmasına neden olmaktadır (Croft ve Cruse, 2004: 28). Bu belirsizlikler BEKAR kavramının gerçek dünyada bulunan çeşitli gerçek toplumsal durumları barındırmayan bir çerçeveye göre kesitlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Fillmore, 1982: 117-118). Söz konusu İBM evlilik kurumu, evlenilecek yaş gibi bilgilerin yanı sıra bekar, boşanmış, düğün, nişan gibi bilgileri de içermektedir. Bu bilgiler bireyin arkaplan bilgilerini oluşturduğundan BEKAR kavramının anlaşılması kolaylaşmaktadır. İBM'nin diğer bilişsel modellerle uyumlu hareket etmesi tipiklik etkisinin oluşmasını da sağlamaktadır.

Dilsel biçimler gibi simgesel birimlerin İBM'lerde kavramsal öğelerle ilişkilendirilmesi, bir İBM'yi simgesel olarak tanımlama ilkesidir (Lakoff 1987: 289–

292). Dilsel biçim açısından, sözcüksel bir öge, dilbilgisi ulamı ve dilbilgisel bir yapıyı neyin oluşturduğuna dair anlayışımızın İBM tarafından yapılandırıldığı ileri sürülmektedir (Cienki, 2007: 180): ancak İBM ayrıca SİMGE (dilbilimsel biçim) ve anlam arasındaki bağlantı açısından da önemlidir. Lakoff figür-zemin ayrımından yararlanmakta ve her sözcüksel ögenin anlamının İBM’de bir öge olarak temsil edildiğini veya tersine bir İBM’nin bir sözcüğün tanımlandığı arka planı sağladığını çerçeve kuramı ile açığa çıkarmaya çalışmaktadır (Cienki, 2007: 180).

İBM her ne kadar Fillmore’un (1985) çerçevelerini temel alsada da çerçevelerden daha geniş bir kavramsal olgu yelpazesini kapsamaktadır. Lakoff’un (1987) kuramında, İBM karmaşık yapılandırılmış bilgi dizgeleri olarak değerlendirilmekte ve bunların zihinsel alanları yapılandığı devam eden anlam inşası sırasında inşa edilen bilginin kavramsal paketlerini oluşturduğu ileri sürülmektedir (Evans ve Green, 2006: 279): çünkü zihinsel uzam kavramsallaştırma ve düşünce için bir araçtır. Kavramsallaştırdığımız herhangi bir sabit veya devam eden durum zihinsel bir uzamla temsil edilmektedir (Lakoff, 1987: 281). Örnekler, bireyin yakın gerçekliği, varsayımsal bir durumu veya geçmiş bir olayı anlamasını içermektedir. Özellikle dil, devam eden söylemde zihinsel uzamların inşasını yönlendirmektedir. Bu noktada İBM’lerin rolü, zihinsel uzamları yapılandırmak için gerekli olan temel bilgileri sağlamaktır (Evans ve Green, 2006: 280).

İBM beş farklı yapısal ilke ile temellendirilmektedir. Bu ilkeler aşağıdaki gibi özetlenebilir (Evans ve Green, 2006: 280);

(i) *İmge-şematik İBM*

Lakoff (1987), kavramsal yapının temel yapı taşının imge şemaları olduğunu ileri sürmekte, imge şemalarının kavramsal yapı için temel oluşturduğunu savunmaktadır. Sözgelimi UZAM olgusuna ilişkin deneyim ve kavramlar büyük ölçüde TAŞIYICI, KAYNAK-YOL-HEDEF, PARÇA BÜTÜN, YUKARI-AŞAĞI, ÖN-GERİ gibi imge şemaları aracılığı ile yapılandırılmaktadır. Bu ve benzeri imge şemaları UZAM olgusu için gerekli olan İBM’leri yapılandırmaktadır.

(ii) *Önermesel İBM*

Önerme terimi İBM'lerin eğretileme ve düzdeğişmece gibi yaratıcı düzenekler tarafından yapılandırılmamış olması anlamında kullanılmaktadır (Lakoff, 1987: 285). Aksine, önerme İBM'leri, ögeler arasında bulunan özellikleri ve ilişkileri tutan ögelerden oluşmaktadır, yani önerme İBM'leri bir önermeden ya da olgusal bir bilgiden oluşmaktadır. Sözgelimi, birey bir restorana gittiğinde uyması gereken kuralları önerme İBM'leri aracılığıyla bilmektedir.

(iii) Eğretilmeli İBM

Eğretilmeli İBM'ler, yapının bir kaynak alandan hedef bir alana yansıtılması veya eşleştirilmesi ile yapılandırılmaktadır. Sözgelimi, AŞK olgusunun alanı ya da İBM'si YOLCULUK olgusu ile eğretilmeli olarak yapılandırılmaktadır.

(iv) Düzdeğişmeceli İBM

Basmakalıplar (stereotypes), *en iyi örnekler* (paragons) gibi İBMler, tek bir türün veya bireyin tüm ulamı temsil ettiği anlamında düzdeğişmecelidir.

(v) Simgesel İBM

Simgesel İBM, Fillmore'un (1985) anlambilimsel çerçeveler olarak tanımladığı bilgi yapılarını temsil etmektedir. Anlambilimsel çerçeveler, anlaşıldıkları diğer sözcüksel ögelerden bağımsız olarak anlaşılabilen sözcüksel ögeleri ve dilbilgisel yapıları içermektedir. Bu tür İBM (ya da anlambilimsel çerçeve) açıkça dile göre yapılandırıldığından yapısı simgesel birimler içermektedir. Lakoff'un (1987) İBM simgesel olarak tanımlamasının nedeni de budur.

İBM yapılandırılmış doğası, bireysel kavramların tek başına saklanmadığını, ancak yoğun bir biçimde ağa bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu noktada, kavramlar alanlara gömülüdür. Alan kavramı, İBM zihinsel olarak temsil edilen deneysel bağlamlar veya bireysel kavramsal birimlerin anlaşıldığı arka planlar olarak tanımlanmaktadır (Langlotz, 2006: 66). Sözgelimi, GÖZ kavramı ancak gömülü olduğu YÜZ kavramı aracılığıyla anlaşılabilir. YÜZ kavramı da BAŞ ve VÜCUT İBM'nin alt alanı olarak işlev görmektedir. Söz konusu örnek, kavramsal ulamların hem şematik ve özgülüğün çeşitli taksonomik seviyelerinde hem de

kavramsal gömme katmanlarında görüldüğünü ortaya koymaktadır: yani, bir kavram sadece belli bir alanda değil birçok alanda farklı alanların altalanlarını oluşturabilecek düzeydedir. Dolayısıyla, kavramlar ve İBM, yeni deneyimler ile bilişsel olarak temsil edilen şemalar olarak işlev görmektedir (Langlotz, 2006: 66).

Görüldüğü üzere alanyazında İBM dünya hakkındaki gerçeklikleri temsil eden zihinsel temsiller olarak adlandırılmanın yanı sıra zihinsel ulamları yapılandırmada temel bilgiyi sağlayan, ansiklopedik bilginin geleneksel kavramsal gösterimlerini sunan bilişsel bir yapı olarak değerlendirilmektedir. İBM'nin BD'de bu kadar merkezde olması onun diğer bilişsel yapılarla da ilişki kurabilmesini sağlamaktadır. Sözgelimi kavramsal eğretileme ve kavramsal düzdeğişmece gibi olgular İBM ile yakın ilişkidir.

2.2.2. İBM ve Diğer Bilişsel Modeller

Eğretileme olgusu her ne kadar geçmiş çalışmalarda yazın ile ilişkilendirilmiş olsa da bilişsellik dil çalışmalarında kendisine bir yer bulmasından sonra özellikle dilbilim araştırmacıları tarafından farklı biçimlerde ele alınmış ve söz konusu olgunun salt yazın sınırları içerisinde değerlendirilemeyecek bilişsel bir süreci kapsadığı ileri sürülmüştür. Söz konusu bu süreç, Lakoff ve Johnson (1980: 1999) tarafından bilimsel bir zemine oturtularak insan dilinde ve hatta bireyin her düşüncesinde merkezi bir konumda olduğu savlanmış ve kavramsal eğretileme adını verdikleri bilişsel bir model oluşturmuşlardır. Bu görüş temelinde eğretileme günlük dil kullanımında yaygın bir yapı ve bireyin tüm kavramsal dizgesini yapılandıran bir olgu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu süreçte Lakoff (1987), zihinsel kavram oluşumunu temel alan İBM adını verdiği dilsel bir model oluşturmuş ve söz konusu modelin eğretilemenin dilde işleyişi için olası bir mekanizma sağladığını, ancak bundan daha fazlası bu modelin, somut fiziksel kavramlardan en soyut bilimsel kavramlara ve dile kadar tüm dünya anlayışımızı açıklayabildiğini öne sürmüştür.

Kavramsal eğretilmeler eğretilmeli kavramlardır, yani daha soyut bir hedef alan üzerine somut bir kaynak alanı eşleyerek bilişsel olarak inşa edilen karmaşık İBM'dir (Lakoff ve Johnson 1980: 4). Sözgelimi, “İlişkımız çıkmaza giri”, “Bir yol ayrımına geldik” “Ayrı yollara gitmeliyiz” gibi anlatımlar AŞK BİR

YOLCULUKTUR kavramsal eğretilemesinin örüntüleridir. Söz konusu kavramsal eğretileme SEYAHAT İBM'sini daha soyut bir alan olan AŞK alanına eşleştirmektedir. Bu eşleştirme, hedef alan hakkında eğretilmeli çıkarımlar yapmak için kaynak alanını değiştirmeyi olası kılmaktadır (Langlotz, 2006: 67).

Duygular, zaman ve aşk gibi soyut kavramlar belli bir güdülenmeyle direkt olarak ölçülemeyeceği için dolaylı olarak erişilebilirlerdir. Söz konusu erişimleri anlamak için bir başka deyişle bilişsel güdülemeye erişilebilir olması için daha soyut bir yapıya gereksinim vardır. Söz konusu erişim ancak ve ancak eğretilmeli yansımalar aracılığıyla gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle kavramsal eğretileme modeli bilişsel yaratıcılığı yansıtmaktadır (Langlotz, 2006: 68). Dahası, kavramsal eğretileme içersindeki bu eşleştirme genişleme aracılığıyla bir ulamlama sürecini de düzenleyebilmektedir (Langacker 1987: 143). Böylelikle eğretileme karmaşık bir kavram (örn. YOLCULUK-İBMsi) dışında kalan gerçek bir konuya veya hedefe (aşk ilişkisi) gönderimde bulunmak için bir kaynak veya araç amacını taşıyabilmektedir. Söz konusu genişleme geneleksel anlam ile hedef anlam arasında anlambilimsel bir gerilimin ortaya çıkmasına ve sonuç olarak gerçek düzey ve eğretilmeli düzey olmak üzere iki farklı düzeyin oluşmasına olanak sağlamaktadır (Langlotz, 2006: 68) Eğretilemelere benzer bir biçimde *düzdeğişmece* (metonymy) kavramsal yapıların düzenlenişinde kilit bir rol oynamaktadır. Düzdeğişmecenin geleneksel tanımları, bu olgunun biçime bir miktar çekicilik ve ihtişam kazandıran değişmeceli bir araç olduğu varsayımı altında yapılmaktadır (Guan, 2009: 179). Düzdeğişmece, belirli bir kavramsal yapı içinde birlikte meydana gelen varlıklar arasında bağlantılar kurma sürecini içermektedir (Taylor, 1995: 123). Bir diğer deyişle, düzdeğişmece, bir kavramsal varlığın, yani aracın, aynı İBM içinde başka bir kavramsal varlığa, yani hedefe, zihinsel erişim sağladığı bilişsel bir süreçtir (Radden ve Kövecses, 1999: 21). Söz konusu tanım düzdeğişmece ve İBM arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Eğretilmelerden farklı olarak düzdeğişme eiki birbrinden tamamen ayrı kavramsal alan arasında eşleştirme yapmaktan çok aynı deneyimsel alan içerisinde anlambilimsel bir genişlemeyi sağlamaktadır. Sözgelimi, “Amerika bu konularda çok sessiz kalıyor” gibi bir anlatım KURUMLAR İÇİN YER düzdeğişmecesini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, Bilişsel dilbilimciler, düzdeğişmeceyi bitişik kavramsal

alt yapılar arasında düzenli bir bağlantı kuran bir eşleştirme süreci olarak tanımlamaktadırlar (Langlotz, 2006: 72). Sözgelimi, Amerika HÜKÜMET bilişsel modelinin bir altyapısıdır ve kavramsal bir gönderim noktası oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere hem eğretilme hem de düzdeğişmece olguları İBM içinde değerlendirilen ve birbirleriyle ilişkili olan bilişsel süreçlerdir. İBM bileşenleri tüm yapıya bağlıdır. Sözgelimi, KAP şeması İÇ, DIŞ ve SINIR gibi birimlere sahiptir. Bu nedenle, KAP şemasına gönderimde bulunmadan İÇ birimini tek başına ele almak bilişsel modeli anlamsız kılmaktadır. Benzer bir süreç deyimler için de geçerlidir. Öyle ki, çalışmanın *1. bölümünde* yaptığımız deyim tanımlamalarından yola çıkarak deyimini oluşturan birimlerin ayrı ayrı ele alınmasından çok söz konusu birimlerin bütüne ulaşmada ortak hareket ettiği söylenebilir. Bu bakış açısından yola çıkarak İBM'nin ve deyimlerin kendisini oluşturan birimlerden ayrı düşünilemeyen iki bilişsel yapı olduğu yorumuna ulaşılabilmektedir. Dahası, Kövecses ve Szabo'nun (1996) da ileri sürdüğü gibi İBM uzlaşılmış bilgi kaynağı olarak deyimlerin oluşum sürecinde yer alan bilişsel süreçlerdendir. Bu nedenle çalışmamızın veritabanını oluşturan deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramlar ile etiketlenme sürecinin İBM temelinde yapılması çalışmanın amacına uygun ve elverişli olarak değerlendirilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİTABANI

Deyimlerin düşünce içeriklerinin birer parçası olarak kavramlar ile etiketlenerek bilgisayarlı dilbilim araçlarına bir veri etiketlemesi yöntemi oluşturmayı amaçladığımız çalışmanın bu bölümünde araştırma sorularına yanıt bulmak amacı ile izlenmekte olan araştırma yöntemi ve veritabanı ayrıntılandırılmakta, bilgisayarlı dilbilim çalışma araçlarınca tahminedilebilirliğinin sağlanması, tahminedilebilirliğin etkinleştirilmesi, bu sürecin geliştirilmesi ve başka dilsel verilere uygulanması adına neler yapılabileceğini belirlemek için veri etiketleme süreci aşamaları betimlenmekte ve son olarak sınama için gerekli olan kod ve yazılım özellikleri anlatılmaktadır..

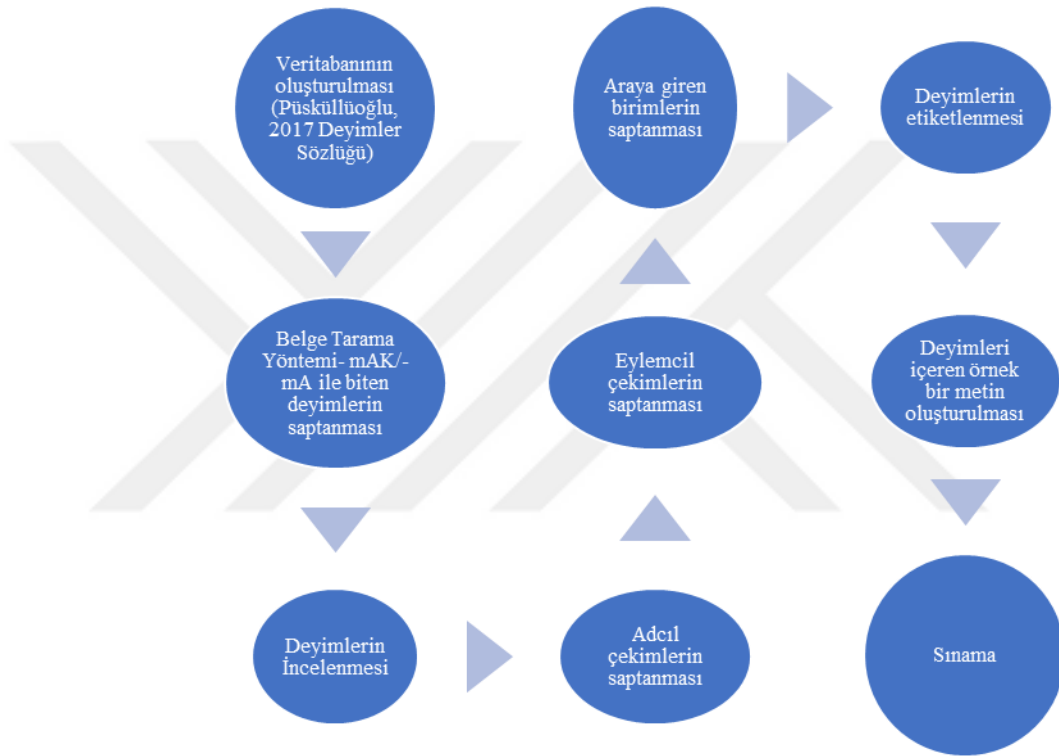
3.1. VERİTABANI

Alanyazında çoksözcüklü birim olarak değerlendirilen deyimlerin bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tanınmasının amaçlandığı çalışmamızda deyimlerin incelenmesi aşamalı olarak *Şekil 1*'de sunulmaktadır. Buna göre, Özdemir (2000) *Deyimler Sözlüğü*, Çotuksöken (2004) *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Yıldırım (2015) *Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Aksoy (2015) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* *Deyimler Sözlüğü-2* ve Püsküllüoğlu'nun (2017) *Türkçe Deyimler Sözlüğü* ayrı ayrı incelenmiş Püsküllüoğlu (2017) *Türkçe Deyimler Sözlüğü* Türkçede yer alan deyimlerin kapsamlı bir biçimde anlam ve örneklerle birlikte sunuluyor olması, diğer sözlüklere oranla daha fazla birim içeriyor olması, dolayısıyla sıklıkla başvurulacak bir kaynak olmasından dolayı, çalışmanın veritabanını oluşturacak olan deyimlerin saptanması için kaynak belge olarak seçilmiştir.

Söz konusu sözlükte yaklaşık olarak 13.653 deyim yer almaktadır. Bu deyimler içerisinde argo, mecaz, halk ağzı kullanımı sergileyen deyimler ile ikileme özelliği ile oluşturulmuş deyimler kapsam dışı tutulmuştur. Çalışmanın amacına uygun olarak bu deyimlerden kurucu üyesi eylem olup {-mAk} ve {-mA} ile biten deyimler taranmıştır ve incelenecek deyimler saptanmıştır. Böylesi bir sınırlandırma yapılmasının nedeni yüklem ve kurucu üyesi olan eylemin birimlerinin yapıya

nasıl, ne biçimde ve hangi rollerle yansıyacağını belirleyen bazı kodları içermesindendir (Sebzecioğlu, 2015: 202). 13.653 deyim içerisinde belge tarama yöntemi aracılığıyla incelenmekte ve yukarıda saydığımız özellikleri sergileyen deyimler çalışmanın çalışma evrenini oluşturmaktadır. *Şekil 8* veritabanı oluşturma aşamasından başlayarak inceleme sürecinin nasıl gerçekleştiğini aşamalandırmaktadır;

Şekil 8. Araştırma Yöntemi Aşamaları

3.1.1. Evren ve Örneklem

Evren araştırma sonucunda elde edilen bulguların genellemesi yapılacak bütünü olarak tanımlanmaktadır. Çalışma evrenini oluşturan birimler hakkında genel yargılara varılabilmesi belirli kural ve ölçütlere göre bu evrenden seçilmiş olan ve evreni temsil ettiği kabul edilen daha küçük kümeye ise örneklem adı verilmektedir (Ekiz, 2013: 102- 103). Çalışma evreninde yer alan deyim sayısı 5443'tür.

Çalışma evrenini oluşturan deyimler araştırmaya konu olan birimlerin rastgele seçildiği ve birimlerin eşit şansa sahip olduğu (Onwuegbuzie ve Collins, 2007:285; Ekiz, 2013: 104) örneklem türü olan *Basit Rastgele (Olasılıklı) Örneklem* (Simple Random Sampling) alma yöntemi ile aşağıdaki formül kullanılarak örneklem oluşturulmuştur:

Formül 1. Örneklem Oluşturma

$$n = \frac{Nt^2pq}{d^2(N-1) + t^2pq}$$

Yukarıdaki formüle göre, N: Kitledeki birey sayısı n: Örneklem alınacak birey sayısı p: İncelenen olayın görülme sıklığı (olasılığı) q: İncelenen olayın görülmemeye sıklığı (olasılığı) t: Belirli serbestlik derecesinde ve saptanan yanılma düzeyinde t tablosundan bulunan teorik değer d: Olayın görülme sıklığına göre yapılmak istenen $\pm$ sapmadır (Onwuegbuzie ve Collins, 2007:285). Buna göre, %90 güvenilirlik düzeyi ile N: 5443, p: 0.5, q: 0.5 t: 1.96 ve d: 0.1 değerleri temel alınmıştır. Sonuç olarak çalışmada evreni temsil edecek deyim sayısı 68 olarak belirlenmiştir. Sonraki süreçte tahmin edilebilirlik düzeyinin daha düşük olduğu ve çalışmanın *1.8 Türkçe Alanyazınında Deyim Çalışmaları* bölümünde ayrıntılandığımız ve Subaşı Uzun 1991a, 1991b, Arıca-Akkök, 2007 ve İşeri, 2010 çalışmalarında yapılan sınıflandırmalar sonucunda 1. Dereceden deyim oldukları ileri sürülen deyimler saptanmıştır. Çalışmada ayrıca Ayto'da (2020) yer alan İngilizce deyimler Türkçe deyimler ile karşılaştırılmış ve bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahmin edilebilirliklerinin düşük olacağını öngördüğümüz ya da hiç tahmin edilemeyeceğini düşündüğümüz tahmin edilebilirliği düşük olan deyimler belirlenerek çalışma evreni oluşturulmuştur. Son aşamada çalışmanın veritabanını oluşturacak olan 68 deyim MINITAB istatistik programı üzerinden rastgele olarak seçilmiştir. Çalışmanın veritabanını oluşturan deyimler *Tablo 3*'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Veritabanını Oluşturan Deyimler

DEYİMLER	
Aba Altından Sopa Göstermek	Kılı Kırk Yarmak
Açık Kapı Bırakmak	Koynunda Yılan Beslemek
Ağaca Çıksa Pabucu Yerde Kalmamak	Kurt Masalı Okumak
Ağına Gitmek	Kuyruğu Kapana Kısılmak
Ağzı Süt Kokmak	Kuzu Postuna Bürünmek
Arı Kovanına Çomak Sokmak	Kuzuyu Kurta Emanet Etmek
At Başı Gitmek	Küçük Dilini Yutmak
At Gözlüğü Takmak	Külâh Giydirmek
Ateşe Vursan Duman Vermemek	Makara Yapmak
Ateşle Oynamak	Meydan Okumak
Balatayı Sıyırmak	Nalları Dikmek
Başına Çorap Örmek	Nane Yemek
Beyni Sulanmak	Ödü Bokuna Karışmak
Boğazı Düğümlenmek	Parmak Isırmak
Borusu Ötmek	Saçını Başını Yolmak
Çamur Atmak	Saman Altından Su Yürütmek
Çarşamba Pazarına Dönmek	Sekiz Köşe Olmak
Çivi Kesmek	Sinek Avlamak
Damarına Basmak	Soğuk Terler Dökmek
Dokuz Ayın Çarşambası Bir Araya Gelmek	Sudan Çıkmış Balığa Dönmek
Düşüp Kalkmak	Sütliman Olmak
Fareler Cirit Atmak	Şalteri Atmak
Fiskos Etmek	Şapa Oturmak
Gemi Azıya Almak	Şirazesı Kaymak
Gemisi Şapa Oturmak	Tepesi Atmak
Gölgede Bırakmak	Tereciye Tere Satmak
Gününü Görmek	Yalancı Çobanı Oynamak
Hariçten Gazel Okumak	Yalayıp Yutmak
Havanda Su Dövmek	Yüreği Ağzına Gelmek
Havlu Atmak	Yüz Bulunca Astar İstemek
İçine Kurt Düşmek	Yüz Karası Olmak
İpe Un Sermek	Yüzüne Gözüne Bulaştırmak
Jeton Düşmemek	Yüzüstü Bırakmak
Kargayı Bülbül Diye Satmak	Zıvanadan Çıkmak

Tablo 3'te de sunulan deyimlerin bir sonraki aşamamız olan incelenme sürecini genel hatlarıyla belirtmek gerekirse;

- (i) MINITAB aracılığı ile deyimler seçilmekte,
- (ii) Seçilen deyimler veri seti sağlamak amacıyla öncelikle anadili konuşucusu araştırmacı tarafından İBM temel alınarak düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak birer kavram ile etiketlenmekte,
- (iii) Gerçek kullanım örüntülerini belirlemek adına TUD verileri ile taranmakta,
- (iv) Araya giren birimlerin özellikleri saptanmakta,
- (v) Etiketlenen deyimler için bir kod yazılıp sınaması gerçekleştirilmektedir. Şimdi bu aşamaları detaylandıralım.

3.2. YÖNTEM

Çalışmada deyimlerin birer veri olarak bilgisayarlı dilbilim araçlarınca işlemlenmesini gerçekleştirmek amacıyla ilk olarak *Belge Tarama Yöntemi* (Documentary Source Scanning Method) aracılığıyla Püsküllüoğlu (2017) Türkçe Deyimler Sözlüğü taranmış ve veritabanını oluşturan deyimler saptanmıştır. *Belge Tarama Yöntemi*, basılı ve elektronik (bilgisayar tabanlı ve İnternet tabanlı) materyalleri incelemek veya değerlendirmek için kullanılan dizgeci bir yöntemdir. Belge tarama yönteminde anlamı ortaya çıkarmak, bilgiye erişmek ve erişilen bilgiyi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir (Bowen, 2009: 27). Bu aşamada sözlükte yer alan deyimler *Tablo 3*'te de sergilediğimiz gibi Microsoft Office Excel ortamında listelenmiştir.

Belge tarama yöntemi aracılığıyla kurucu üyesi eylem olup {-mAk} ve {-mA} ile biten deyimler belirlenmiş, elde edilen veriler daha sonrasında derlem üzerinden incelenmiş, deyimlerin kullanıldığı gerçek dil bölütlerini sınama aşamasında yazılıma sunmak ve deyimini oluşturan özgün birimlerin arasına herhangi bir başka birimin girip girmediği TUD gerçek kullanım verileri üzerinden elde edilmiş ve İBM temelinde deyimlerin bilgisayarlarca tanınmasını sağlayacak kavramlar etiketlenmiştir. İBM, dünyayla ilgili kuramları temsil eden durağan

zihinsel temsillerdir. Dahası, IBM, ulamlama ve *uslamlama* (reasoning) gibi bilişsel süreçleri yönlendirmektedir. IBM’ler gibi yapılar, BA’da çeşitli inceleme yöntemlerinin merkezinde yer almaktadır. Her biri, bilişsel dil araştırmalarının çoğunda önemli bir ilke olan dil bilgisi ile ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olan yapılandırılmış ansiklopedik bilgiyi nitelemenin yolunu sunmaktadır. Çalışmanın 2.2 *İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller* başlığı altında da belirttiğimiz gibi IBM dünyayı birey tarafından yorumlandığı biçimiyle yansıtan bir iletişim dizgesi olarak dile yaklaşımdan türemiştir (Cienki, 2007: 170); dolayısıyla, deyimler çalışmamızın kuramsal yöntemini oluşturan IBM temelinde anadili konuşucusu olarak zihnimizde yer alan dünya bilgimizin eşleştiği kavramlar ile etiketlenmektedir, çünkü bir deyim kavramsal anlamı ile deyim gerçek anlamı arasında bir bağlantı yoktur ve kavramsal anlam dilbilgisel ya da sözlüksel yapıdan içerik olarak daha “zengin”dir (Martinez ve Diğ., 2014: 7); yani, sözlüklerde yer alan deyim tanımları bireyin zihninde yer alan ve o deyime gönderimde bulunan kavramdan çok farklı anlamlar taşıyabilmektedir; dolayısıyla etiketleme sürecinde sözlüklerde yer alan deyim tanımları temel alındığında deyim ve düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramın çoğunlukla uyuşmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle etiketleme aşamasında bireyin zihnindeki IBM örüntüleri temel alınmaktadır. Bu noktada çalışmamız insan bilişini temel alarak deyimlere kavram etiketlemesi gerçekleştirdiğinden anadili konuşucusu olarak araştırmacının yapmış olduğu etiketleme süreci ve deyimlere atanan kavramların geçerliliğini sınamak üzere bir pilot çalışma yapılması gerekliliği doğmuştur. Bu pilot çalışmada 1000 deyim incelenmiş ve bu deyimler 143 adet kavram ile etiketlenmiştir (bkz. EK 2). Elde edilen çıktıların sınanması için *anket* (survey) yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu veri toplama aracı araştırmacının kendisinin katılımı olmaksızın doğrudan araştırılmak istenen kişilere sunulan bazı sorulardan oluşan bir veri toplama yöntemidir (Ekiz, 2013: 115). Şimdi bu yöntemi detaylandıralım.

3.2.1. Anket

Veri toplama yöntemi olarak değerlendirilen anketin oluşturulmasında saptanacak ya da geliştirilecek konuya ilişkin sorular yer almaktadır. Ankette yer alan sorular içerik, yapı, biçim ve sıra olarak belli bir düzenlenişe sahip olmalıdır (Franfort-Nachmias ve Nachmias, 1996). İçerik açısından sorular gerçek ya da öznel bilgiyi sorgulayabilir. Bunu gerçekleştirmek üzere katılımcıya kapalı, açık ya da çoktan seçmeli sorular yöneltilebileceği gibi sadece belli bir gruba ait olan sorular da yöneltilebilir. Sorular biçim açısından derecelendirme (kesinlikle katılıyorum, katılıyorum, kararsızım, katılmıyorum ve kesinlikle katılmıyorum), matriks (nadiren, bazen, çoğunlukla, sıklıkla ve her zaman), sözcük anlamı ile ilgili (iyi-kötü) ve sıralama (1,2,3...) gibi olabilmektedir (Ekiz, 2013:119-123). Söz konusu özellikler çerçevesinde hazırlanan anketler yüz yüze, telefon, internet ya da e-posta yoluyla hedefteki kişilere ulaştırılarak veri toplama gerçekleştirilmektedir (Roopa ve Rani, 2012: 275).

Bilindiği üzere deyimler kültürel ürünlerdir ve farklı kültürlerin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada farklı kültürel ve coğrafi bölgelerin özelliklerinin temsil edilmesinin sağlanması ayrıca önem taşımış bu nedenle ankete katılacak olan katılımcılar bu çerçevede belirlenmiştir. Buna göre, *uygun durum örnekleme* (convenience sampling) ile Amerikan Kültür Yabancı Dil kursları Buca şubesinde kayıtlı olan anadili Türkçe olup daha önce başka bir yabancı dile maruz kalmamış A1 temel seviye öğrencilerinden farklı coğrafi ve kültürel ortamlardan gelen öğrenciler saptanmıştır. Söz konusu öğrencilerin sayısı 28'dir ve yaşları 20-43 yaş aralığındadır. Hazırlanan anket (bkz. EK-1) aşağıdaki formül yöntemiyle hesaplanan kişilere yüz yüze görüşme yöntemi aracılığıyla uygulanmıştır:

Formül 2. Anket Katılımcı Belirleme Formülü

$$n = \frac{p(100-p)z^2}{E^2}$$

Formülde kullanılan n: örneklem büyüklüğünü, p: bir durumun ya da koşulun gerçekleşme yüzdesini, E: en yüksek hata oranı, z ise güven seviyesine karşılık gelen

değerdir. Z değeri %95 güven seviyesi temel alındığında 1,96 olarak hesaplanmaktadır. E değeri %95 güven seviyesinde %5 olarak değerlendirilmektedir. P değeri ise %50 olarak alınmıştır (Taherdoost, 2017: 237). Buna göre anket uygulanacak kişi sayısı toplamda 27'dir. Bu noktada, 143 kavram bir liste halinde kullanıcıya verilmiş ve örneklem içerisinde Minitab ile seçilen toplamda 20 deyim katılımcılara sorulmuştur. Deyim sayısının 20 olarak belirlenmesi zaman kısıtlamasıyla ilişkilidir. Zaman olgusu bir anketin önemli kaynaklarından biridir ve katılımcının ankette yer alan sorulara uygun zamanda uygun yanıtlar vermesi beklenmektedir. Bu nedenle soru sayısı fazla olan anketlerde zaman uzayacağından katılımcının ilgisi düşmektedir. Çalışmada kullanılan anket yaklaşık 20-25 dakika aralığında sürmektedir. Elde edilen veriler oran hesaplama yöntemi aracılığıyla anadili konuşucusu olan araştırmacının yanıtları ile karşılaştırılmış ve katılımcıların verdiği yanıtlarla benzerlik oranları hesaplanmıştır. Buna göre IBM temelinde atanan kavramlar ile katılımcıların deyimleri etiketlediği kavramlar arasındaki benzerlik oranını hesaplayabilmek adına katılımcıların deyimlere atadığı kavramlar eğer anadili konuşucusu olan araştırmacının atadığı kavram ile aynıysa bu 100 puan olarak değerlendirilmiştir. Tüm katılımcılardan alınan veriler birleştirilip bir toplam değere ulaşılmıştır. Ulaşılan toplam değer aşağıdaki formül üzerinden hesaplanarak anadili konuşucusu ve katılımcının deyimlere atadığı kavramların benzerlik oranı aşağıdaki formül aracılığıyla hesaplanmıştır (Jain ve Ohri, 2014: 59):

Formül 3. Benzerlik Oranı Belirleme Formülü

$$\bar{X} = \frac{\sum X}{N}$$

Formülde yer alan $\sum X$ verilen yanıtların toplamını, N ise katılımcı sayısını ifade etmektedir. Bu formüle göre anadili konuşucusu olan araştırmacının ve ankete katılan katılımcıların deyimlerin düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavram etiketleri %70,3 oranında benzerlik göstermiştir. Bu sonuç IBM çerçevesinde Türkçe

deyimlerin kavram etiketlerini belirlemede yeğlediğimiz yöntemsel yolun geçerliliğini ortaya koymuştur.

Söz konusu oran anadili konuşucusu olan araştırmacı ve ankete katılan katılımcıların deyimlerin düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramları benzer kavramlar ile etiketledikleri sonucunu yansıtmaktadır.

Çalışmanın veritabanını oluşturan deyimler üzerinde gerçek kullanımlarının gözetilmesi zorunludur. Bunun çalışmamız kapsamında iki gerekçesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki deyimlerin arasına bir başka birimin girip girmediğidir; çünkü deyimler kendisini oluşturan özgün birimlerin arasına başkaca bir birim alabilmektedir. Bu durum alanyazında *değiştirim* (modification) olarak tanımlanmakta; deyim oluşturan özgün biçimlerin arasına giren birim(ler)e de *eklenti* (adjunct) adı verilmektedir². Deyimin değiştirmeye uğrayıp uğramadığı, varsa araya giren eklentinin türü ve konumu çalışmanın amaçladığı deyimlerin bir bütün olarak bilgisayarlarca okunabilmesini sağlama açısından önemlidir. İkincisi ise deyimlerin kullanıldığı gerçek dil bölütlerinin sınama aşamasında yazılıma sunulmasıdır. İşte bu noktada deyimlerin bu özelliklerini saptayabilmek için deyimlerin gerçek bağlamlarda kullanımının incelenmesi gerekmektedir.

Derlem dilbilim, derlem adı verilen, doğal olarak oluşan dilin büyük veritabanlarının deneysel inceleme yoluyla dilin çalışmasını ele almaktadır. Derlem, geniş, düzenli ilkelerle oluşturulmuş ve dilin doğal kullanımlarını sergileyen elektronik ortamlarda saklanan bir yapıdadır (Brysbaert ve diğerleri, 2016: 3). Çalışmamız *derlem-tabanlı* (corpus-based) olarak gerçekleşmektedir. Çalışmamızda derlem olarak TUD kullanılmıştır. Şimdi bu derlemi ayrıntılandıralım.

² Türkçe deyimlerde değiştirmenin konusu hakkında daha ayrıntılı bilgi almak isteyen okurları Kaynakça'da künyesini sunduğumuz Yozgat ve Can'ın (2021) çalışmasına yönlendiriyoruz.

3.2.2. Türkçe Ulusal Derlem (TUD)

TUD, derlem dilbilimin derlem oluşturma ilkelerine göre oluşturulmuş, en iyi uygulamaları örnek alarak derlem tasarım sürecine uyarlayan hem yazılı hem de sözlü Türkçe metinlerden örnekler içeren web tabanlı bir derlemdir (Aksan ve diğerleri, 2016a: 724). TUD'un birinci sürümü, Toplum Bilimleri, Doğa ve Temel Bilimler, Serbest, Kurgusal Düzyazı gibi farklı alanları içeren 9 konu alanını ve 34 farklı tür üzerinde 4438 farklı veri kaynağı içeren ve Ekim 2012'de ticari olmayan kullanım için ücretsiz bir kaynak olarak yayınlanan yazılı bileşenleri temsil etmektedir (Aksan ve diğerleri, 2016b: 32). İkinci sürüm ise çok çeşitli metin kategorilerini temsil eden 50.997.016 sözcükten oluşmakta ve 23 yıllık bir dönemi (1990-2013) kapsamaktadır. Söz konusu sürümde 4.978 belge ile 9 farklı alanı (%98) temsil eden yazılı verilerden ve 434 belge ile çeviriyazıya dökülmüş konuşma metinlerinden oluşmaktadır

TUD'da yazılı metinlerin seçimi metin alanı, aracı ve zaman ilkeleri ile yapılmıştır. Metinler simgesel ve bilgilendirici olmak üzere iki ana türde dağılmıştır. İmgesel alan kurgu metinleriyle temsil edilirken, bilgilendirici alan sosyal bilimler, sanat, ticaret-finance, inanç-düşünce, dünya işleri, uygulamalı bilimler, doğa bilimleri ve serbest metinleri ile temsil edilmektedir. Araç ilkesi metin üretimini ifade etmektedir. Yazılı ortamı temsil etmek için toplanan metinler, kitaplar, süreli yayınlar, yayınlanmış veya yayınlanmamış belgeler, haber yayınları ve senaryolar gibi konuşulacak metinler arasından seçilmiştir. Zaman ilkesi ise metin üretim dönemini tanımlamaktadır. Çeviriyazıya dökülmüş olan sözlü metinler ise arkadaşlar ev aile üyeleri arasındaki konuşmalar gibi resmi olmayan ortamlarda kaydedilen günlük konuşmaları ve toplantılar, konferanslar ve röportajlar gibi belirli iletişim ortamlarında toplanan konuşmaları içeren 1.013.728 sözcükten oluşmaktadır. Bu sözcüklerin 439.461'i günlük konuşmaların yazımsal çeviriyazılarından ve 574.267'si bağlam-güdümlü konuşmaların yazımsal çeviriyazılarından oluşmaktadır (Aksan ve diğerleri, 2016b: 33).

TUD'un internet tabanlı arayüzü, uyum görüntüleme, tanımlayıcı istatistikler oluşturarak uyumluluk istatistiklerini sıralama ve sorgu için eşdizimlilik listelerinin

derlenmesi dahil olmak üzere derlem metinlerinin incelenmesi için çok sayıda özellik sağlamaktadır.

TUD üzerinden yapılan inceleme veritabanında yer alan deyimlerin değiştirim durumlarının ve yazılıma sunulacak gerçek dil bölütlerinin elde edilmesini sağlamıştır. Bir sonraki başlıkta örnek çözümleme yöntemi gösterilmektedir. Şimdi bu noktaya kadar aşamalandırdığımız deyim inceleme yöntemini değiştirmeye uğrayan ve değiştirmeye uğramayan, yani araya eklenti alan ya da almayan deyimler üzerinde genel hatları ile gösterelim;

Tablo 4.Eklentili/Eklentisiz Deyim Örnek Çözümlemesi

DEYİM	KAVRAM	EKLENTİ	EKLENTİNİN TÜRÜ
Tereciye Tere Satmak	<i>Hadsizlik</i>	-	-
Soğuk Terler Dökmek	<i>Endişe</i>	-	-
Balatayı Sıyırmak	<i>Delilik</i>	HEPTEN	Belirteç
Başına Çorap Örmek	Sinsilik	BU, YENİ ÇOK ÖYLE BİR, NE	Sıfat Belirteç

Çalışmamızda da *Tablo 3*'te gösterildiği biçimde deyimler incelenmiş ve bilgisayar yazılımlarınca tanınmasını sağlamak amacıyla bir veri seti olarak düzenlenmiştir. Şimdi elde edilen çıktıların bilgisayarlı dilbilim araçlarınca sınanması için yazılan kod ve yazılım özelliklerini ayrıntılandıralım.

3.3. SINAMA- KOD YAZIM VE AŞAMALARI

Sınama aşaması için gerekli olan kod yazılımı ve uygulama aşamalarını adım adım belirtmek gerekirse;

- (i) İlk aşamada sırasıyla ilk üç satırda Python kodunda kullanılacak olan kitaplıkları; web sunucusu olarak çalışan Flask kitaplığını; Türkçe dil verisini işlemek için gerekli olan spacy Doğal Dil İşleme kitaplığını ve son olarak, deyimlerin ve kavram alanlarının

yer aldığı veritabanı dosyamızı işleyecek json kitaplığını çağırıyoruz.

- (ii) Sonraki satırda, incelenecek tümceleri içeren “derlem.txt” dosyasını açıp “text” nesnesine okuyoruz. Bir sonraki satırda, metinde yer alması olası fazladan boşluk ve sekme karakterlerini temizlemek için bütün metin uygun bir şekilde birleştirilir ve sonraki aşamada deyim sözlüğünü içeren “deyimler.json” dosyasını açıp “sozluk” nesnesine okutulur.
- (iii) Sözlük nesnesindeki deyimler ve deyimlerin ulamları, ; yani, kavram alanları, “idiom_categories” nesnesine aktarılır. Burada artık deyimler ve deyimlerin kavram alanlarından oluşan ve Python’da dictionary veri türü olan bir sözlük oluşmuştur.
- (iv) Bir sonraki satırda, Flask kitaplığını kullanarak bir web uygulaması oluşturulur ve uygulama yerel sunucuya yönlendirilir.
- (v) Daha sonra “mark_idioms” adlı bir fonksiyon oluşturulur.. Burada deyimleri içeren tümceleri, işaretlenmiş karşılıklarıyla değiştirecek ve bunu bir html koduna değiştirecek bir kod yazılır. Böylelikle internet gezginini kullanarak programın çıktısı görülebilir.
- (vi) Daha sonraki aşamada “mark_idioms_with_category” başlıklı bir fonksiyon tanımlanır ve Türkçe dil verisini işlemek için spacy kitaplığını ve bu kitaplık için Duygu Altınok tarafından özel eğitilmiş olan “tr_core_news_trf” dil modelini çağırılır. Daha sonra derlem.txt dosyasından okunulan ve temizlenen “text” nesnesini bu modelden geçirerek tümcelerine, sözcüklerine ve biçimbirimlerine ayrılır ve bu “doc” adlı nesneye aktarılır. Bundan sonra “text” nesnesinde bulunan deyimlerin dizinlerini ve bu deyimlerin ulamlarını tutacak iki boş liste (idiom_indices ve idiom_categories_list) oluşturulur. Bu aşamadan sonra doc nesnesindeki her bir tümceyi okuyup deyim sözlüğündeki deyimlerle karşılaştıran bir “for döngüsü” oluşturulmaktadır. Bu döngü derlemdeki her bir tümceyi sözcük sözcük okuyup, deyim sözlüğündeki deyimlerin ilk sözcükleriyle karşılaştırmaktadır. Bir

eşleşme durumunda deyim dizini listesine (idiom_indices) o sözcüğün dizinini (metindeki sırasını) yazmakta ve deyimın diğer sözcüklerini tümce içinde aramaya devam etmektedir. Son sözcüğe geldiğinde o deyimın son dizinini de idiom_indices listesine yazıp, deyimın ulamını idiom_categories_list listesine yazar ve döngünün bir turunu tamamlar. Metnin geri kalan tümceleri için de aynı işlemi yapıp “for döngüsü”nü kapattıktan sonra, etiketlenmiş metin oluşturulur ve deyim içeren tümceler idiom indice listesinden alınarak sarı vurgulu olarak işaretlenirken, idiom_categories_list listesinden deyimlerin ulamları alınarak tümcenin sonuna köşeli ayraçlar içinde mavi renkli olarak işaretlenmektedir.

- (vii) Son olarak, Flask kitaplığıyla oluşturulan uygulama çalıştırılır ve yerel bir sunucu oluşturularak bu sunucu <http://127.0.0.0:5000> adresinde kullanıma sunulmaktadır. Bu adrese girildiğinde derlem.txt içinde yer alan metindeki deyimler sarı vurgulu olarak ve deyim ulamları mavi renkli olarak köşeli ayraçlar içinde yazılarak sunulmaktadır.

Aşamalardan da anlaşılacağı üzere öncelikle üç ayrı kitaplık oluşturulmaktadır. Bu kitaplıklardan ilki web sunucusu olarak çalışmakta; ikincisi veriyi işleyecek doğal dil işleme kitaplığı olarak hizmet vermekte son kitaplık ise dilsel veriyi işleyecek olan kitaplıktır. Daha sonraki aşamada tüm boşluklardan temizlenmiş bir biçimde deyimleri içeren metin oluşturulmakta ve kavramlar, deyimler ve deyim ulamları aktarılmaktadır. Son olarak deyimleri içeren metin; yani, text nesnesi tümcelere, sözcüklere ve biçimbirimlere ayrılarak eşleşme durumunu gerçekleştirmek üzere *for döngüsü* oluşturulmaktadır. Söz konusu döngüde tümce içerisinden bir deyim varsa tümce sarı ile renklendirilmekte ve deyim etiketlendiği kavram ile eşleştirilmektedir. Deyim ve kavram eşleştirilmesi köşeli ayraç içerisinde mavi renklendirilmiş olarak gösterilmektedir.

Sözünü ettiğimiz kod yazımı aşağıdaki gibidir;

```

from flask import Flask
import spacy
import json
text = open("/Users/umutyozgat/Desktop/deyimderlem/derlem1.txt", "r",
encoding = "UTF-8").read()
text = " ".join(text.split())
sozluk = open("/Users/umutyozgat/Desktop/deyimderlem/deyimler.json",
"r", encoding = "UTF-8")

```

```

idiom_categories = json.load(sozluk)

```

```

app = Flask(__name__)

```

```

@app.route('/')

```

```

def mark_idioms():

```

```

    marked_text = mark_idioms_with_category(text, idiom_categories)

```

```

    html = f"<p>{marked_text}</p>"

```

```

    html = html.replace("\n", " ")

```

```

    return html

```

```

def mark_idioms_with_category(text, idiom_categories):

```

```

    nlp = spacy.load("tr_core_news_trf")

```

```

    doc = nlp(text)

```

```

    idiom_indices = []

```

```

    idiom_categories_list = []

```

```

    for idiom, category in idiom_categories.items():

```

```

        idiom_tokens = nlp(idiom)

```

```

        for i in range(len(doc) - len(idiom_tokens) + 1):

```

```

            if all(doc[i+j].lemma_.lower() == idiom_tokens[j].lemma_.lower() for j in
range(len(idiom_tokens))):

```

```

idiom_indices.append((i, i + len(idiom_tokens) - 1))
idiom_categories_list.append(category)

marked_text = []
i = 0
while i < len(doc):
    is_idiom = False
    category = ""
    for (start, end), cat in zip(idiom_indices, idiom_categories_list):
        if start == i:
            is_idiom = True
            category = cat
            break

    if is_idiom:
        marked_text.append(f"<span style='background-color: yellow'>{'
'.join([token.text for token in doc[start:end+1]])}</span> <span style='color:
blue'>[{category}]</span>")
        i = end + 1
    else:
        marked_text.append(doc[i].text)
        i += 1

return ''.join(marked_text)
# Run the Flask application
if __name__ == '__main__':
    app.run()

```

Görüldüğü üzere her bir kitaplık için ayrı bir kod yazımı gerçekleştirilmiş ve söz konusu kodların deyimler etiketlemesi ve bilgisayar dilbilim araçlarınca tanınması, sorunlu alan olarak etiketlenen deyimlerin yazılımlarca tahmin edilebilirliğinin sağlanması olası kılınmıştır. Elde edilen veriler çalışmamızın bulgular kısmında sunulmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde ana hedefimiz olan Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramların belirlenmesi bilgisayarlı dilbilim çalışmaları açısından deyimlerin tahminedilebilirliğinde işler olup olmadığının saptanmasında elde ettiğimiz bulgular yer almaktadır. Bu noktada öncelikle bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz yöntemler çerçevesinde belirlediğimiz veritabanındaki deyimlerin *İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller* çerçevesinde temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenleri olan kavram etiketlerini sunulmaktadır. İlk aşamada deyimlerin Türkçede {-mAk} ve {-mA} ile biten yüklemcil deyimlerin tanımları açıkça gösterilmiş, kuramsal bir yöntem olarak İBM'yi seçmemizin haklılığı gözler önüne serilmiştir. Bu noktada her bir deyim tanımının karşısına İBM çerçevesinde etiketlediğimiz kavram içerikleri verilmiş, karşılaştırmalı olarak bir tartışma yürütülmüştür. Şimdi aşağıdaki tabloda sözünü ettiğimiz bu bilgileri açıkça gösterelim.

4.1. TÜRKÇE DEYİMLERİN TEMSİL ETTİĞİ DÜŞÜNCE İÇERİKLERİNİN BİLEŞENLERİ OLARAK KAVRAM ETİKETLERİ

Çalışmamızda Türkçe deyimlerin temsil ettikleri düşünce içeriklerinin bileşenleri olan deyimlere anadili konuşucusu araştırmacı tarafından insan bilişini temel alan ve çalışmanın kuramsal yöntemini oluşturan İBM aracılığıyla atanan etiketler ve veritabanında yer alan deyimlerin anlamlarını karşılaştırdığımız *Tablo 5*'te sunulmaktadır.

Tablo 5. Deyimler ve Etiketlendikleri Kavramlar

DEYİM	PÜSKÜLLÜOĞLU (2017) ANLAM	KAVRAM
Aba Altından Sopa Göstermek	yumuşak bir tutumu varmış gibi gözükmekle birlikte alttan alta gözdağı vermek	TEHDİT
Açık Kapı Bırakmak	üzerinde görüşülen sorunda son ve kesin sözü söylemeyerek, konunun yeniden ele alınabilmesine olanak tanımak, kestirip atmamak	İMKAN
Ağaca Çıkça Pabucu Yerde Kalmamak	hiçbir engeli olmamak, başmın çaresine bakabilmek, işleri tıkırında olmak	UYANIKLIK
Ağına Gitmek	bir söz, bir davranış bir kimsenin onuruna dokunmak, gücüne gitmek, çok dokunmak	GÜCENİKLİK
Ağzı Süt Kokmak	çok denesiz, çok genç olmak	DENEYİMSİZLİK
Arı Kovanına Çomak Sokmak	belayı üzerine çekmek	KIŞKIRTMA
At Başı Gitmek	aşağı yukarı aynı durumda olmak, eşit durumda olmak	EŞİTLİK
At Gözlüğü Takmak	çevresinde ne olup bittiğini anlamaktan uzak olmak, olup bitenleri değerlendirememek ya da değerlendirmekten kaçınmak	DEĞİŞMEZLİK
Ateşe Vursan Duman Vermemek	çok elisiki, çok cimri olmak	ETKİSİZLİK
Ateşle Oynamak	çok tehlikeli bir işin üstüne üstüne gitmek	RİSK
Balatayı Sıyırmak	Daha önceleri dengeli biriyken, bunun aksine dengesizce davranış göstermeye başlamak	DELİLİK
Başına Çorap Örmek	birini kötü bir duruma düşürmek için, belli etmeksizin plan hazırlamak	SİNSİLİK
Beyni Sulanmak	düzgün düşünemez olmak, bunamak	DÜŞÜNMEZLİK
Boğazı Düğümlenmek	çok üzülmek	ÜZÜNTÜ
Borusu Ötmek	o yerde o kimsenin dediği olmak, sözü geçmek, oraya o kimse egemen olmak	YETKİ
Çamur Atmak	(o kimseyi) yapmadığı, uygunsuz bir işe karışmış göstermek, (ona) kara çalmak, (onu) lekelemeye çalışmak	İFTİRA
Çarşamba Pazarına Dönmek	yediği dayaktan yüzü gözü bere içinde kalmak, yüz çizgileri kötü görünüm almak	KARGAŞA
Çivi Kesmek	çok üşümek, donar gibi olmak	ÜŞÜME
Damarına Basmak	bir kimseyi, çok duyarlı olduğu bir konuda bilerek olumsuz şeyler söyleyip kızdırmak	KIŞKIRTMA
Dokuz Ayın Çarşambası Bir Araya Gelmek	birçok işin yapılması aynı zamana rastlayarak çok sıkışık bir durum doğmak	SIKIŞIKLIK

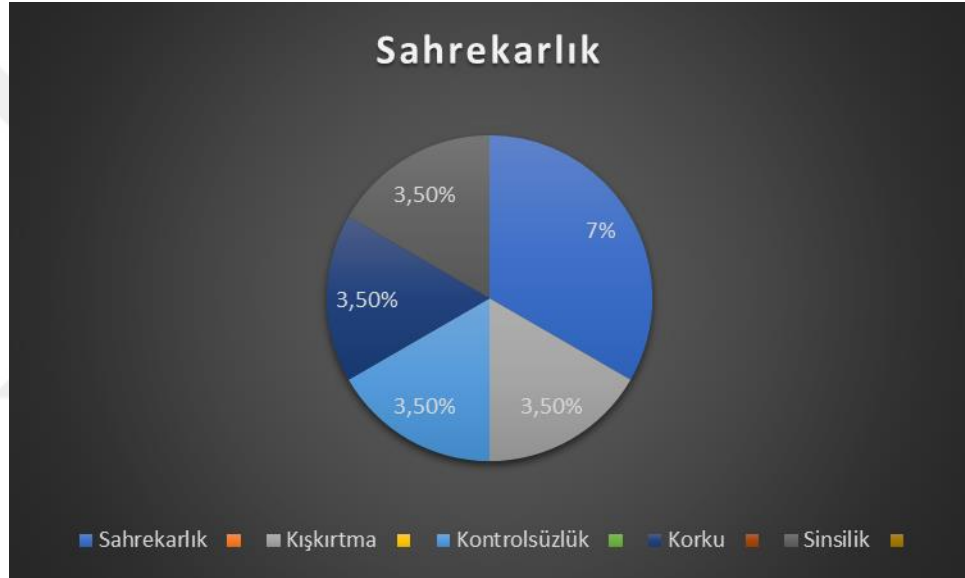
Düşüp Kalkmak	töreye uymayacak biçimde yakın ilişki kurmak	İFFETSİZLİK
Fareler Cirit Atmak	söz konusu yerde kimseler bulunmamak, o yer çok ıssız olmak	ISSIZLIK
Fiskos Etmek	başkalarının bulunduğu yerde birkaç kişi gizlice, alçak sesle konuşmak	GİZLİLİK
Gemi Azıya Almak	azgınlaşıp söz dinlemez olmak, iyice azgınlaşmak	İTAATSİZLİK
Gemisi Şapa Oturmak	işi, düzelemeyecek biçimde bozulmak, umudu boşa çıkmak	BAŞARISIZLIK
Gölgede Bırakmak	kazandığı başarıyla geçmek, onu aşmak	ÜSTÜNLÜK
Gününü Görmek	bir kimse, emek vererek yetiştirdiği birinin, yaşlılığında kendisine rahat bir yaşam sağlamasıyla mutlu olmak	CEZALANDIRILMA
Hariçten Gazel Okumak	bir konuyu iyice bilmeden, incelemeden üzerinde düşünce, görüş öne sürmek	HADSİZLİK
Havanda Su Dövmek	sonuç almamayacak bir işle uğraşıp durmak, boşuna uğraşmak	BEYHUDELİK
Havlu Atmak	başarısızlığını kabul edip mücadeleyi bırakmak, pes etmek	KABULLENİŞ
İçine Kurt Düşmek	kendisine zararı dokunacak bir durum doğacağından kuşkulananmak	ŞÜPHECİLİK
İpe Un Sermek	bir isteği yerine getirmemek, bir işi yapmamak için geçersiz birtakım nedenler, engeller göstermek	BAHANE
Jeton Düşmemek	ayırımsamamak, anlamamak	ANLAMAMA
Kargayı Bülbül Diye Satmak	çirkini güzel diye göstermeye çalışmak	KURNAZLIK
Kılı Kırk Yarmak	çok titizlik göstermek	AYRINTICILIK
Koynunda Yılan Beslemek	bir yakınından ihanet görmek	İHANET
Kurt Masalı Okumak	İnandırıcı, gereksiz, asılsız sözler (söylemek)	SAHTEKARLIK
Kuyruğu Kapana Kısılmak	kendini kolay kolay kurtaramayacağı güç bir duruma düşmek	ÇARESİZLİK
Kuzu Postuna Bürünmek	suçlu ya da saldırgan, geçimsiz biri olduğu halde kendini suçsuz, zararsız, uysal biri gibi göstermeye, gerçek kişiliğini saklamaya çalışmak	SAHTEKARLIK
Kuzuyu Kurda Emanet Etmek	Kendisine güvenilmeyecek birine bir şey bırakmak	GÜVEN/HATA

Küçük Dilini Yutmak	Çok şaşmak, hayrete düşmek, donakalmak, hiçbir şey söyleyemez hale gelmek	ŞAŞKINLIK
Külâh Giydirmek	bir kimseyi düzenle, oyunla, hileyle aldatmak, birine oyun etmek	SAHTEKARLIK
Makara Yapmak	herhangi bir konuda veya herhangi bir kişiyle alay etmek	GEVEZELİK
Meydan Okumak	kendisinin daha üstün olduğu savıyla başkasını karşılaşmaya çağırmak	İSYAN
Nalları Dikmek	ölmek	ÖLÜM
Nane Yemek	uygunsuz, yakışık almaz bir iş yapmak, söz söylemek ya da davranışta bulunmak	HEZİMET
Ödü Bokuna Karışmak	çok korkmak	KORKU
Parmak Isırmak	büyük bir şaşkınlık duymak, şaşakalmak	ŞAŞKINLIK
Saçını Başını Yolmak	üzüntüsünden dövünmek, çok üzülme	SİNİRLİLİK
Saman Altından Su Yürütmek	gizli işler çevirmek	SİNSİLİK
Sekiz Köşe Olmak	Çok sevinmek	SEVİNÇ
Sinek Avlamak	işi ya da müşterisi olmadığından boş oturmak	İŞSİZLİK
Soğuk Terler Dökmek	Çok Korku ya da heyecan duymak	ENDİŞE
Sudan Çıkmış Balığa Dönme	herhangi bir nedenle ne yapacağını bilememek, çok şaşmak ya da hemen uyum sağlayamamak	SERSEMLİK
Sütlüman Olmak	gürültü patırtı kalmamak.	SAKİNLİK
Şalteri Atmak	Çok sinirlenmek	ÖFKE
Şapa Oturmak	içinden çıkılması güç bir duruma düşmek, çıkmaza girmek	ÇARESİZLİK
Şirazesini Kaymak	kontrolünü kaybetmek, saçma sapan konuşmak ya da davranmak	KONTROLSÜZLÜK
Tepesi Atmak	birdenbire büyük bir öfkeye kapılmak, çok kızmak	KIZGINLIK
Tereciye Tere Satmak	bir şeyin uzmanına o şeyi öğretmeye kalkışmak	HADSİZLİK
Yalancı Çobanı Oynamak	olmayan bir durumu varmış gibi göstermek, abartmak	SAHTEKARLIK
Yalayıp Yutmak	önündeki yiyeceği, hiçbir şey bırakmaksızın yiyip bitirmek, hepsini büyük bir iştahla yemek	BELLEMEK
Yüreği Ağzına Gelmek	ansızın, beklenmedik bir durum karşısında kalarak çok korkmak	KORKU
Yüz Bulunca Astar İstemek	kendisine gösterilen çok küçük bir ilgiden şımararak geniş yetki koparmaya, daha çok yarar	ŞİMARIKLIK

Yüz Karası Olmak	utanılacak bir durum ortaya çıkmak	UTANÇ
Yüzüne Gözüne Bulaştırmak	gereğince yapamamak, be- cerememek, yapayım derken bozmak	BECEREKSİZLİK
Yüzüstü Bırakmak	tek başına, yapayalnız, kötü bir durumda bırakmak	İHANET
Zıvanadan Çıkmak	taşkınca davranışlarda bulunmak	KONTROLSÜZLÜK

Görüldüğü üzere toplamda 68 deyim 57 farklı kavram ile etiketlenmiştir. En çok etiketlenen kavram 4 etiketlenme sıklığı ile SAHTEKARLIK (*kuzu postuna bürünmek, yalancı çobanı oynamak, külâh giydirmek ve kurt masalı okumak*) kavramıdır. İkinci sırada sıklığı iki olan KIŞKIRTMA (*damarına basmak ve arı kovanına çomak sokmak*); KONTROLSÜZLÜK (*Zıvanadan çıkmak ve şirazesini kaymak*); KORKU (*Ödün bokuna karışmak ve Yüreği ağzına gelmek*); SİNSİLİK (*başına çorap örmek ve saman altından su yürütmek*) kavramları yer almaktadır.

Şekil 9. Etiketlerin Sıklık Kullanım Grafiği

Şekil 9’da da görüldüğü üzere en sık kullanılan SAHTEKARLIK etiketinin tüm etiketler içerisinde etiketlenme oranı %7’dir. Eşit kullanım oranına sahip olan KIŞKIRTMA, KONTROLSÜZLÜK, KORKU ve SİNSİLİK etiketlerinin etiketlenme oranları ise %3,5’tir. Ancak her ne kadar bilişsel alanlarda yapılan çalışmalar insana özgü bilişsel eğilimin yorumlanması üzerine kurulu olsa da bu çalışma, konuşucuların bilişindeki şemalarının, dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerinin yorumlanmasının ötesinde bir amaç gütmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu türden değerlendirmeleri bu çalışmanın devamı ya da farklı bir düzlemde ele alınması için bir öneri olarak sunduğumuzu burada belirterek çalışmamızın bulgularının bu noktasındaki ana odağına geri dönelim:

Veri inceleme ve deyimlerin etiketlenmesi aşamasında anadili konuşucusu olan araştırmacı deyimlerin sözlük anlamını temel almadan etiketleme sürecini

gerçekleştirmiştir. Bunun ilk nedeni araştırmacının Türkçe anadili konuşucusu olması ve zihninde halihazırda o deyme ait bir gönderimin bulunmasıdır. Zaten tablodan da görüleceği üzere sözlükte verilen tanımla verilmek istenen anlamsal içerik ile IBM çerçevesinde etiketlenen kavram pek çok noktada örtüşmemektedir. Söz gelimi, *yalayıp yut-* deymi sözlükte önündeki yiyeceği, hiçbir şey bırakmaksızın “yeyip bitirmek, hepsini büyük bir iştahla yemek” anlamında kullanılmaktayken, anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde söz konusu deyimın gönderimi BELLEMEK’tir. Benzer bir biçimde, *ateşe vursan duman verme-* deymi için de sözlükte çok “elisıkı, çok cimri olmak” anlamı verilmekteyken IBM çerçevesinde bu deyim ETKİSİZLİK kavramı ile etiketlenmektedir. Gelineen noktada deyimın sözlük anlamının bilişsel yöneltimli dil çalışmalarında bir veri olarak salt kaynak olarak alınamayacağı, böylesi çalışmalarda bu çalışmanın kuramsal yöntemini oluşturan IBM çerçevesinde ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılabilir.

Şimdi buraya kadar elde ettiğimiz verileri bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tanınması aşamasına getirebilmek için kaynak olarak aldığımız ve gerçek kullanım bölütlerini elde ettiğimiz TUD verilerini sunalım.

4.2. TÜRKÇE DEYİMLERE ATANAN KAVRAM ETİKETLERİNİN SINANMASI YOLUNDA TUD VERİLERİ

Veritabanı incelemesi sonucunda elde edilen bulgulardan bir diğeri de TUD temelinde gerçekleştirdiğimiz deyimın değıştirim sürecine girip girmediğı ve eklenti alıp almadığıdır. Deyimlerin kullanıldığı gerçek dil bölütlerinin sınama aşamasında yazılıma sunulması bu aşamanın bir diğeri çıktısıdır. Gerçek kullanım bölütleri üzerinde yapılan bu incelemeler deyimın bilgisayarlarca tanınması ve işlenmesi için zorunludur; çünkü deyme yönelik verilecek bu türden bilgiler işleme hızını artıracak ve tahminedilebilirlik oranını daha da yükselteceğı düşünülmektedir.

4.2.1. Türkçe Deyimlerde Araya Giren Eklentiler

TUD verileri üzerinden aldığımız gerçek dil kullanım örneklerinden elde edilen ve özgün deyimimin arasına girerek değiştirim sürecini gerçekleştiren deyimler aşağıda sunulmaktadır.

Tablo 6. Araya Giren Eklentiler

ÖZGÜN DEYİM	DEĞİŞTİRİME UĞRAMIŞ DEYİM
Balatayı Sıyırmak	Balatayı HEPTEN sıyırmak
Başına Çorap Örmek	Başına BU Çorap Örmek Başına ÇOK Çorap Örmek Başına ÖYLE Çorap Örmek Başına GENE Çorap Örmek Başına YENİ Çorap Örmek Başına NE Çorap Örmek
İçine Kurt Düşmek	İçine BİR Kurt Düşmek
Külâh Giydirmek	Külâh TERS Giydirmek

Tablo 27’de de görüldüğü üzere çalışmanın veritabanında yer alan toplam 4 deyim TUD verilerine göre kendisini oluşturan birimler dışında araya farklı bir birim almıştır. Söz konusu deyimler ve araya giren birimler yapısal olarak değerlendirilmiş ve aşağıda örnekleriyle sunulmuştur.

A- Balatayı Sıyırmak

(15)

...Rekorudur! Taşdemir beylerin haşingg teyatrosu eşliğinde canlı yayında sistematik işkencelemeye maruz bırakılmaktalar. Üstelik nasıl diyelim taciz edilen çocukları biz korumak zorundaysak, akıl hastalarını filan: gerçeklik balatalarını hepten yakmış/sıyırtmış olduğu anlaşılan Banu Alkan'ın da kendine rağmen korunmaya alınması, Bu Gidişata bir dur denmesi gerekmektedir. Tövbekar olmamız icap ediyor ise: bu örneklem'in....

Örnek (15)’te de görüldüğü üzere sözlükte özgün biçimi olarak madde başı *balatayı sıyır-* olarak listelenen deyim TUD verilerinde *balatayı hepten sıyır-* olarak

kullanılmıştır. Araya giren birim olan *hepten* TDK verilerine göre bir belirteçtir. Belirteçler tümcede eylemin, sıfatın ya da yine bir belirtecin niteleyicisi olarak görev yapan ve anlambilimsel olarak katkı sağlayan ve çekimlenemeyen birimlerdir (Sebzecioğlu, 2021: 387-384); bu noktada bölüt içerisinde deyim-kavram eşleşmesini sınamak için geliştirdiğimiz sistem için ve bundan sonra geliştirilecek kodlar için bu bulgu oldukça önemlidir (buradan sonraki tüm bu türden bulgular için kuşkusuz aynı değerlendirme geçerlidir).

B- Başına Çorap Örmek

(16)

...onun etmediği bir telefona, onun yazmadığı bir mektuba balıklama dalanlar da bu mahallede nefes alıp veriyorlardı. Bugün Nermin'e her türlü çamuru sıçratanlar Nermin'in başına bu çorabı örenlere en küçük bir sitemde, en ufak bir tarizde bulunmuyorlardı. Üstelik diyorlardı ki: Bir de yuva yıkmaya kalkışmış... Mobilyacı Atıf Bey, bana tuzak kurdu Nermin...

Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulursa, buna mâni olmamız lazım. Onu düşünürüm sadece. Çünkü o devlet ileride, hele petrole de sahip olursa, bizim başımıza çok çorap örer. Bunu düşünürüm. Ama onun haricinde 'Şunları biz alalım, eskiden bizim hakkımız vardı' dersek (Misakı Milli sınırları içinde yer alan Kerkük-Musul'u kastediyor Özal), Iraklıların yaptığı...

...kaybettiğini duydun mu? Ben yirmibeş seneden beri bu işin içindeyim Dılo bey. Öyle dil bilmez gurolara hiç dava kaptırır mıyım? O guroların başlarına öyle bir çorap ördüm ki, ölene kadar açamazlar." "Valla yaman adamsın Mecit bey. Senin toruna (ağ) Allah düşmanımı düşürmesin." Mecit bey erkek hindiden beter şişti. Göstermemeye çalıştı, elini...

...Beye, "Siz gidebilirsiniz," dedi, "sonra görüşürüz." Hikmet Bey odadan çıkarken kulağına bir "Fuat Paşa" lafı çarptı, olup bitenleri bilmiyordu ama Müşir Paşanın başına gene bir çoraplar örüldüğünü hissetti. Gerçekten de Fuat Paşa hakkındaki jurnaller sıklaşmıştı, özellikle evinde yaptığı saz âlemlerinin üzerinde duruluyor, bu âlemlerin aslında ayaklanma toplantıları olduğu her jurnalde bir...

...bir bölgede oturup hekimlik yapması ve üstelik piyasaya göre düşük ücretle hasta bakmasının, yoksul günleri yapmasının, fincancı katırlarını sürekli tedirgin ettiğini bilmelisin. Eğer başına yeni çoraplar, örülmesini istemiyorsan, ilk iş olarak buradan taşı tarağı toplayıp sosyo-ekonomik durumu daha az duyarlı bir semte yerleşmelisin. Biz seni sevdiğimiz ve başına bir daha böyle...

...nasıl didindiğini ve bunca baskına, bunca aramaya, bunca ısrara ve dökülen kanlara rağmen Alaaddin bulunamaz da günün birinde palazlanıp tahta göz dikerse, kendi başına ne çoraplar örüleceğini satır satır okuyor gibi olur da, bütün bunların bir aradalığından oluşan tatsız bir hikâyeyi parçalayıp yok etmek istercesine birdenbire öfkelenip ileriye doğru atılır ve...

Sözlüklerde özgün biçimi *Başına Çorap Ör-* olarak kullanılan söz konusu deyim örnek (16)'da da sunulduğu üzere kendisini oluşturan birimlerin arasına *bu, yeni çok, öyle bir, ne, gene bir* birimleri girmektedir. TDK verilerine göre *bu* ve *yeni* sıfat: *ne, öyle, gene* ve *çok* ise belirteçtir. Türkçede sıfatlar-genel düşünce birliğine göre- adları biçim, renk, değer, tat, sayı, büyüklük gibi bir varlığın niteliği, durumu ya da özelliğini belirten ve yukarıda da belirttiğimiz üzere tıpkı belirteçler gibi çekimlenemeyen birimlerdir (Can, 2020: 245: Sebzecioğlu, 2021: 373).

C- İçine Kurt Düşmek

(17)

...Her yazdığı aklında kalır insanın. Sözleri çocuklara kadar ulaşır. Çocuk, anlar Orhan Veli'yi. Hatta bilmediği durumlara göndermeler yapan kara mizahi şiirleri bile anlar, içine bir kurt düşer. İçine yarayacak bir şüphe edinir çevresine karşı. "Açıkhavaozanı" Orhan Veli, gözlemcidir, teşhisçidir. Ve sempatik! Orhan Veli, hem kendi çağdaşları hem de bugünküler dahil olmak...

Örnek (17)'de de görüldüğü üzere *İçine Kurt Düş-* olarak sözlükte yer alan deyim kendisini oluşturan birimlerin arasına *bir* sözcüğü girmektedir. *Bir* sözcüğü TDK verilerine göre bir sıfattır. Söz konusu birim kendisinden sonra gelen *kurt* adını yukarıda verdiğimiz sıfat tanımına göre nitelemektedir.

D- Külah Giydirmek

(18)

...uzun güler. Onunla ciddi ciddi konuşamayız pek. Babamın en zor günlerinde bile, onun sayesinde gülüp s yleyebildik. "Ah, bu kız yok mu?" derdi babam, "Azrail'e bile k lahını ters giydirir!" Babamın Meloş'a özel bir düşkünlüğü vardı. Annemde hiç görmediğimiz, ama belki de hayal ettiğimiz pek çok özelliği vardı onun. Annem, evin iki erkeğini...

Sözlükte madde başı giri olarak *Külah Giydir-* deyimini örnek (18)'de de görüldüğü üzere ters birimini alarak külahı ters giydir- biçiminde kullanılmıştır. Söz konusu kullanımda yer alan *ters* sözcüğü TDK verilerine göre sıfattır.

Örneklerden (15-18) de anlaşılacağı üzere çalışmanın veritabanında yer alan bazı deyimler kendisini oluşturan birimlerin arasına başkaca birim(ler), yani eklenti(ler) alabilmektedir. Çalışmanın 3.2.1. *Anket başlığı* altında da belirttiğimiz üzere deyimler *değiştirim* gibi farklı sözdizimsel süreçlere girebilmektedir. Değiştirim, bir öbek, tümce ya da sözcüğün başka bir s zc ğ e eklenerek o sözcüğün gönderimini netleştirmesi (Leech, 2006: 65) olarak tanımlanmaktadır. Deyimlerde gerçekleşen değiştirim süreci ise deyimini oluşturan birimlerin aksine deyimnin tamamına etki etmektedir (Nicolas, 1995: 236). Bu noktada Türkçede değiştirim sürecine girebilen deyimlerin olup olmadığını ve ne türden eklentiler ile bu sürecin gerçekleştirildiğini saptamayı amaçlayan Yozgat ve Can, (2021) yaptıkları incelemede *adım atma-*, *akla uy-*, *aklına gel-*, *sevinçten u -* ve *tebdil gez-* deyimlerinin değiştirmeye girebildiği ve araya eklenti alabildiğini saptamışlardır.  rnek (19) söz konusu örnekleri sunmaktadır;

(19)

- a. Fazladan bir *adım bile atmam* artık kimseye sonunda beni de böyle birine...
- b. Tolga Sarıtaş, '*akla mantığa uymaz* ' dedi ve adeta isyan etti!
- c. Öyle güzel gülüyordu ki sevmemek *aklıma bile gelmedi*
- d. ... derslerine  alış!" *Sevinçten havalara u acağımı* sanan...
- e. ... bir tanesi olduğunu, padişahların, *tebdil kıyafet gezerek* halkın cebine...

(Yozgat ve Can, 2021: 226-227)

Çalışmamızda *balatayı sıyır-*, *başına çorap ör-*, *içine kurt düş-* ve *külâh giydir-* deyimlerinin de değiştirim sürecine girip eklenti alması Yozgat ve Can'da (2021) elde edilen bulguları destekler niteliktedir.

Örnek 15'te yer alan kullanımda *Balata* ve *sıyırmak* birimlerinin arasına giren *hepten* birimi *balatayı sıyırmak* deyimine konuşucunun tamamen, büsbütün delirdiği yorumunu katmaktadır.

Başına Çorap Örmek deyimini el aldığımızda Örnek 16'da yer alan *başına*, *çorap* ve *örmek* birimlerinin arasına *bu*, *yeni*, *çok*, *öyle bir*, *ne*, *gene bir* gibi birimlerin girişi gözlemlenmektedir. Araya giren *bu* birimi deyimde belli bir olay/durum yorumunu: *yeni* birimi oluşundan çok zaman geçmemiş olan olay/durum yorumunu: araya giren *çok* birimi deyimde nicelik olarak fazlalık yorumunu: *öyle bir* birimi deyimde o denli, o derece yorumunu: araya giren *ne* birimi deyimde belirsizlik yorumu ve araya giren birim olan *gene bir* birimi deyimde yinelenen olay/durum yorumu katmaktadır.

İçine Kurt Düşmek deyimini oluşturan birimler *içine*, *kurt* ve *düşmek* birimleri Örnek 17'de de sunulduğu üzere bir birimini almaktadır. Söz konusu birim deyimde belirsizlik yorumunun katılmasına yol açmıştır.

Külâh ve *giydirmek* birimlerinden oluşan *külâh giydirmek* deyimini de araya *ters* birimini almıştır. Söz konusu birim deyimde “bir durumum zıttı, karşıtı” yorumunu katmaktadır.

Sonuç olarak, anadili konuşucusu olan araştırmacının özgün deyimini oluşturan birimler arasına başkaca bir birim katması söz konusu deyimden yorumlanmasını değiştirmekte; deyimden özgün biçimindeki birimler ve yeni eklenen birimler arasında ilişki kurulmasını sağlamakta ayrıca deyimden iletişimdeki rolünü dolayısıyla iletişimin yönünü değiştirmektedir.

Özgün deyimini oluşturan birimlerin arasına başkaca bir birimin girmesiyle oluşan söz konusu kullanımlara yönelik elde edilen bir diğer bulgu da araya giren birimlerin “konumları” ile ilişkilidir. Söz konusu kullanımlarda araya giren birimler deyimini oluşturan ilk birimden hemen sonra gelmektedir. Sözelimi:

(20)

- a. Balatayı HEPTEN Sıyırmak
- b. Başına BU Çorap Örmek

- c. Başına ÇOK Çorap Örmek
- d. Başına ÖYLE BİR Çorap Örmek
- e. Başına GENE BİR Çorap Örmek
- f. Başına YENİ Çorap Örmek
- g. Başına NE Çorap Örmek
- h. İçine BİR kurt düşmek
- i. Külahı TERS giydirmek

Söz konusu kullanımlarda da görülebileceği üzere araya giren birimler deyimini oluşturan özgün birimlerden konum olarak ilk sırada yer alan birimin hemen arkasından gelmektedir. Şimdi yazılım aşaması için gerekli olan gerçek kullanım bölütlerinden aldığımız örnekleri ayrıntılandıralım.

4.2.2 TUD Üzerinden Alınan Gerçek Kullanım Bölütleri

TUD üzerinden aldığımız gerçek kullanım bölütleri deyimlerin yazılımlara tanıtılması aşamasında kullanılacak olması açısından zorunludur. Bu noktada söz konusu bölütler bağlam içinde deyimın gerçek kullanım özelliklerini sergilediğinden bilgisayarlı dilbilim araçlarınca yapılacak uygulamalarda tahmin edilebilirliğin artmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. *Tablo 5*'te yer alan deyimlerden *ağaca çıksa pabucu yerde kalma-*, *ateşe vursan duman verme-*, *çivi kes-*, *yalancı çobanı oyna-* ve *yüz bulunca astar iste-* deyimleri TUD üzerinden yaptığımız incelemede herhangi bir kullanım örneği sunmamış, bu nedenle gerçek kullanım bölütü alınamamıştır. TUD üzerinden alınan bölütlerin tipik örnekleri aşağıdaki gibidir;

(21)

a. Reo kamyonlar, cipler, silahlar, hepsi Değirmendere Meydanı'nda. Birçok polisi askeri yetkililerden talimat alırken görmüştüm. Emir komuta zincirinin son noktasında asker vardı. Ona alternatif olanlara ise *aba altından sopa gösteriliyordu*. Ne abaya, ne de sopaya pabuç bırakacak olanlar da vardı. Tuğgeneralden meydanda çocuk bezi isteyen, branda, mama isteyen insan toplulukları ilginç bir.

b. Fikre ve fikri mücadeleye önem veren bir kişi olarak tanınan sizin, fikirleri bu tür seviyesiz *çamur atmalarla* mahkûm etmek istemesini anlamak zordur. Bu, başka düşünmeye tahammülsüz, eleştiri ve tartışma kültüründen yoksun bir kafanın ürünü bir tutumdur. Bu konuda tavrınızı düzelterek umuyorum

c. Ölmüş babamın renksizleşmiş paltosu sol kolumun üzerindeyken, renksizleşmiş bir *kuzu postuna bürünmüş* hırçın bir kurt gibi gözüküyor olmalıydım. "İyi bir çocuğa benziyorsun oğlum," diye başladı Canan'ın babası. Benimle açık konuşacağını söyledi. Sorularına da lütfen açık.

Deyimlerin içinde geçtikleri bölütlerin en iyi bağlamı sunan tipik örnekler örnek (21a-c)'de sunulmaktadır. Sonuç olarak, çalışmanın veritabanını oluşturan deyimler TUD verileri üzerinden incelenmiş, çalışmanın veritabanını oluşturan deyimlerin bilgisayarlı dilbilim araçlarına hizmet edebilmesi için söz konusu araya giren eklentiler ve deyimlerin gerçek kullanım bölütleri belirlenerek tahmin edilebilirliğin sağlanması amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere etiketlenen deyimler üzerinde yaptığımız sına sonuçları aşağıda sunulmaktadır.

4.3. YEREL SUNUCU TABANLI ERİŞİLEBİLİR DEYİM TAHMİN EDİLEBİLİRLİK ÇIKTILARI

Etiketleme yapılan deyimlere ait olan gerçek kullanım bağlamları *Tablo 5*'te verilen alfabetik sıra ile taranmış, en sağlıklı veriyi sunacağı düşünülen bağlamlar seçilmiş, bölütler arka arkaya gelecek biçimde sıralanmış ve tek bir dosyada yazılıma sunulması için birleştirilmiştir. Veritabanımızdaki her bir deyim derleminden çekilerek dosyaya yüklenmiştir; ancak *Tablo 5*'te kırmızı olarak işaretlenen deyimler derlemde bulunamadığından, bu bütünlük dosyada yer alamamıştır. Yine elde edilen sonuç, söz konusu bu deyimler de derlemde yer alsaydı, yüksek olasılıkla yakalanacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca oluşturulan bu dosyada TUD verilerine bir deyim araya birim alırsa hem eklentili hem de eklentisiz bölüt örneklerine yer verilmiştir.

Deyimlerin ve etiketlerinin yazılımlarla tanımlanabilmesi için üretilen kod dizgesi aşağıda sunulan metin üzerinden *for* döngüsünü tamamlamış ve eşleşme olan deyim ve etiketleri renklendirmiştir. Buna göre sarı renkli olan birimler deyim metin içinde saptandığını mavi renkli birimler ise o deyim etiketi ile eşleştiğini belirtmektedir. Söz konusu bu renkler yazılımın kendisi tarafından işaretlenmiştir. Deyimin yanında köşeli ayraç içerisinde küçük-büyük olarak kodlanan ifadeler ilgili deyim kavram etiketidir. Aşağıda Python koduna sunulan deyimlerin birkaç süreçten geçtikten sonra kavram etiketlenmesine yönelik sına bulguları sunulmaktadır.

Sınama. Deyimin Kodlandığı Tümcenin İşaretlenmesi

Reo kamyonlar , cipler , silahlar , hepsi Değirmendere Meydanı'nda . Birçok polisi askeri yetkililerden talimat alırken görmüştüm . Emir komuta zincirinin son noktasında asker vardı . Ona alternatif olanlara ise aba altından sopa [TEHDİT] gösteriliyordu . Ne abaya , ne de sopaya pabuç bırakacak olanlar da vardı . Tuğgeneralden meydanda çocuk bezi isteyen , branda , mama isteyen insan toplulukları ilginç bir . Çok uzun yıllardır , her gün bir adım daha ileri gidilerek siyaset pazarında alınıp satılmakta . Yok işler ters teperse , herkes bir yerlerden çark edebilmek üzere kendisine açık kapı bırakıyor . Yeni seçimden çıkmış ülkede , daha yemin töreni aşamasında siyasetçi , toplumun güvenini temellerden sarsacak , sonuçları çok büyük küçük oyunları , gözlerimizin önünde oynamakta bir sakınca . Ne olacağını kestiremiyordum . Rezil olup insanların diline düşmek istemiyordum . Belki de beni suçlayacaklardı . O gece kapının arkasında , korku içinde ağlayarak sabahı bekledim . Saatler geçtikçe çok ağırırma gitmeye [GÜCENİKLİK] başladı . Onuruma dokunmuş , beni çok yaralamıştı bu olay . Çünkü o insan gerçekten saygı duyup güvendiğim biriydi . Beni anlayabilecek tek insan olan halama giderek söylemeye . Dalıp unutmuşumdur , diyerek , paketten bir sigara çekti . Dudaklarının arasına sıkıştırırken , Feriha : Helal be ! diyerek , kibriti çaktı sigarayı özenle yaktı . Aslında Feriha , Ela'nın dediklerinin tersine , ağzı süt kokan [DENEYİMSİZLİK] , birilerinin baskısı altında bunalmış , terbiyeli bir aile kızı olduğu izlenimi edinmişti . Kısacası onun : Ben istediğim gibi yaşarım sözlerine inanmamıştı . Trabzon Milletvekili Cevdet Erdal de El Hakim'in öldürülmesini arı kovanına çomak sokulması [KİŞ KIRTMA] biçiminde yorumladı . Irak halkının kısa süre öncesine kadar Saddam'dan kurtulmanın sevincini yaşadığını , ancak işgal güçlerinin Saddam'ı aratır hale geldiğini söyledi . Çadırkentteki görevlilere bu konuda bir soru sorduğumda , devlet sırrı kovanına çomak sokmuşum gibi bir tavırla karşılaştım . Çünkü rejimin de yönetimin de sahibi millettir ve millet kendi zenginliğini koruyacak ve kendine ait görevi gayet basiretle yerine getirecektir . Gibi sokağa inerek başörtüsünü istismar edince duyacaksın gerçekleri söyleyince duymayacaksın , böyle şey olmaz . Yüzde 99'u Müslüman olan bir ülkede başörtüsü sorunu yaşanmamalıdır . Başörtüsüne yasak getirmek ateşle oynamak [RİSK] gibidir . Başörtüsüne itiraz olamaz . Müslümanlar incitilmemelidir . Fazilet Partisi'ne yüklenen Bahçeli ,

insanların inanan ve inanmayan diye ayrılmasının yanlış olduğunu da bildirdi . Kutan'dan ilginç soru :
Olarak kuruldu . Bu cumhuriyete sahip çıkma hakkımızı kullanmalıyız . Yeni bir beyin , yeni bir
yürek ve yeni bir pençe için daha ne kadar bekleyeceğiz ? Kartalı , birkaç beyni sulanmış ile yüreği
kararmışın yüzünden ölüme mi terk edeceğiz ? Yoksa , yeniden yükseklerde daha yükseklerde
uçurmanın haklı gururunu mu yaşayacağız ? Dİ PİETRO'YU BEKLERKEN Okullarımızda her sabah
. Buldu . Halam beni kucaklayarak , sevgi dolu bir ses tonuyla : Aaa ! Gel canım , hoş geldin , der
demez sevginin büyüklüğünü haykırmak geldi içimden . Ama hoş bulduk bile diyemedim . Halama
sarılırken boğazım düğümlendi , yutkundum . Akşamı halamlarda geçirip , ertesi gün okula döndüm .
Eda okuldaydı . Enstrüman çalışıyordu . Şaşırdım . Bir şeyler sezdim , ama bana anlatmıyordu . Bana
üç gün
. İçme suyu projesine yansıtılarak ödenecekse , 1) Özellikle deri fabrikalarının dereler yoluyla körfeze
akıttığı atık suların yarattığı maliyet niye benim cebimden çıkıyor ? 2) Sınıfsal bakışın burada borusu
ötmüyor [YETKİ] , Doğa bilimcilerin içselleştirme / dışsallaştırma içselleştirme / dışsallaştırma diye
ayırıp çözüm aradıkları bu soruna kayıtsız kalmak mümkün mü ? Beyefendilerin bir bölümü iş işten
geçtikten sonra kaleme sarılanlardan oldukları . Sırtımı ? Bu soruya cevap vermek , cevap
veremezseniz özür dilemek zorundasınız
. Fikre ve fikri mücadeleye önem veren bir kişi olarak tanınan sizin , fikirleri bu tür seviyesiz çamur at
malarla [İFTİRA] mahkûm etmek istemesini anlamak zordur . Bu , başka düşünmeye tahammülsüz ,
eleştiri ve tartışma kültüründen yoksun bir kafanın ürünü bir tutumdur . Bu konuda tavrınızı
düzelteceğinizi umuyorum . İntegral alt limit a ef u de u
. ... Atilla , bana , bitirdiği resmi gösterdi , Bak , ... Domalak dersi kaynatma çabasını bırakmış , pes e
tmmişti ; keyfi kaçmış , suratı Çarşamba pazarına dönmüştü [KARGAŞA] . Yanındakine , Başlık neydi
? Defteri yan çevirsene ... dedi . Atilla'nın resmine bakıp , Arkası böyle küt olmaz ki ... dedim . Atilla
çizdiğinden çok emin , Perspektif görünüşü böyle olur , . Bildiği gibi yapsın , derdi . Ben ilgisizdim , o
tuhaf bir hınç duyardı
. Bir araya geldiğimizde , söz ister istemez lise yıllarına gelirdi , bazen laf olsun diye , bazen damarına
basmak [KİŞKİRTMA] için , Kim , nerede , n'apıyordur şimdi ? derdim ; köpürdü . Bir gün beni de
Allah'a havale etmişti ; ben de onu . Sessiz sedasız çıkmıştık birbirimizin hayatından . Bazı hayatlar .
Adamların sayıları ve yerleri belli . Üstelik biz ele avuca sığmadığımız için zarar da veremiyorlar .
Onları suya götürüp susuz getirmiyor muyuz ? Bu iş için dokuz ayın çarşambalarını bir araya
getirmeye ihtiyaç yok . Size bir soru sorayım , ama cevabını da vereyim . Osmanlının kadrolu temel
askeri gücü neydi ? Yeniçerilerdi . Yükseliş dönemi dahil , bazı dönemler . De faydalanmamalıdır .
Onlara göre , Nakşibendilerin mistikliği bir gösterişten ibarettir . İki yüzlülükleri ve asıl saiklerinin de
haset olduğu konusunda fikir birliği içindedirler . Köyün imamı , Nakşibendilerin başkalarıyla düşüp
kalkmaktan kaçınmalarını izah için şu görüşe yer vermektir : Onlarda çekememezlik var ;
kalkınmadan , olan bitenden sadece kendi yüzlerinin gülmemesine içerliyorlar . Bir diğer köylü ,
mademki gâvur . Bakarak mı çağ atladığımız sanılıyor ? Asla temenni etmem ama , dünya dengeleri
bir değişirse , döviz rezervi iki haftada kaçır gider
. Sıra sıra turistik tesislerde de fareler cirit atar [ISSIZLIK] . Bir kitaplık kuramadığımız ilkokullara

bilgisayar koyma hayalleriyle , yirmi kanaldan yayın yapan TV şebekesiyle , jet sosyete katılımlarla , birkaç bin kilometre otoyolla , iyi bir iletişim ağıyla . Gün sınıfa girdiğimde Beyhan'ı sırasında tek başına oturmuş , konuşulanları dinlerken buldum , yanına oturdum . Sema henüz gelmemişti . Ayça ile Leyla her zamanki gibi baş başa vermiş fiskos ediyorlardı . Cem geldi , arkalarındaki sıraya oturdu . İlk ders , tarih ; izleyen ders , beden eğitimiydi . Tarih dersi bittiğinde Sema hala gelmemişti . Telaş içinde soyunma odalarına koşarken , aramızda . İnci firmasına diktirmiş hem de onları denemiş olmuştuk . Çünkü Ten'in bize verdiği fiyatlar artık altından kalkılmaz fiyatlar olmaya başlamıştı . Atilla Orhan , tam deyimi ile gemi azıya almış [İTAATSİZLİK] ve hiçbir zaman öğrenmiş oldukları için teşekkür etmeyi bile düşünmemişti . Uyanık bir Anadolu tüccarı idi , hiçbir zaman gerçek bir sanayici olamadı . Linda , benden aldığı . Özal döneminde başta hayali ihracat olmak üzere birçok yolsuzluk iddiasının ortaya atılması ve bu iddiaların boyutlarının trilyonlara dayanması , Örtülü Ödenekle ilgili tartışma ve iddiaları gölgede bıraktı [ÜSTÜNLÜK] . Özal'ın başbakanlığı sırasında Örtülü Ödenek konusu yine de sık sık gündeme geldi . Özal dönemindeki ilk Örtülü Ödenek tartışması ünlü halterci Naim Süleymanoğlu'nun Türkiye'ye getirilmesi . jazz müziğine Latin katmam . Ama Audiofact'de çalarken çalışımda biraz da Latin vardır . Seni Audiofact'in kurucuları olan Mehmet Ali Sanlıkol ve Onur Türkmen'e şikâyet edeyim de günün ü gör [CEZALANDIRILMA] , ama faydasız , bozacının şahidi şıracıdır diyorum ve hep beraber gülüyoruz . Erhan bir kere daha söz alıyor : Hiç kimsenin başkası gibi müzik yapmak zorunda olduğuna . Adayının özelliklerini sıralayan listeler yayımlanmakta . Şöyle , şöyle , şöyle olmalı , şu şu özellikler mutlaka bulunmalı ... Filan filan özellikler bulunmamalı . Nisan ayıyla beraber geri sayım başladı . Hariçten gazel okuyan biri diye düşünmeyin beni . Bizler ki bu diyarda günde üç öğün Türkiye'deki hava durumunu dinleyen insanlarız , yeni cumhurbaşkanımızın hususiyetleri elbette bizim de gündemimizin baş . Cevabın sualini de hâlâ bulmuş değiliz . İç içe yaşayan insan ve evrenin doğru ve yanlışlarını tarafsız bir değerlendirmeye alacak bir üçüncü objektif göz yok . Öyleyse havanda su döver gibi bir suçlu veya bir güçlü aramanızın anlamı nedir ? Batının ve doğunun birleştiği septisizm , burada yeniden karşımıza çıkıyor , bizi yeni arayışların içerisine sürüklüyor . Daum'un avukatı Rolf Stankewitz , Artık müvekkilim için tek karar verilmesi gerek . O da beraat dedi . Baya , G. Antep maçına hazır Tunus'un , Senegal'e yenilerek , Afrika Kupası'na havlu atması [KABULLENİŞ] üzerine yönetim Baya'yı beklemeye başladı . Tunus Milli Takımı'nda kaptan olarak görev alan Baya'nın yarın geleceği bildirildi . Uzun süredir yurt dışına tedavi gören Stavrum da . Ona göre çalış . İstiyordum . CHP Genel Sekreter Yardımcısı Mehmet Sevigen'e söyledim , genel başkanla konuşmuş , o da 'aşağıdakiler çalışsın , buna gerek yok ' gibi bir şey söylemiş . Aşağıdakiler çalışsın demek ipe un sermek [BAHANE] demektir . bey dışarı çıktılar , birazdan gelirler . Yemeğe mi gittiler acaba ? Hıh tövbe tövbe , ne yemeği ya , dışarı esnafa falan çıkmıştır . Daha sonra sokağa çıkınca biz de jeton düştü [ANLAMAMA] ve sekreterin hıh tövbe tövbesine tövbesine o zaman anlam verebildik , çünkü Ramazan başlamıştı . Haliyle zaten göt kadar olan ilçede yemek yemek için açık . Kurşun , tren kazası , yangın , şiddeti küçük - büyük depremler , sel felaketleri okuyordu yalnızca . Bir de birbirleriyle itişip duran siyasilerin hiç inandırıcı olmayan ipe

sapa gelmez demeçlerini . Kargayı bülbül diye satıyordu [KURNAZLIK] ikiyüzlüler . Haberler i açıcı değildi . İçişleri Bakanı zaydınlı istifa etmiş , yerine Hasan Fehmi Güneş gelmişti . İçişleri , Adalet Bakanlıkları olan bir ülke , sahipsizdi deta . Bende elimden geldiğince yardımcı olmak isterim ! Merhabalar ! Veri tabanı çalışmalarının son halini merak ettim şimdi . Çok zel ve güzel bir alışma . Yaklaşık yarım saattir kılı kırk yarararak okuyorum . Bir bitki aşığı ve yeşil sevdalısı olarak üzerime ne düşerse vaktim ve bilgim oranında her şeye varım . şu an ne yapmam gerektiğini bile . Bitirmek zorunda kaldığım ve geri istemek mecburiyetinde olduğum için de özür dilediğim bir statik devim vardı

. lmş babamın renksizleşmiş paltosu sol kolumun üzerindeyken , renksizleşmiş bir kuzu postuna b rnmş [SAHTEKARLIK] hırçın bir kurt gibi gözüküyor olmalıydım . İyi bir çocuğa benziyorsun oğlum , diye başladı Canan'ın babası . Benimle açık konuşacağını söyledi . Sorularına da lütfen açık . İşte orada dikiliyor onuncu derecenin dördüncü kademesinden  çocuklu , Nuray , Gülay , Tülay'ın biricik babaları Fadıl Toparlak ? Niçin dikiliyor Fadıl Toparlak ? Sebzenin meyvenin ederlerini görünce , küçük dilini yutup [şAşKINLIK] , dilsiz yontu mu oluverdi o pazar yeri kalabalığında ? Yo hayır ... Hiç bilmez mi Fadıl Toparlak , meyvenin sebzenin ederini ? Geçen hafta domates şu ederdense , bu . Ses olmayacak abi benim . Hastir eşşoğleşşek . Git , git de kurtulayım . Yeter artık ... Esrarkeş herif ... Hiç sesimi çıkarmadım ... Sadece Cc ile Reis'in gitmelerine üzülüyorum ... Ne güzel makara yapıyorduk [GEVEZELİK] ... Hatta bir gün üçümüz bir açık oturum dzenlemiştik . Konu , anlamsız sorunlara anlamsız arelerdi ... Saatlerce sürdü ... Gülmekten ldk ... Gittiler . Ve ev darmadağındı ... Sadece . p arayan martılar dolaştığında ... Kestirmeden zengin olmak ... Sıradan biri değil de havalı biri olmak ... Partilerden birine girip , fırsat çıktığında kahramanlık üstüne nutuklar söylemek ... Yedi dvele meydan okumak [İSYAN] ... Ve punduna getirip bir villa edinmenin yollarını aramak Beykoz tepelerinde ... Pıtıraklaşan ifte kişilikler ... Telefonlarda konuşurken değişik , politika konuşurken değişik , bilgili görünmeye çalışırken değişik , eğlence . İyice yitirdim . Gözlerimi yumarak yere yığılıp kaldım . Eşeğin anlattıkları burada bitiyor . Öyküyü yazarın tamamlaması gerek . Aldı yazar , bakalım ne dedi . Evet ne diyorduk ... Eşek böylece nalları dikip [ÖLÜM] teki dünyayı boyladı . Nasrettin Hoca biricik eşeğinin ölümüne zlmşt zlmesine ya , gene de ona söyleyeceğini söylemeden edemedi : Çok yazık oldu sana Karakaan . Açlığa tam . Hediyesi ? Doktor : Sana temiz bir köy havası şart Metin ... Yoksa ... Adam : Yoksa tatil hediyesi mi kazandık ? Doktor : Ben ne diyorum , sen diyorsun Metin ... Ciğerlerin diyorum ... Naneyi yemiş diyorum ... Durmadan sigara içiyorsun ... Eh , bir de İstanbul havasını buna eklersek , iki yıla kalmaz meftasın . Adam : Doktor Bey ... siz ... siz öleceğimi ima ediyorsunuz . Doktor . Kalesi burcuna astı . Baba İşhak'ın komutasındaki Türkmenler ise Amasya'ya ulaşınca kente saldırdı , cenk sonrasında Armağan şah'ı öldürdü , kellesini kale burcuna taktı , hemen Konya zerine yürüdü . d bokuna karışan Sultan , son çareyi denedi , Moğollara karşı Erzurum'da bekleyen ordusunu harekete geçirdi . Bu ordu Kırşehir'in Malya ovasında Baba İşhak'ın gleriyle karşılaştı . 1240 yılıydı , Baba İşhak . Kim bilir kaç tane akı gibi askeri harcamışlardır onlar , kirli hesapları yüzünden ? Durup dururken aklına gelmedi bunlar Burhan Demirtaş'ın . Otuz yıllık sevgili eşi Nurdan Hanım , parmaklarını ısırısın [şAşKINLIK] da kalanları da iş görmesin

diye sanki öyle güzel pişirmiş ki biftekleri . Yanına da patates , hıyar turşu , mısır , bir şeyler daha katıp , enfes bir . Kullandıkları garot benzeri bir düzeneğe boyunlarından bağlıyor , mengeneyle çevirdiklerinde ise kurbanların enselerine demir bir çivi batıyordu . Öyle ki , günahkârlar ölüp ölüp diriliyor , işledikleri cürümler yüzünden saçlarını başlarını yoluyorlar di [SİNİRLİLİK] . Bu günahkârları görüp yeterince ibret aldıktan sonra , Sakar katından Cahim güvertesine indiler . Sıcaklık dayanılmayacak kadar artmıştı . Burada da inim inim inleyen , ayılıp bayılan . Çırpınışları ! Farklı düşüncelere ve farklı yaşama tarzlarına asla tahammül edemez . Herkes kendisi gibi inanmalı , yaşamalı , davranmalı , giymeli , yemeli , içmelidir ! Olağan şartlarda uyumlu bir portre çizerek saman altından su yürütür ; birtakım güçleri kendi arkasında hissettiği an harekete geçer . Küçük yaşlarda gammazdır , kardeşlerini babasına , sınıf arkadaşlarını öğretmenlerine ve okul idaresine şikâyet eder ; büyüyünce . Yeni yetme züppeler gençler türk vatandaşlarını sevmezler . Ama yaşlılar tc vatandaşlarına taparlar . Esnafta aslında sevmez ama sana da mecburdur . Çünkü okul tatil olupta öğrenciler çekildi mi sinek avlarlar . Kısacası kıbrısta okumak istiyorsanız . Aylık en az 2 bin tl harçlığı gözden çıkarın . 2 - 3 bin tl ye bi ara alabilirsiniz . Çok işinizi görür . Özellikle . Fotoğraf arkasındaki yazıları not ettiğim kâğıdın arasına yerleştirmiştim ... O gün , Belkıs , müvekkilini yolcu edip masasına döndüğünde , pudriyerin kapağını kapattığını hatırlayıp büyük bir tedirginlik yaşamış , dahası soğuk terler dökmeye [ENDİŞE] başlamış ; sizi meşgul ediyorum , isterseniz daha sonra da görüşebiliriz diye ayağa kalkıp gitmeye yekinmiş , bir an önce yarattığım bu karabasandan kaçıp kurtulmak istemiştim ... İşte bu da kendi iç dünyasının çetrefil oyunlarından biriydi . Bir tarafta arzuları , bir tarafta bildikleri ... Bu oyunlar da olmasa çekilmezdi yaşam . Öyle ya , her şeyin sütliman olduğu [SAKİNLİK] bir ruh halinden kim ne yaratabilirdi ki ? Onun için , iç huzuruna erişmek , iç barışı sağlamak gibi felsefelerden hiç hazzetmezdi . Sanki yaşamın kendisi sütliman mı ? . Yok . Biz edebiyatını yapmadık , yaşayarak geldik dedi . El ele verelim CHP'nin raporlarında da üst kimlik olarak Türk vatandaşlığından söz edildiğini ancak Türk milleti denilmediğini kaydederek Tereciye tere satmayın diyen Erdoğan , Atatürk'ün , İslami unsurların önemine işaret ettiği bir konuşmasından alıntı yaparak Yaptığınız çağrışımalar çok yanlış . Elele verelim , millet bunu bekliyor diye konuştu . Haydi . Gecesinde tanıştığım Medad'la , Saraybosna'da yabancılar için pek geçerli olmayan sokağa çıkma yasağının içinden geçerek kentin yeraltına indik . Sevdanaların Sevdanaların çalıştığı restoranları , rock müziğin yalayıp yuttuğu [BELLEMEK] küçük kafeleri ve alkolün patlamış bir ampul gibi yerlere saçıldığı gece kulüplerini dolaştık . Savaşın zengin ettiği karaborsacılarla , yoksul ettiği genç kızlar yanyana oturmuşlardı . Adamın biri . eklemişti içinizi ferah tutun siz . Elindeki kolonyayla şakaklarını ovmayı sürdüren Kerami , yalnız kalınca , Allah'ım , demişti kendi kendine , bu ayıbı nasıl taşıyacağım ben ! Ailemizde böyle bir yüz karası olduğunu [UTANÇ] ya bir duyan olursa ... Koskoca Ortaçlı ailesinin içyüzünü ya öğrenen olursa ! Kardeşim hiç utanmadan hisselerimizi alıyor ! Allah'ım , ben ne yapacağım şimdi ? Zorlukla kalkmıştı . Art niyetli , yalancı , vicdansız , hilekâr saraylı bir erkek , şehirden masum faziletli , iffetli , vefakâr , sadık ve aile değerlerine bağlı bir kıızı çeşitli vaatlerle kandırır , hamile ve yüzüstü bırakır [İHANET]

; kız bu gayri meşru çocuğu ile ortada kalır . Ailesi de toplum tarafından dışlanır ve horlanır . Buna misal olarak , Friedrich Schiller'in ' Kabale und Liebe ' , Goethe'nin . Kendi camilerini açarak yerine getirebilirler . Çoğulcu politikanın da iki farklı türevinden bahsedebiliriz . Kültürel anlamda çoğulculuk doğrudan doğruya yapısal çoğulculuğu da beraberinde getirir . **Ancak her iki çoğulculuğun at başı gittiği [EŞİTLİK]** alanlar çoğu kez sınırlıdır . Kültürel alanda çoğulcu olan hükümetler yapısal anlamda asimilasyonist bir politika takip ederek biçimi çoğulcu özü asimilasyonist olan politikalar . Değilim ama aslına bakarsanız bir seriden bu kadar iyi bir şey beklemiyorsunuz pek . Diğer filmlerin sesini ve tonunu yakalamışlar Ve sürpriz unsurlarını . Eğlenceliydi . **At gözlüğü takmış [DEĞİŞMEZLİK]** kişileri oynamayı severim Canlandırdığınız Willy Bank karakterinden söz eder misiniz ? Biraz megaloman bir tip . İşi onun her şeyi , otelleri onun her şeyi ; o kadar ki . Tane tane anlatsın . Nasıl bir enerji var ki bu adamda , tüm bu işleri zamanında yetiştiriyor . **Hayır , tüm bu işleri de çok da iyi yapıyor , işte şalterlerimin attığı [ÖFKE]** nokta tam da burası . Aklım alamıyor bu durumu , arkadaş benim hayatıma bakıyorum iki iş yaptığım zaman , dünyam şaşıyor , muhakkak bir şeyler eksik gidiyor . Bu . **Osmanlı gemisi şapa oturmuştur [BAŞARISIZLIK]** . **Bundan çok etkilenmiş olmalısınız ki , Türkçede , içinden çıkılması güç durumlar için şapa oturmak [ÇARESİZLİK]** deyimi kullanılır . **Uzun sözün kısası şu : Osmanlı bu coğrafyada şapa oturdu [ÇARESİZLİK]** . **Bu öyle bir şapa oturma [ÇARESİZLİK]** ki , etkisi kuşaklar boyu sürecek ... Öykülerle , türkülerle bir kuşaktan ötekine yüzecek ... ADIN MUSTAFA'YSA ARAPÇA KONUŞMAN GEREKİR ! Hudeyde . Herif ! Topuklarını sürüyüp durma , şimdi kramponları yediririm sana . Onun bu yakası açılmadık küfürleri ertesi gün tüm Samsun'a yayılır , kahvehanelerde ve liselerde dilden dile dolaşırdı . Tepesi attığında kadın - erkek , çoluk - çocuk dinlemiyordu . Bir gün cadde ortasında güpegündüz , kendisine gülen iki kadına avazı çıktığı kadar bağırıyordu : Orospulaaar ! Evet ibneyim , var mı diyeceğiniz ? Kasa benim değil . Olaylardır . Her yıl periyodik olarak dünyada meydana gelen depremler bu hareketliliğin sonucudur . Üzerinde yaşadığımız Anadolu'yu hareket halinde tutan , bu hareketliliği ile yüreğimizi ağzımıza getiren ve Kuzey Anadolu Fay Hattı da işte bu hareketliliğin önemli temsilcilerinden biridir . Aslında yaşanan tüm acılarda , yıkımlarda KAF'nın hiçbir kabahati yok . Aşağıdaki tabloya baktığımızda , depremlerin ne . Etmeyin , bize bırakın . Daha önceleri seyrek de olsa , İstanbul'daki bir iki zengin okuldan talepler gelmişti . Tırnakları ojeli kolej öğrencileri bu işleri yüzlerine gözlerine bulaştırdılar ve fiyasko ile sonuçlandırdılar . Biz de böyle konularda temkinli olmaya karar vermiştik . Bakın binbaşım dedim , Benim babam , kardeşim dahil yedi sülalem askerdir . Onun için askerlere sonsuz saygı . Da yayılmakta olduğunu görüyoruz . Ergenekon dalgasından korku dalgası haline geldi . **Genç : Zıvanadan çıktı [KONTROLSÜZLÜK]** . **Tunceli Bağımsız Milletvekili Kamer Genç de bir b asın toplantısıyla operasyona tepki gösterdi : İktidar zıvanadan çıktı [KONTROLSÜZLÜK]** . Türkiye'yi faşizan yöntemlerle yönetme uygulamasını başlattı . ART'ye yapılan baskın basın hürriyetini ve Anayasa'yı ihlaldir . Rekorudur ! Taşdemir beylerin haşingge teyatrosu eşliğinde canlı yayında sistematik işkencelemeye maruz bırakılmaktalar . Üstelik nasıl diyelim taciz edilen çocukları biz korumak zorundaysak , akıl hastalarını filan ; gerçeklik balatalarını hepten yakmış / sıyırtmış yakmış / sıyırtmış olduğu anlaşılan Banu Alkan'ın DA kendine RAĞMEN korunmaya alınması , Bu

Gidişata bir dur denmesi gerekmektedir . Tövbekâr olmamız icap ediyor ise ; bu ÖRNEKLEM'in . Yalnız hissettim kendimi . Konuşacak çok fazla kimse yoktu . Turistler müşteri , otobüs şoförü ise iş arkadaşıydı . Şoförle uzun uzun konuşuyor ama diferansiyel muhabbetinden ileri gidemiyorduk . Bazen balata sıyırdı [DELİLİK] , bazen bir gün rampaya sarmışım derken , tükeniyordu sohbetler . Uzun otobüs yolculuklarından birinde , yazmayı keşfettim . Önce küçük notlar aldım , sonra öyküler yazmaya başladım . Şiir bile . arpa gibi temel besin kaynaklarını insan tarım yoluyla topraktan elde edebilmektedir

. Bununla birlikte , yeni bir yaşam biçimine geçmiş ve yılanın şiddetle birleştirildiği cinsellik insanın b aşına çorap örmeye [SİNSİLİK] başlamıştır . Bu iki anlamda önem kazanır ; birincisi , yerleşik düzene geçildiği için göçebeliliğin verdiği yıpratıcı etkiden uzaklaşmış ve yaş ortalaması artmaya başlamıştı . Buna bağlı olarak . Bir bölgede oturup hekimlik yapması ve üstelik piyasaya göre düşük ücretle hasta bakmasının , yoksul günleri yapmasının , fincancı katırlarını sürekli tedirgin ettiğini bilmelisin . Eğer başına yeni çoraplar örülmesini [SİNSİLİK] istemiyorsan , ilk iş olarak buradan taşı tarağı toplayıp sosyo - ekonomik durumu daha az duyarlı bir semte yerleşmelisin . Biz seni sevdiğimiz ve başına bir daha böyle . Osman'ın yalan söylediğini anlamıştı . Osman hiç yalan söylemezdi oysa . Annesi onun şimdiye kadar yalan söylediğini duymamıştı . Bu yüzden kadıncağız üstelemedi . Ama içine kurt düştü [ŞÜPHECİLİK] . Kendisi evde yokken Osman haylazlık yapıyorsa , bu çok kötü bir şeydi . Onun hayatta tek umudu çocuklarıydı . Bütün gücünü , onları yetiştirip adam etmek umudundan alıyordu . kedisi hediye almış ... Damat Ercan Saatçi kediyi helvaya benzettiği için ona Koska ismini takmış ... Bütün yemek boyunca gözlerimi kediteden ayıramadım ve o gece içime bir kurt düştü [ŞÜPHECİLİK] . Mutlaka benim de bir kedim olacak ... Ben de Hürriyet Ailesi'ndeki kedi severler grubuna dahil olacağım diye kendimi şartlandırımdı . Eve döner dönmez kedisi olan dostlarımı . On mu ? Çok tuhaf insanlar . Dünyada bir örneğimiz bile yok . Aziz Nesin , Ülkemizin yüzde 65'i aptal demiş . Yanılmış ... Aptal değil , cin gibi insanlar . Şeytana bile külahı ters giydiririz . Bilmediğimiz hiçbir şey yoktur ! Politika , ekonomi , tıp , astronomi . Ne varsa ... Pek okumaya yazmaya gerek de yok . Bunlar , bir şey değil . İleriye de görüp .

Sınama metninde yer alan toplam 68 deyimden 61 adet deyim yazılım tarafından deyimden geçtiği tümcede yakalamış hem tümce deyim hem de kavram eşleştirilmesi, deyimden kodlandığı ilgili bağlam çerçevesinde anlam bütünlüğüne uygun olarak doğru bir biçimde yapılmıştır. Bu durum da hem araştırmacı tarafından gerçekleştirilen etiketlendirmenin doğru olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Söz gelimi,

(25)

Eşek böylece *nalları dikip* [ÖLÜM] öteki dünyayı boyladı. Nasrettin Hoca biricik eşeğinin ölümüne üzölmüştü üzölmesine ya, gene de ona söyleyeceğini söylemeden edemedi: Çok yazık oldu sana Karakaçan.

Örnek (25)'te yer alan TUD gerçek kullanım bölüntüde de görölebileceği üzere *nalları dik-* deyimini anadil konuşucusu araştırmacı ÖLÜM kavramını etiket olarak kullanmıştır ve tümcenin geçtiği bağlamda bu kavramlaS söz konusu deyimın temsil ettiği anlam içeriğini korunmaktadır. Bu noktada yaptığımız etiketlemelerin tutarlı ve gerçekçi sonuçlar sunduğu söylenmelidir. Basit bir oran orantı alma yöntemi ile hesaplandığında doğru eşleşme oranının % 89,7 olduğu görölmektedir. Metin içinde yer alan *külâh giydir-* deyimi *for döngüsü* tarafından yakalanamamıştır. Bunun olası bir nedeni “külâh” sözcüğünün dil modeli içerisinde kodlanmamış olmasından ya da yazımda külâh sözcüğü içerisinde yer alan <a> yazıbiriminin *işaretli vurgu* (circumflex) almış biçimde yazılmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Eşleşmenin doğru yapıldığı kullanımlardan tipik örnekler aşağıda sunulmaktadır;

(20)

- a. ...Sevdanaların çaldığı restoranları , rock müziğin yalayıp yuttuğu [BELLEMEK] ...
- b. ...Öyle ya , her şeyin sütlıman olduğu [SAKİNLİK] bir ruh halinden ...
- c. ...Atilla Orhan , tam deyimi ile gemi aزیya almış [İTAATSİZLİK] ve hiçbir zaman ...
- d. ...Aslında Feriha , Ela'nın dediklerinin tersine , ağzı süt kokan [DENEYİMSİZLİK], ...
- e. Başörtüsüne yasak getirmek ateşle oynamak [RİSK] gibidir ...

Sınama metninden elde edilen bir diğerk bulgu da değıştirime uğramış olan ve eklenti alan *balatayı sıyr- başına çorap ör- içine kurt düş* ve *külâh giydir-* deyimlerinin *külâh giydir-* deyimleri haricinde diğerk deyimlerin özgün biçimlerinin yazılımcı yakalandığı ve eşleştirmelerinin yapıldığı, ancak araya eklenti alması durumunda *külâh giydir-* ve *balatayı sıyr-* deyimlerinin (kırmızı ile işaretlenmiş deyiler) eşleşme gerçekleştirmediği ve yazılımın da bu kullanımları yakalayamadığı saptanmıştır. Söz konusu kullanımlar şu biçimdedir;

(21)

- a. ...bilmelisin . Eğer başına yeni çoraplar örölmesini [SİNSİLİK] ...

- b....gözlerimi kediden ayıramadım ve o gece içime bir kurt düştü [ŞÜPHECİLİK] ...
- c. ...gerçeklik balatalarını hepten yakmış / sıyırtmış...
- d. ...Şeytana bile külâhı ters giydiririz

Görüldüğü gibi anadili konuşucusu araştırmacının gerçekleştirdiği IBM çerçevesindeki etiketler, araya giren birimlerin tespit edilmesi, Phyton üzerinden kod geliştirilmesi ve temel aldığımız dil modeline deyimlerin ve etiketlerin tanıtılması, hedefe uygun yerel web tabanlı erişim geliştirilmesi ve sınamanın yapılması çalışmamızın varsayımının doğrulandığını göstermiş olmaktadır. Diğer bir deyişle Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramların belirlenmesi bilgisayarlı dilbilim çalışmaları açısından deyimlerin tahminedilebilirliğinde işlerdir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dilsel birim olarak incelenmesinde tartışmalı ve sorunlu çözümlemelerle karşılaşılın deyimlerin genel anlamda bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahmin edilebilirliğinin sağlanması için bir veri etiketleme yöntemi sunmayı amaçlanan bu çalışmanın ilk araştırma sorusunda Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramların belirlenmesiyle bilgisayarlı dilbilim çalışmaları açısından deyimlerin tahmin edilebilirliğinin gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği sorgulanmıştır. Bu noktada veritabanını oluşturan deyimler öncelikle anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde var olan ve o deyim i temsil ettiği düşünölen bir kavram ile etiketlenmiştir. IBM adı verilen bilişsel kuramsal bir yöntem olan modelle kavram etiketlemesi yapılmıştır. Sonraki aşamada deyimler TUD üzerinden gerçek veriler üzerinden incelenmiş, gerçek kullanım bölütleri alınarak deyim in geçtiği en iyi bağlamı sunan örnekler yazılımlara tanıtılmak üzere bir metin biçimine dönüştürölmüştür. Çalışmanın veritabanını oluşturan 68 deyimden toplamda 4 deyim in arasına başka bir birim aldığı saptanmıştır. Buna göre araya giren birimler var olan özgün deyim in anlamını netleştirmek ve belirginleştirmek amacı ile deyimde bir değiştirim uygulamaktadır. Deyime eklenen yeni birim deyim i birimlerin ilkinden sonra gelmektedir. Konum olarak bakıldığında genellikle öbeğ in baş kısmını nitelediği söylenebilir. Elde edilen bu bulgular alanyazında Nicolas (1995) ve Leech (2006) tarafından öne sürölen deyimlerde değiştirim sürecini destekler yöndedir. Elde edilen bu bulgu deyimlerin bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahmin edilebilirliğinin sağlanmasına önemli bir katkı sunmaktadır, çünkü dilsel bir verinin yazılımlarca tanınması söz konusu veriye yönelik tanımlanan özelliklerle doğru orantılıdır. Veri etiketlemesi yöntemi oluşturmayı amaçladığımız bu çalışmada da deyimlerin bu türden özelliklerinin saptanması tahmin edilebilirlik olasılığının daha da yükselmesine olanak sağlayacaktır.

Sonuç olarak çalışmanın ilk araştırma sorusunda deyimlerin düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavramlar ile etiketlenmesinin bilgisayarlı dilbilim araçlarınca deyimlerin tahmin edilebilirliğinde işlediği bulgusuna ulaşılmıştır, çünkü IBM çerçevesinde etiketlenmiş kavramlar, ilgili deyim in kodlandığı içeriği sağlamaktadır.

Çalışmanın ikinci araştırma sorusu İBM çerçevesinde Türkçe deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenleri olarak kavram etiketlerinin ne olduklarının saptanmasına yöneliktir. Çalışmadan elde edilen bulgularda da sunduğumuz üzere toplamda 68 deyim 57 adet kavram ile etiketlenmiş; etiketlenme sıklığı olarak %7 oranı ile en çok SAHTEKARLIK kavramının etiketlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonraki etiketlenme sıklıkları %3,5 ile KIŞKIRTMA, KONTROLSÜZLÜK, KORKU ve SİNSİLİK olduğu gözlemlenmektedir.

Çalışmanın veritabanını oluşturan deyimler incelendiğinde bazı deyimlerin anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde çok net bir kavrama gönderimde bulunduğu saptanmıştır. Sözelimi, *at başı git-* (EŞİTLİK), *yüzüstü bırak-* (İHANET), *yüreği ağzına gel-* (KORKU), *saçını başını yol-* (SİNİRLİLİK) ve *borusu öt-* (YETKİ) gibi deyimler etiketleme aşamasında herhangi bir zihinsel bulanıklık yaratmamıştır. Öte yandan, *at gözlüğü tak-* (DEĞİŞMEZLİK/SİNİRLİLİK/SABİTLİK), *hariçten gazel oku-* (HADSİZLİK/UKELALIK/BİLMİŞLİK), *kurt masalı oku-* (SAHTEKARLIK/YALANCILIK) deyimlerinde anadili konuşucusu ikinci bir kavramı etiketleme yoluna gitmektedir. Bunun nedeninin, Bybee'nin (2010) de ileri sürdüğü üzere, dil kullanımının ve insan deneyiminin ne tür etkileşimler gösterdiğine odaklanan bilişsel yaklaşımın, bilişsel temsillerin deneyimle güçlü bir biçimde ilişkili olduğunu savunması; dolayısıyla deyimlerin de kavramsal dizgemizde biçimlenen bir dilsel veri olduğu düşünülürse anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde kimi deyimlerin farklı kavramlar ile ilişkilendirilmesinin olası olduğu söylenebilir.

Etiketleme aşamasında anadili konuşucusu olan araştırmacının bazı deyimlerde tek bir kavram ile etiketleme yapmış olmasına karşın etiketlenen kavramın ikili bir gönderim sunduğu gözlemlenmiştir. Sözelimi, *gününi gör-* deyimini anadili konuşucusu olan araştırmacı tarafından CEZALANDIRILMA kavramı ile etiketlenmiştir. Ancak söz konusu cezalandırılma anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde sadece olumsuz gönderim uyandırmamış aynı zamanda olumlu bir gönderim de sunmuştur. Benzer bir biçimde *koynunda yılan besle-* deyimini de İHANET kavramı ile etiketlenmiş ve anadili konuşucusu olan araştırmacının zihninde ihanet eden ve ihanete uğrayan biçiminde ikili bir gönderim oluşmasına neden olmuştur. Böylesi ikili bir durumun ortaya çıkması Evans ve Green (2006) tarafından ileri sürülen dil düşünce kalıplarını yansıtır ve dilin, düşünce ve

duyguların doğası, yapısı ve düzenlenişi hakkında fikir veren bilişsel işlevler için bir pencere sunduğu görüşünü destekler biçimdedir, çünkü insan zihni -dolayısıyla bilişi- içinde çokça pencerenin olduğu bir ağıdır ve anadili konuşucusu olan araştırmacının kendi zihninin tasarım özelliklerini dil kullanımına yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, elde edilen bulgular birçok farklı açıdan değerlendirilebilir. Buna göre, alanyazında sorunlu(!) bir olgu olarak değerlendirilen deyim olgusunun çalışmada sunduğumuz veri etiketleme yöntemi aracılığıyla incelendiğinde birçok özelliğinin ortaya çıkarılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Öyle ki, derlem üzerinden yaptığımız incelemelerde deyimlerin hem gerçek kullanım bölütleri hem de başkaca birimler ile değiştirim aşamasına girip girmedikleri saptanabilmiştir. Bir dilsel veri olarak tanımladığımız deyimler, onları yansıtan düşünce içeriklerinin bir parçası olarak kavramlar ile etiketlenebilmekte, böylelikle bundan sonraki çalışmalarda bilgisayarlı dilbilim araçlarına hizmet edecek başkaca yazılımlar ve daha geniş veritabanları aracılığıyla tahminedilebilirliği yükseltilebileceği öngörülmektedir. Kuşkusuz bu noktada deyimlerin biçimsel özellikleri gözetilmeli, kurucularının adıl ve eylemcil çekimlerinin dökümü yapılmalıdır.

Deyimler özelinde gerçekleştirdiğimiz ve bir yöntem olmasını amaçladığımız bu veri etiketleme aşamaları diğer birçok dilsel verinin de etiketlenmesi ile dilsel verilerin yapay zeka, makine öğrenme ve derin öğrenme gibi alanların gelişmesine daha da katkı sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Dahası, bu zamana kadar deyimlerin alanyazında anlambilimsel, sözdizimsel ve işlevsel temellerde incelenmesinin dışında bilişsel dilbilim modelleri temelinde bilgisayarlı dilbilim araçlarınca incelenebileceğini ve elde edilen sonuçların doğrudan insan bilişinin özelliklerini yansıttığı saptanmıştır.

Çalışmamızdan elde edilen çıktılar birçok farklı disiplin tarafından kullanılacak bulgulara sahip olması açısından önemlidir. Çalışma, sadece dilbilimin değil bilgisayar ve yazılım disiplinlerince de bir yöntem olarak kullanılabilecek aşamalara sahiptir. Bu yöntemin aşamaları izlenerek atasözü, basmakalıp anlatımlar, özdeyişler gibi dilsel birimler etiketlenerek bilgisayarlı dilbilim araçlarınca tahminedilebilirliği artırılabilir. İzlenecek yöntem ile daha büyük dilsel verilerin etiketlenmesi sağlanabilir. Böylelikle bir dile ait olan özellikler bilişsel açıdan da değerlendirilebilir biçime dönüştürülmesi sağlanabilir. Türkçede yer alan tüm

deyimler bu yöntem ile etiketlenerek bir deyim derlemi oluşturulabilir: çeviri ya da özetleme yazılımlarında artık deyimlerden kaynaklanan hataların en aza indirilmeleri sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Abdikalyka. K. S., Abitzhanova Z. A. ve Otarbekova, Z., K. (2016). Concept as the Main Research Object of Cognitive Linguistics. *International journal of environment and science education*. (11): 3167-3178.

Abdul-Raof, H. (2001). *Quran translation: Discourse, texture and exegesis*. Surrey, UK: Curzon Press.

Adalı, K., Dinç, T., Gokirmak, M. ve Eryiğit, G. (2016). Comprehensive annotation of multiword expressions for Turkish. *Proceedings of TurCLing* (pp. 60-66), Düzenleyen Mevlâna Üniversitesi. Konya. 3-9 Nisan 2016.

Akar, Y. (1991). Türkçe deyimler ve sorunları. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 1-13.

Aksan, Y., Aksan, M., Özel, S. A., Yılmaz, H., Demirhan, U. U., Mersinli, Ü., Bektaş, Y. ve Altunay, S. (2016b). Web tabanlı Türkçe Ulusal Derlemi (TUD). *Proceedings of the 16th Academic Computing Conference* (ss.723-730). Editors Mustafa Akgül, Ufuk Çağlayan, Ethem Derman ve Attila Özgüt. İstanbul: Gamze Yayıncılık.

Aksan, Y., Özel, S., Yılmaz, H. ve Demirhan, U. U. (2016a). The Turkish National Corpus (TNC): Comparing the architectures of v1 and v2. *TurCiLing 2016 Bildirileri* (pp. 32-37), Düzenleyen Ege Üniversitesi ve Mevlana Üniversitesi. Konya. 4 Nisan 2016.

Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2*. İstanbul, Türkiye: İnkılap Kitabevi.

Alati, A. R. (2015). *A pragmatic analysis of Olunoyole idioms*. University of South Africa: Pretoria.

Almohizea, M.I. (2017). The Placement of Idioms in Traditional and Non-Traditional Approaches. *International Journal of Language and Linguistics*. 3(5): 40-49.

Alqahtni, H. M. (2014). *The structure and context of idiomatic expressions in the Saudi press*. (Unpublished Doctoral Dissertation). United Kingdom: University of Leeds.

Arıca-Akkök E. (2007). Deyimlerin Anlambilimsel ve Bilişsel Özelliklerine Göre Tahmin Edilebilirliği: Yabancı Dilde Bir Uygulama. *Dil Dergisi*. (138):18-33.

Ayto, J. (2020). *The Oxford Dictionary of Idioms*. United Kingdom: Oxford University Press.

Baldwin, T. ve Kim, S. N. (2010). Multiword expressions. *Handbook of Natural Language Processing* (pp.267-292). Editors Nitin Indurkhyave ve Fred Damerau. Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor and Francis Group.

Baranov, A. N. ve Dobrovol'skij, D. O. (1996). Cognitive modeling of actual meaning in the field of phraseology. *Journal of Pragmatics*. (25): 409–429.

Bargmann, S. ve Sailer, M. (2018). The syntactic flexibility of semantically nondecomposable idioms. *Multiword expressions: Insights from a multi-lingual perspective* (pp. 1-30). Editors Manfred Sailer ve Stella Markantonatou. Berlin, Germany: Language Science Press.

Barkema, H. (1996). Idiomaticity and terminology: A multi-dimensional descriptive model. *Studia Linguistica*. 50(2), 125–160.

Barz, I. (1996) Komposition und Kollokation. Nomination. *Fachsprachlich und gemeinsprachlich* (pp. 127-146.). Editors Clemens Knobloch ve Burkhard Schaeder. Opladen: Westdeutscher Verlag

Bauer, L. (1983). *English Word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bayat, N. ve etinkaya, G. (2014). Tanınırlık ve Saydamlık Derecesi Bakımından Deyimlerin Anlaşılabilirliği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(17): 205-232.

Bobrow, S. ve Bell, S. M. (1973). On catching on to idiomatic expressions. *Memory ve Cognition*. (1): 343-346.

Booij, G. (2009). Phrasal names: A constructionist analysis. *Word Structure*. (2): 219-240.

Bowen, G. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*. (9):27-40.

Bruening, B. (2010). Ditransitive Asymmetries and a Theory of Idiom Formation. *Linguistic Inquiry*. 41(4): 519–562.

Brysbaert, M., Stevens, M., Mandera, P., ve Keuleers, E. (2016). How Many Words Do We Know? Practical Estimates of Vocabulary Size Dependent on Word Definition, the Degree of Language Input and the Participant's Age. *Frontiers in psychology*. (7)1116: 1-11.

Burger, H. (1998). *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Bielefeld: E. Schmidt Verlag.

Burger, H. (2010). *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt.

Burger, H., Annelies, B. ve Ambros, S. (1982). *Handbuch der Phraseologie*. Berlin and New York: de Gruyter.

Bybee, J. (2010). *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cacciari, C. ve Tabossi, P. (1988). The comprehension of idioms. *Journal of Memory & Language*. (2): 668-683.

Caillies, S. ve Butcher, K. (2007). Processing of Idiomatic Expressions: Evidence for a New Hybrid View. *Metaphor and Symbol*. 22(1): 79–108.

Cain, K., Towse, A. ve Knight, R. (2009). The development of idiom comprehension: an investigation of semantic and contextual processing skills. *Journal of Experimental Child Psychology*. 102(3): 280–298.

Can, Ö. (2020). Türkçe Deyimlerin Temsil Ettiği Düşünce İçeriklerinin Bileşenleri Olarak Kavramlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 7(1):176-190.

Chafe, W. L. (1968). Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm. *Foundations of Language*. 4(2): 109-127.

Chakraborty, T. (2011). *Multiword Expressions*. (Unpublished Master Dissertation). Kolkata: Jadavpur University Department of Computer Science and Engineering.

Chomsky, N. (1972). *Language and mind*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.

Chomsky, N. (1980). *Rules and representations*. New York, NY: Columbia University Press.

Cienki, A. (2007) Frames, Idealized Cognitive Models, and Domains. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (pp. 27-47). Editors Dirk Geeraerts ve Hubert Cuyckens. Oxford University Press, New York.

Colombus, G. (2012). *An Analysis of the Processing of Multiword Units in Sentence Reading and Unit Presentation Using Eye Movement Data: Implications for Theories of MWUs*. Canada: Library and Archives.

Copestake, A., Lambeau, F., Villavicencio, A., Bond, F., Baldwin, T., Sag, I., ve Flickinger, D. (2002). Multiword Expressions: Linguistic Precision and Reusability. *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation* (pp. 1941-1947), Düzenleyen European Language Resources Association. Las Palmas, Canary Islands – Spain. 29-31 Mayıs 2002.

Cowie, A. (1981). The Treatment of Collocations and Idioms in Learner's Dictionaries. *Applied Linguistics*. (2): 223-235.

Cowie, A. (1988). Stable and creative aspects of vocabulary use. *Vocabulary and language teaching* (pp. 126-137). Editors Ronald Carter ve Michael McCarthy. Harlow: Longman.

Cowie, A. C. (1998). *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Oxford: Clarendon Press.

Croft, W. ve Cruse, D. A. (2004) *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul, Türkiye: Toroslu Kitaplığı.

Dirven, R. (2005). Major strands in Cognitive Linguistics. *Cognitive Linguistics: Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction* (pp. 17-68). Editors In Francisco Ruiz de Mendoza Ibáñez ve Maria Peña Cervel. Berlin, New York: De Gruyter Mouton.

Dobrovol'skij, D., ve Piirainen, E. (2018). Conventional Figurative Language Theory and idiom motivation. *Yearbook of Phraseology*. (9): 5-30.

Ekiz, D. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Ercan, G. S. ve Can, Ö. (2015). Deyimlerin Edimbilimsel Olarak Ulamlaştırılmasına İlişkin Bir Öneri: Türkçede ‘erkek’e gönderimde bulunan deyimler, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. (1): 63-83.

Evans, V. ve Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. United Kingdom: Routledge.

Evans, V., Bergen, B. K. ve Zinken, J. (2007). The cognitive linguistics enterprise: an Overview. *The cognitive linguistics reader* (pp.2-36). Editors Vyvyan Evans, Benjamin K. Bergen and Jörg Zinken. London: Equinox.

Fernando C. (1996). *Idioms and idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press.

Fernando, C. ve Flavell, R. (1981). *On Idiom: Critical Views and Perspectives*. Exeter: University of Exeter.

Fillmore, C. (1985). Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica*. (6): 222–54.

Fillmore, C. J., Kay, P. ve O’Connor, M. C. (1988). Regularity and idiomaticity in grammatical constructions. *Language*. (64): 501-538.

Fillmore, Ch. J. (1975). An alternative to checklist theories of meaning. *Proceedings of the Berkeley linguistic society* (pp. 123– 131). Editors Cathy Cogen, Graham Thurgood ve Kenneth Whistler. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society.

Fillmore, Ch. J. (1982). Towards a descriptive framework for spatial deixis. *Speech, place and action: Studies in deixis and related topics* (pp.31-59). Editors Robert J. Jarvella ve Wolfgang Klein. New York: John Wiley & Sons.

Fillmore, Ch. J. (1986). Varieties of conditional sentences. Eastern States Conference on Linguistics (ESCOL) (pp.163–182), Düzenleyen University of Pittsburgh ve Carnegie Mellon University. Ohio. 10-12 Ekim 1986.

Gärdenfors, P. (1999). Some tenets of cognitive semantics. *Cognitive Semantics: Meaning and Cognition* (pp. 19-36). Editors Dalam Alwood ve Peter Gärdenfors. Amstredam: John Benjamins.

Geeraerts, D. ve Cuyckens, H. (2007). *The Oxford handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press,

Gibbs, R. W. (1980). Spilling the beans on understanding and memory for idioms in conversation. *Discourse Processes*. (9): 17–30.

Gibbs, R. W. ve O'Brien, J. (1990). Idioms and mental imagery. *Cognition*. 36(1): 35–68.

Gibbs, R. W., Jr. (2002). Idiomaticity and human cognition. *Foundations of cognitive psychology: Core readings* (pp. 733–749). Editors Daniel Levitin. USA: MIT Press.

Gibbs, W.R., Nayak, N.P. ve Cutting, J.C. (1989). How to kick the bucket and not decompose. *Journal of memory and language*. 28(5): 576-593.

Glucksberg, S. (2001). *Understanding figurative language*. New York, NY: Oxford University Press.

Glucksberg, S., Brown, M. ve McGlone, M. S. (1993). Conceptual metaphors are not automatically accessed during idiom comprehension. *Memory and Cognition*. (21): 711– 719.

Goldberg, A. (1995). *Constructions: a construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.

Grant, L. E. (2003). A corpus-based investigation of idiomatic multiword units. (Unpublished Doctoral Dissertation). Wellington: Victoria University of Wellington.

Grégoire, N. (2009). DuELME: a Dutch electronic lexicon of multiword expressions. *Lang Resources and Evaluation*. (44): 23–39.

Gries, S. T. (2008). Phraseology and linguistic theory: a brief survey. Phraseology: an interdisciplinary perspective (pp. 3-25). Editors Sylviane Granger ve Fanny Meunier. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Guan, J. (2009). The Cognitive Nature of Metonymy and Its Implications for English Vocabulary Teaching. *English Language Teaching*. (2):179-183.

Halliday, M.A.K. (2006). *The Language of Science*. London, New York: Continuum.

Hockett, C. F. (1958). *A Course in Modern Linguistics*. New York: Macmillan.

Huber-Okraïneç, J., Blaser, S. E.ve Dennis, M. (2005). Idiom comprehension deficits in relation to corpus callosum agenesis and hypoplasia in children with spina bifida meningocele. *Brain and Language*. (93): 349-368.

Huning M., ve Schlucker B. (2015). Multi-word expressions. *Word-formation: An international handbook of the languages of Europe* (pp. 450–467). Editors Peter Muller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen ve Franz Rainer. Berlin: De Gruyter Mouton.

Ibarretxe-Antuñano, I. (2004). What's Cognitive Linguistics? A New Framework for the Study of Basque. *Cahiers de l'Association for French Language Studies*. (10): 3-31.

İşeri, K. (2010). Türk üniversite öğrencilerinin deyimleri tahmin etme durumları. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. (27): 385-405.

Jackendoff, R. (1997). *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, MA: MIT Press.

Jaeger, L. (1999). *The Nature of Idioms: A Systematic Approach*. New York: Peter Lang Pub Incorporated.

Jain, T.R., Ohri, V. K. (2014). *Introductory Microeconomics*. India: VK Global Publications.

Jakobson, R. (1960). Linguistics and Poetics. *Style in Language* (pp. 350-377). Editors Thomas Sebeok. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.

Katz, J. J. (1972). *Semantic theory*. New York: Harper & Row.

Katz, J. J. ve Postal, P. (2004). Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. *Quarterly Progress Report MIT Research Laboratory of Electronics*. (70): 275–282.

Katz, J. ve Postal, P. (1964). *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, MA: MIT Press.

Kay, P. (1993). *Words and Grammar of Context*. Stanford USA: CSLI Publications.

Keysar, B. ve Bly, B. M. (1999). Swimmers against the current: Do idioms reflect conceptual structure? *Journal of Pragmatics*. 31(12): 1559–1578.

Kiparsky P. (1987). On theory and interpretation. *Linguistics of Writing: Arguments Between Language and Literature* (pp. 185-198). Editors Nigel Fabb, Derek Attridge, Alan Durant, Colin MacCabe. Manchester, UK: Manchester Univ. Press.

Kordoni, V. (2018). Beyond Multiword Expressions: Processing Idioms and Metaphors. *Proceedings of the 56th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics: Tutorial Abstracts* (pp.15–16), Düzenleyen Association for Computational Linguistics. Australia.

Koşaner, Ö. ve Yozgat, U. (2014). Türkçede Kavramsal Karmaşıklar: Düz-Eğretilenmece. *International Journal of Language Academy*. (5): 195-208.

Kövecses Z. ve Szabo, P. (1996). Idioms: A View from Cognitive Semantics. *Applied Linguistics*. 17(3): 4- 133.

Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lakoff, G. ve Johnson, M. (1980) *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press.

Langlotz, A. (2006). *Idiomatic Creativity. A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom variation in English*. Amsterdam: John Benjamin.

Larson, R. K. (1988). On the Double Object Construction. *Linguistic Inquiry*. 19(3): 335–391.

Littlemore, J., ve Taylor, J.R. (2015). *The Bloomsbury companion to cognitive linguistics*. London: Bloomsbury.

Lyons, J. (1995). *Linguistics Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Makkai, A. (1965). *Idiom Structure in English*. (Unpublished Doctoral Dissertation). USA: Yale University.

Makkai, A. (1969). The two idiomaticity areas in English and their membership: A stratificational view. *Linguistics*. (50): 44-58.

Makkai, A. (1972). *Idiom structure in English*. The Hague: Mouton.

Malkiel, Y. (1959). Studies in irreversible binomials. *Lingua*. (8): 113-160.

Marantz, A. (1984). *On the nature of grammatical relations*. USA: MIT Press.

Masini, F. (2005). Multi-Word Expressions between Syntax and the Lexicon: The Case of Italian Verb-Particle Constructions. *SKY Journal of Linguistics*. (18): 145-173.

McCarthy, M. (1992). Discourse Analysis for Language Teachers. *Child Language Teaching and Therapy*. 8(1), 96–100.

Mel'cuk, I. (1995). Phrasemes in language and phraseology in linguistics. *Idioms: structural and psychological perspectives* (pp. 167-232). Editors Martin Everaert, Erik-Jan van der Linden, Andr Schenk ve Robert Schroeder. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Mishani, Y. (2012). On the formation of idioms: The case of goal ditransitives. (Unpublished Master Dissertation). Tel Aviv: Tel Aviv University.

Moon, R. (1998). *Fixed expressions and idioms in English: a corpus based approach*. Oxford: Clarendon Press.

Mulhall, C. (2010). A Semantic and Lexical-Based Approach to the Lemmatisation of Idioms in Bilingual Italian-English Dictionaries. *Proceedings of the 14th EURALEX International Congress* (pp. 1355-1371), Düzenleyen Fryske Akademy. The Netherlands. 6-10 Temmuz 2010.

Nemickien Z. (2011). Concept in Modern Linguistics: the Component of the Concept «Good». *Filologija* (16): 26–36.

Newmeyer, F. (1974). The regularity of idiom behaviour. *Lingua*. (34): 327-342.

Ngoc Vu, N. Van, Nguyen T. T. ve Nguyen T. H. L. (2020). Cross-linguistic Analysis of Metonymic Conceptualization of Personality in English and Vietnamese Idioms Containing "Head", "Face" and "Eyes". *International Journal of English Language Studies*. 2(4): 23–32.

Nicolas, T. (1995). Semantics of idiom modification. *Idioms: structural and psychological perspectives* (pp. 233- 252). Editors Martin Everaert, Erik-Jan van der Linden, Andr Schenk ve Robert Schroeder. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Nürnberg, G. (1978). *The pragmatics of reference*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.

Nürnberg, G., Sag, I., ve Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*. 70(3): 491-538.

O'Grady, W., Dobrovolsky, M. ve Aronoff, M. (1997). *Contemporary Linguistics: An introduction*. Boston: Bedford/St.Martin's.

O'Grady, W. (1998). The Syntax of Idioms. *Natural Language and Linguistic Theory*. (16): 279-312.

Onwuegbuzie, A. J. ve Collins, K. M. (2007). A Typology of Mixed Methods Sampling Designs in Social Science Research. *The Qualitative Report*. 12(2): 281-316.

Özdemir, E. (2000). *Deyimler Sözlüğü*. Ankara, Türkiye: Bilgi Yayınevi.

Pilz, K. D. (1978). *Phraseologie: Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*, 2 vols. Göttingen: Kümmerle.

Püsküllüoğlu, A. (2017). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara, Türkiye: Arkadaş Yayınevi.

Radden, G. ve Kövecses, Z. (1999). Towards a Theory of Metonymy. Metonymy in *Language and Thought*. (4): 17-59.

Riehemann, S. (2001). *A constructional approach to idioms and word formation*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Stanford: University of Standford.

Roopa, S. ve Rani, S.M. (2012). Questionnaire Designing for a Survey. *The Journal of Indian Orthodontic Society*. (46): 37-41.

Sag, I. A., Baldwin, T., Bond, F., Copestake, A., ve Flickinger, D. (2002). Multiword expressions: A pain in the neck for NLP. *Proceedings of the Third International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Text Processing* (pp. 1–15), Düzenleyen DPLP, Mexico City, Mexico. 17-23 Şubat 2002.

Salton, G. (2017). *Representations of Idioms for Natural Language Processing: Idiom type and token identification, Language Modelling and Neural Machine Translation*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Dublin: Dublin Technological University.

Sebzecioğlu, T. (2015). Yükleme Çekilim İlkesi Altında Eylemsi Eklerinin Yükleme İçeriği Yapışma Süreci. *Journal Of Academic Social Science Studies*. (1): 201-210.

Sebzecioğlu, T. (2021). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Sheinflux, L., H., Tali A., G., Nurit M. ve Shuly W. (2019). Verbal multiword expressions: idiomaticity and flexibility. Representation and parsing of multiword expressions: current trends (pp. 35–68). Editors Yannick Parmentier ve Jakub Waszczuk. Berlin: Language Science Press.

Simpson, R. ve Mendis, D. (2003). A Corpus Based Study of Idioms in Academic Speech. *TESOL Quarterly*. 37(3): 419-441.

Sprenger, S. A. (2003). *Fixed expressions and the production of idioms*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Nijmegen: Katholieke Universteit Nijmegen,

Sprenger, S. A., Levelt, W. J. M. ve Kempen, G. (2006). Lexical access during the production of idiomatic phrases. *Journal of Memory and Language*. (54): 161-184.

Strassler, J. (1982). *Idioms in English : a pragmatic analysis*. Tübingen:Narr.

Subaşı Uzun, L. (1991a). Deyimlerde Bildirinin Düzenleniş Biçimi ve Özellikleri. *Türk Dilleri Araştırmaları*. (1): 111-120.

Subaşı Uzun, L. (1991b). Türkçedeki Deyim Yapılarında Biçimbilimsel ve Sözdizimsel Özellikler. *Dilbilim Yazıları* (ss. 57-64). Editör Ayhan Sezer ve Sabri Koç Ankara, Türkiye: Usem.

Swinney, D. A. ve Cutler, A. (1979). The access and processing of idiomatic expressions. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*. (18): 523-534.

Syal, P. ve Jindal, D.V. (2002). *An Introduction to Linguistics: Language, Grammar and Semantics*. New Delhi: Prentice-Hall of India.

Tabossi, P., Wolf, K., & Koterle, S. (2009). Idiom syntax: Idiosyncratic or principled? *Journal of Memory and Language*. (61): 77-96.

Taherdoost, H. (2017). Determining Sample Size; How to Calculate Survey Sample Size. *International Journal of Economics and Management Systems*. (2): 237-239.

Talmy, L. (1991). Path to realization: A typology of event conflation. *Berkeley Working Papers in Linguistics*. (1): 480-519.

Taylor, J. (1995). *Linguistic Categorization*. Oxford: Oxford University Press.

Thun, H. (1978). Probleme der Phraseologie. Untersuchungen zur wiederholten Rede mit Beispielen aus dem Französischen, Italienischen, Spanischen und Rumänischen. Tübingen: Niemeyer.

Timofeeva, L. (2018). Towards A Metapragmatic Description Of Idiom Meaning. *RLA*. (56): 139-159.

Timofeeva-Timofeev, L. Ve Vargas-Sierra, C. (2015). On Terminological Figurativeness: From Theory to Practice. *Terminology*. (21): 102-125.

Titone, D. A. ve Connine, C. M. (1994). Descriptive norms for 171 idiomatic expressions: familiarity, compositionality, predictability, and literality. *Metaphor and Symbolic Activity*, (9): 247-270.

Tsoneva-Mathewson, S. (2009). Cognitive Linguistics. *Linguistics*. (1): 346-458.

Vega-Moreno, R. E. (2001). Representing and processing idioms. *UCL Working Papers in Linguistics*. (13): 73-107.

Villavicencio, A., Bond, F., Korhonen, A. ve McCarthy, D. (2005). Introduction to the special issue on multiword expressions: Having a crack at a hard nut. *Computer Speech and Language*. (19): 365-377.

Vo, T. A. (2011). *Idiomatic creativity: a pragmatic model for creative idiomatic uses in authentic English discourse*. (Unpublished Doctoral Dissertation). United Kingdom: University of Nottingham.

Walsh, A., Lynn, T. ve Foster, J. (2019). Ilfhocail: A Lexicon of Irish MWEs. *Proceedings of the Joint Workshop on Multiword Expressions and WordNet (MWE-WN 2019)* (pp.162–168), Düzenleyen Association for Computational Linguistics. Florence, Italy. 02 Ağustos 2019.

Weinreich, U. (1969). Problems in the analysis of idioms. *Substance and the structure of language* (pp. 23-81). Editors Jaan Puhvel. Berkeley: University of California Press.

Xiaohong, J. (2008). *Understanding Metonymy: A Cognitive Pragmatic Perspective* (Unpublished Doctoral Dissertation). Guangzhou: Guangdong University of Foreign Studies.

Yıldırım, A. (2015). *Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul, Türkiye: Bilge Kültür Sanat.

EK 1: PİLOT ÇALIŞMADA KULLANILAN ANKET FORMU

Bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Anabilim dalında Doç. Dr. Özge CAN danışmanlığında yürütülmekte olan doktora tezi çalışmasıdır. Çalışmada Türkçe deyimlerin bilgisayar yazılımlarınca tanınmasının ve tahminedilebilirliğinin artırılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda katılımcıların aşağıda anlamları ile birlikte verilen deyimlere kutucuk içerisinde yer alan KAVRAM listesinden uygun olanı yazmaları beklenmektedir. Söz konusu kavramları seçerken ilgili deyimın anlamını en iyi yansıttığını düşündüğünüz kavramı seçmelisiniz. Eğer listede uygun kavram yoksa diğer seçeneğini işaretleyerek sizin zihninizde o deymi en iyi temsil ettiğini düşündüğünüz kavramı yazabilirsiniz. Katılımınız için teşekkür ederiz.
Ayaklar Altına Almak: değer verilmesi gereken şeyleri çiğnemek, önemli, değerli şeyleri hiçe saymak
KAVRAM: DİĞER:.....
Beti Benzi Atmak: korkudan ya da korkuyla heyecan karışımı bir duygudan dolayı, ansızın yüzünün rengi sararmak, yüzü soluk bir renk almak
KAVRAM: DİĞER:.....
Burnunda Tütmek: pek özlemek, çok arar, çok ister olmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Çene Yarıştırmak: karşılıklı çene çalmak, durmadan konuşmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Divaneye Dönmek: pek çok üzölmek,

KAVRAM: DİĞER:.....
Evlat Acısı Gibi İçine Çökmek: yitirdiği bir şeye çok üzölmek.
KAVRAM: DİĞER:.....
Gereğini Yerine Getirmek: ne gerekiyorsa onu yapmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Gözü Gönlü Açılmak: neşelenmek, içine sevinç dolmak, ferahlamak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Kabak Çıkmak: (kavun, karpuz için) ham, tatsız çıkmak
KAVRAM: DİĞER:.....
Kanlı Bıçaklı Olmak (Biriyle): birbirini öldürecek denli düşmanlık gütmek.
KAVRAM: DİĞER:.....
Kulaklarını Tıkmak (Bir Şeye) (O Şeyi): dinlemek istememek, dinlememek.
KAVRAM: DİĞER:.....
Nane Yemek: uygunsuz, yakışık almaz bir iş yapmak, söz söylemek ya da davranışta bulunmak.
KAVRAM: DİĞER:.....

Paçaları Sıvamak: işe var gücüyle girişmeye hazırlanmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Saman Altından Su Yürütmek: gizli işler çevirmek.
KAVRAM: DİĞER:.....
Serilip Serpilmek: rahat bir biçimde, kollarını bacaklarını açıp yatmak, uzanmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Soyunup Dökünmek: sokak giysilerini çıkararak ev içinde giydiği rahat giysilerini giymek.
KAVRAM: DİĞER:.....
Şeytan Aldatmak: kimi zaman isteği dışında, iyi olmayan bir iş yapmak durumunda kalmak
KAVRAM: DİĞER:.....
Uzun Kulaktan Haber Almak: uzaktan uzağa haber almak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Yaka Silkmek: (birinden) bıkıp usanmak.
KAVRAM: DİĞER:.....
Zurnacının Karşısında Limon Yemek: bir iş yapmakta olan birinin zihnini çelerek işini göremeyecek duruma getirmek.

KAVRAM:
DİĞER:.....

EK 2: ANKETTE KULANILAN KAVRAMLAR LİSTESİ

KAVRAMLAR LİSTESİ	
Acelecilik	Kalabalık
Acı	Kandırmak
Açıklık	Kaos
Açlık	Karakter
Adlandırma	Kararsızlık
Ağrı	Kaygı
Aile	Kayırmak
Aldatmak	Kıbarlık
Alışanlık	Kibir
Aşırılık	Kin
Aşk	Konuşmak
Aydınlatmak	Korku
Ayrıntı	Kötü Tanınırlık
Azaltmak	Kötülük
Başarı	Maddiyat
Beceri	Mekan
Bedel	Menfaat
Beklenti	Mesafe, Uzaklık
Belirginleşmek	Mücadele
Belirsizlik	Namus
Bencillik	Nefret
Bıkkınlık	Netleştirmek
Bilgelik	Olgunluk
Bilgi	Olumsuzluk
Bilinirlik	Öfke
Bütünlük	Ölüm
Ceza	Önem
Cinsellik	Önyargı
Çaba	Övünmek
Çalışmak	Özensizlik
Çaresizlik	Özlem
Davranış	Pişmanlık
Dedikodu	Rahatlık

Değer	Rehberlik
Değişim	Rica
Dilek	Sabır
Dostluk	Sağlık
Duygusallık	Samimiyet
Dürüstlük	Seçmek
Düşmanlık	Sertlik
Düzeltilmek	Sevinç
Eğitmek	Sıkıntı
Eksiklik	Sorumsuzluk
Emek	Sosyalleşme
Engel	Süreç
Erdemlilik	Şanssızlık
Fayda	Şiddet
Fırsatçılık	Tad, Yemek
Fiziksel Özellik	Tahmin
Gerçeklik	Tartışma
Gereklilik	Tehdit, Korkutmak
Gevezelik	Tehlike
Giz, Sır	Tembellik
Gösteriş	Ticaret, Meta
Güç	Tükenmişlik
Güven	Unutmak
Hata	Utanç
Hatırlamak	Uygunsuzluk
Hayal	Ümitsizlik
Heves	Ünlenmek
Hile	Üzüntü
İçtenlik	Varsaymak
İfşa	Vefa
İftira	Yaş
İnatçılık	Yaşam
İsteksizlik	Yetersizlik
İşgüzarlık	Yetiştirmek
İyileştirmek	Yineleme
İyilik	Zıtlık
Kabullenmek	Zorbalık

Kadın	Zorluk
	Zorunluluk

EK 3: TÜRKÇE-İNGİLİZCE SÖZLÜKÇE

A

Anlambilimsel Kutup	: Semantic Pole
Atasözlülük	: Proverbiality
Ayrıştırılabilir	: Decomposable
Ayrıştırılabilirlik	: Decomposability
Ayrıştırılamaz	: Nondecomposable
Ayrıştırma Varsayımı	: Decompositional Hypothesis

B

Bağlam-Bağımsız	: Decontextualization
Basit Rastgele Örneklem	: Simple Random Sampling
Basmakalıp	: Formulaic
Başsözcükleri	: Lemma
Belge Tarama Yöntemi	: Documentary Source Scanning Method
Benzetme	: Simile
Bileşik	: Composite
Bileşik Sözcükler	: Compound Words
Bileşimsel	: Compositional
Bileşimsel Olmayan	: Non-Compositional
Bileşimsizlik	: Non-Compositionally
Bilişsel Anlambilim	: Cognitive Semantics
Bilişsel Bağlılık	: Cognitive Commitment
Bilişsel Dilbilgisi	: Cognitive Grammar
Bilişsel Dilbilgisi	: Cognitive Grammar
Bilişsel Dilbilim	: Cognitive Linguistics
Birimsel	: Modular

C-Ç

Çerçeve	: Frame
Çokbiçimbirimli	: Polymorphemic

Çoksözcüklü Birimler : Multiwords Unit

D

Değişmece : Figuration
Değişmeceli Deyimler : Figurative İdioms
Deneyimsel Görüş : Experiential View
Derlem-Tabanlı : Corpus-Based
Deyim Ayrıştırma Varsayımı : Idiom Decomposition Hypothesis
Deyim Listesi : İdiom List
Deyim Listesi Varsayımı : Idiom List Hypothesis
Deyim : Idiom
Deyim-Saydamlığı : Idiom-Transparency
Deyimsel Anlatımlar : Idiomatic Expressions
Deyimsel Birleşimler : Idiomatic Combinations
Deyimsel Etkinleştirme Kümesi : Idiomatic Activation-Set
Deyimsel Olarak Birleşen Anlatımlar: Idiomatically Combining Expressions
Deyimsel Öbekler : Idiomatic Phrases
Deyimsellik : Idiomaticity
Doğrudan Erişim Modeli : Direct Access Model
Doğrudan Erişim Varsayımı : Direct Access Hypothesis
Donukluk : Frozenness
Düzdeğişmece : Metonymy

E

Eğretileme-Benzeri : Quasi-Metaphorical
Esneksizlik : Inflexibility
Eşbiçimlilik : Isomorphism
Eşdizimliler : Collocations
Eşdizimlilik : Collocation
Etkileşimli Çerçeveler : Interactional Frames

F

Figür-Zemin : Figure-Ground

G

Geçirimsizlik : Opaque
Genelleme Bağlılığı : Generalisation Commitment
Genişletilmiş Sözcüksel Birimler : Extended Lexical Units
Gerçeğe Bağlı : Truth-Conditional
Gerçek İşleme Modeli : Literal Processing Model
Görünüşel Varsayım : Configurational Hypothesis

I-İ

İdealleştirilmiş Bilişsel Model : Idealized Cognitive Model
İlişkilendirmeler : Allusion
İlkörneklilik : Prototypicality
İyi Biçimlendirilmiş Deyimler : Well-Formed Idioms

K

Karma Model : Hybrid Model
Karmaşık Birimler : Complex Units
Karmaşıklık : Compositeness
Kavramsal Eğretileme : Conceptual Metaphors
Kavramsal Eğretileme Varsayımı : Conceptual Metaphor Hypothesis
Kendineözgü : Idiosyncrasy
Kesitleme : Profiling

O-Ö

Önceleme Görüşü : Prominence View
Özlü Sözler : Saying

R

Radikal Yapı Dilbilgisi : Radical Construction Grammar

Resmi Olmama : Informality

S-Ş

Sabit Anlatım : Fixed Expressions

Sabit Öbekler : Fixed Phrases

Saf Deyimler : Pure İdioms

Sahne : Scene

Saydamlık : Transparency

Sembol : Symbol

Somutlaştırma : Embodiment

Sözcüksel Temsil Modeli : Lexical Representation Model

Sözde Deyimler : Pseudoidioms

Sözdizim-Dışı Deyimler : Asyntactic Idioms

Sözdizimsel Olarak Esnek Anlatımlar: Syntactically-Flexible Expressions

Sözlükleşmiş Öbekler : Lexicalized Phrases

Sözlüksel Birim : Lexical Unit

Şema : Schema

T

Tahminedilebilirlik : Predictability

Tam Deyimler : Full Idioms

Türkçe Ulusal Derlemi : Turkish National Corpus

U-Ü

Uygun Durum Örnekleme : Convenience Sampling

Uzlaşmış Öbekler : Institutionalized Phrases

Uzlaşmışlık : Institutionalisation

Uzlaşmışlık : Conventionality

Üstbaşsözcük : Superlemma

V

Veri Etiketleme : Data Labelling

Y

Yapı Dilbilgisi	: Construction Grammar
Yapı Taşı	: Building Block
Yarı Sabit Anlatım	: Semi-Fixed Expressions
Yarı-Deyimler	: Semi-Idioms
Yarı-Geçirimsiz Deyimler	: Semi-Opaque İdioms
Yerleşik Sözler	: Catch Phrase
Yetinmeci Çizgi	: Minimalist Program

